

Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

Borys Grinchenko Kyiv
Metropolitan University

Засновано 2012 р.
Щокварталу

Since 2012
Quarterly

СИНОПСИС

ТЕКСТ, КОНТЕКСТ, МЕДІА

————— 2024 ——— ISSN 2311-259X ——— 30(2) —————

Склад редакційної колегії затверджено на засіданні Вченої ради
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка від 30.11.2022

Головний редактор:

Роман Козлов, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Заступники головного редактора:

Тетяна Вірченко, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Русудан Махачаєвілі, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Члени редколегії:

Людмила Анісімова, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Олена Бондарева, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Олена Бровко, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Тетяна Видайчук, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Наталія Віннікова, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Кароліна Гіллесгайм, д-р філології, Бамберзький університет Отто Фридриха (Німеччина)

Юрген Гіллесгайм, д-р філології, Аусбурзький університет (Німеччина)

Олена Єременко, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Сніжана Жигун (випусковий ред.), д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Христо Кафтанджієв, д-р габілітований з маркетингових комунікацій, маркетингових трансмедіа та маркетингової семіотики, Софійський університет (Болгарія)

Віталій Корнєєв, д-р н. із соц. комунікацій, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Тетяна Крайнікова, д-р н. із соц. комунікацій, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Тетяна Опришко, канд. н. із соц. комунікацій, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Віллі ван Пір, д-р філософії в галузі філології, Мюнхенський університет Людвіга Максиміліана (Німеччина)

Андрій Рижков, канд. філол. н., Національний автономний університет Мексики (Мексика)

Олексій Сінченко, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Вікторія Сошинська, канд. н. із соц. комунікацій, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Тетяна Фісенко, канд. н. із соц. комунікацій, Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського

Світлана Фіялка, канд. н. із соц. комунікацій, Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського

Ольга Хамедова, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Ганна Чеснокова, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ЗМІСТ

Практики інтерпретації художнього тексту

Архетипи, сюжети та образи давньої української міфології в ліриці Юрія Дарагана
Валерія Колодій 61

Посттравматичне в оповіданні Тетяни Лаврової «Моя Зоря, мій Полин...»
Марина Штолько 70

Історія літератури як структура

Риторика війни на сторінках журналу «Вітчизна» 1940-х років
Олена Ляшенко 79

Концепт «свобода» в прозі українських письменників діаспори
Світлана Луцій 86

Сучасні системи обробки мовних і текстових даних

Національний стрижень лексико-ілюстративної бази українських словників
першої половини ХХ ст. (на матеріалі Архівної картотеки)
Оксана Тищенко 93

Світ «світів» у вимірах семіозису (на прикладі лінгвокультурного простору Києва)
Ірина Саєвич 104

Огляди і рецензії

Нездоланні творці «держави слова»
Ніна Бернадська 112

Біографістика і текстологія

Науковий проєкт «Літопис життя і творчості Б. Д. Грінченка»:
від візії до практичної реалізації
Тетяна Вірченко, Тетяна Видайчук 115

Літопис життя і творчості Б. Д. Грінченка. Рік 1883. Частина перша
Тетяна Вірченко, Тетяна Видайчук 122

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.1>
УДК 821.161.2-1.09:82-343

Валерія Колодій

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0003-1065-5353>
walerie16@gmail.com

АРХЕТИПИ, СЮЖЕТИ ТА ОБРАЗИ ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ В ЛІРИЦІ ЮРІЯ ДАРАГАНА

Актуальність цієї розвідки зумовлена необхідністю детального аналізу міфологем у творчості Юрія Дарагана для глибокого прочитання його текстів. Предметом дослідження стали архетипи, сюжети і образи української міфології в його ліриці. Мета студії — з'ясувати концептуальне й естетичне значення українських міфологічних сюжетів і образів у художній картині світу Дарагана. Методами міфокритичного (архетипного) й інтертекстуального аналізу, а також за допомогою автобіографічного, описового методів досліджено весь опублікований поетичний доробок Юрія Дарагана, зокрема збірку «Сагайдак» (1925), а також тексти з-поза збірки, оприлюднені в часописах. Так, у доробку було виокремлено міфологеми — найменші змістові одиниці тексту, які відсилають до давньої української міфології, — і з'ясовано їхній вплив на зміст поетичних текстів автора та їхню роль у його художній картині світу.

У результаті дослідження вдалося виокремити такі архетипи, сюжети та образи давньої української міфології в поезії Дарагана: складний і багатогранний архетип Великої Матері, продуктивний і надихаючий архетип Воїна (образ ідеальної людини), широкий комплекс солярних образів, образи медіаторів, концепцію Роду, мотиви єднання стихій і сакрального жертвоприношення, а також образи давніх українських богів. Давня українська міфологія дає змогу поетові розкрити особисте бачення світу й осмислити базові онтологічні категорії, а також закладає фундамент його художньої картини світу; її виразними архетипами, образами та сюжетами він прагне актуалізувати національну пам'ять, ідентичність і колективне несвідоме.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно дає змогу поглибити інтерпретацію текстів Юрія Дарагана, а також розвинути міфокритичний (архетипний) метод аналізу тексту крізь призму національної міфології, який є актуальним для дослідження творчості поетів Празької школи і літературного процесу ХХ–ХХІ століть.

Ключові слова: міфокритичний аналіз; міфологема; архетип; міфологічні сюжети та образи; Празька школа.

Дараган — гридень бога сонця, не Ра, а Дажбога, такий ясний і дзвінкий, мов срібна сурма. Від нього втікає «за лиман» зима, синонім усього темного й злого. Її нагонять його білі коні і топчуть...

Оксана Лятуринська, 1946

Якщо говорити про таке явище в українському літературному процесі, як Празька школа, то вчителем у ній, безумовно, був Юрій Дараган (1894–1926). Його творчістю надихалися поети, які після поразки Української Народної Республіки в національно-визвольній війні опинилися в еміграції. У тій же статті, з якої взято епіграф, Оксана Лятуринська зауважує: «Даремно Маланюк громив націю без чести, без пуття. Але Мосендз зробив краще: написав прекрасний вірш про лицаря, що викопав для всіх ясну криницю» (Ільницький, 2009, с. 770). «Лицар, що викопав для всіх ясну криницю» — найбільш влучна характеристика діяльності й творчості Юрія Дарагана, який був справжнім воїном і зумів своєю творчістю надихнути цілковито нове явище в українській літературі, а «лірика Юрія Дарагана цікава для нас тим, що в ній, мов у зернятці, заховані

основні риси поезії Празької школи» (Качуровський, 2002, с. 356).

Перша і єдина збірка Юрія Дарагана «Сагайдак», яка вийшла друком у 1925 році, зосередила в собі весь відносно зрілий творчий доробок автора, стала яскравим, неповторним явищем української літератури і започаткувала новий напрям українського модернізму. Дослідники стверджують однозначно: «Вплинути на формування такого творчого феномена, як празька поетична школа, могло лише неординарне мистецьке явище. “Сагайдак” таку детермінуючу потужність мав» (Клочек, 2002). «Домінантою, на якій засновується дане групування [Празька школа], служить творчість Ю. Дарагана» (Салига, 1994, с. 82). У цій же статті Тарас Салига зауважує, що хоч реакція критиків на творчість Дарагана і була відносно млявою, для ліриків вона дала потужний творчий

інструментарій, і вони з вдячністю писали йому присвяти: «І старше покоління, і ровесники, і молодші звертались до його невеликої творчої спадщини як до творчої лабораторії. Про це може свідчити і той факт, що йому присвячували вірші десятки іменитих поетів» (1994, с. 83). Серед них Оксана Лятуринська (присвятила пам'яті Дарагана свою збірку «Княжа емаль») і Євген Маланюк («Смаглявість від того вогню», «Життя біжить необориме»).

Поет, що зростав у зрусифікованій грузинській родині, прагнув віднайти призабуту українську ідентичність (українцем із козацького роду був його батько, який помер за кілька місяців до його народження) і бути з тими, з ким належало би бути від народження. Тому волелюбний Дараган вступає до лав армії УНР і тому визначає українське як власну ідентичність, як вектор розвитку в мистецтві слова, про яке мріяв із дитинства. Звернення до давньої української міфології, зокрема до її архетипів, сюжетів, образів, є однією з найбільш яскравих рис, притаманних творчості Юрія Дарагана. Це один із виразників його ідентичності, одна з підвалин, на якій тримається і навколо якої формується його художня картина світу. Тому детальний аналіз давніх українських міфологем у творчості Юрія Дарагана і їхньої ролі в художній картині світу автора необхідний для більш широкого й ґрунтовного прочитання його текстів, що зумовлює актуальність дослідження та його мету.

Найбільш відповідним про цьому видається міфокритичний метод, який застосований до всього поетичного доробку Юрія Дарагана, зокрема збірки «Сагайдак» (1925), а також позазбіркових текстів, оприлюднених у часописах.

Поняття міфокритики, або архетипної критики, пов'язане з працями Нортропа Фрая «Архетипний аналіз: теорія мітів» (1996) і «Анатомія критики» (2000), а також Джеймса Джорджа Фрейзера «Золота гілка» (1923). Своєю чергою, вони розвинулися завдяки концепції індивідуального несвідомого Зигмунда Фрейда (2021) і теорії колективного несвідомого, а також концепції архетипів Карла-Густава Юнга (2018). Спільну сюжетну структуру міфу всіх народів світу дослідив Джозеф Кемпбелл у праці «Тисячолікий герой» (2020), увівши на її позначення термін «мономіф». А на початку 1960-х років з'явилися праці Мірчі Еліаде (1963) про архетип як сакральну і свідомо наслідувану модель (на відміну від К.-Г. Юнга, який розглядає архетип як несвідомо відтворювану модель) на матеріалі польових досліджень вірувань закритих етнічних спільнот, яким вдалося зберегти свою первісну культуру. У 1962 році з'явилася теорія відкритого твору Умберто Еко (1996), яка також мала вплив на розвиток міфокритики. А 1992 року виходить «Подорож письменника: міфологічна структура для письменників» Крістофера Воглера (2023), який дослідив наративні структури й архетипи,

спираючись насамперед на вказану вище працю Дж. Кемпбелла.

Про особистість і творчість Юрія Дарагана лишили детальні спогади його сучасники Євген Маланюк і Микита Шаповал, а Оксана Лятуринська, хоч і не знала поета особисто, так сильно перейнялася його творчістю, що присвятила йому збірку «Княжа емаль» (1941), перейняла його творчий інструментарій і залишила хоч і художню, втім влучну характеристику його творчої манери. Ідейні й стильові доміанти його творчості проаналізовані в дослідженнях Миколи Ільницького (1992), Ігоря Качуровського (2002), Григорія Клочека (2002), Юрія Коваліва (2019), Миколи Крупача, Леоніда Куценка (2003), Юрія Лавріненка, Мікулаша Неврлого (2011), Віри Просалової (2005), Тараса Салиги (1994), Леоніда Череватенка й інших учених.

Юрій Дараган першим з-поміж поетів празької школи звернувся до давньої української міфології. М. Ільницький зауважує, що Дараганова лірика — це «поезія, яка містить у собі всі елементи, які згодом розвиватиме решта поетів еміграції: яскравий історизм, варяги, дикий степ, сонячний Дажбог, настрої вигнання» (1992, с. 26). Згодом звернення до української міфології надихне інших авторів яскравими образами і прагненням звернутися до витоків своєї ідентичності, автентики. Для празької школи воно стало однією з визначальних рис, які, власне, її сформували.

У Дарагана сама природа просякнута язичницьким світоглядом Давньої Русі, вона зливається з образами Дажбога, Ярила, Лади. І це звучить художньо переконливо, бо давні русичі олюднювали природу, бо язичницький світогляд базувався на календарному колообігу природи: народження, розквіт, дозрівання, згасання — та нескінченна повторюваність цього циклу. (Ільницький, 2009, с. 122)

Через усю лірику Юрія Дарагана проходить знаковий, масштабний образ українського степу:

У «Сагайдаку» розгорнуто архетип степу не лише як створений уявою «конструктивний елемент краєвиду». Перед читачем вирінає героїзована постать пасіонарія. Цим мотивом просякнутий цикл «Дике поле», означений простором свободи <...> й реального світу, сповнений емоційними нюансами, пов'язаними з приборканням дикої природи. (Ковалів, 2019, с. 232)

У ліриці багатьох поетів Празької школи степ — це хаотичний простір, де відбувається жорстока боротьба між космосом і хаосом, яку часто супроводжує ніч, буря, битва з численними кривавими жертвоприношеннями. У Дарагана степ також набуває семантики хаотичного, утім для його войовничого ліричного героя ця стихія — комфортна,

природна, своя; він сміливо вирушає її освоювати: «То я та вітер в дикім полі, // Отруйні стріли, сагайдак...» (2003, с. 57), «Твоя стріла прошиє тонким свистом // Скло над степом запашним» (2003, с. 57). Хаотичність цього простору нерозривно пов'язана з його творчою природою, і герой Дарагана — співтворець. «І найперше для воїна й поета Ю. Дарагана степ — це поле бою, поле звитяги, слави козацької зброї і козацьких подвигів. Степ — це *символ волі*» (Куценко, 2003, с. 46). Ліричний герой сприймає степ як поле бою і простір божественного творення та говорить про нього із захватом, натхненням, любов'ю, це омріяний, сакральний простір.

...Небо і степ задзвонили напровесні
Гомоном радісних лун,
Піснею степу уроче-величною,
Сонцем пройнявся чернець:
«Будь же прославлений славою вічною,
Степе мій, вільний отець!»
(«Росами, росами») (2003, с. 65)

Сакральність степу підкреслена також у поезії «Срібні сурми»: саме в степу відбувається перемога сонця над зимою, яка постає в образі білих коней:

І коні-велетні женуться
І крешуть лід дзвінкий,
В бігу птахами розіпнуться
І в дикім полі розіб'ються,
Розвіються вони... (2003, с. 65)

У цьому тексті, де перемога сонця над зимою і смертю виразно символізує майбутню перемогу України у війні зі злом, степ набуває семантики поля бою. У Дарагана ця семантика виключно позитивна: поле бою — це земля, яка є своєю для ліричного героя і допомагає йому, саме на цій землі ліричний герой відчуває свою силу і здатність перемогти ворога. Поле бою — це простір, де герой творить свою волю і своє життя.

Сакральної семантики набуває образ гаю: «В снігу шепоче гай-вельможа // Палкі молитви...» (2003, с. 79). У Дараганових текстах гай представлений як священний простір, як місце для молитви, як храм, — це виразно язичницький образ. Місце спілкування з богами, силами природи, космосом, місце, де поєднується земне і небесне: «Заходе день за обрій синій, // А він блискуче бився нині. // Шепоче гай: // Не покидай» («Серпень») (2003, с. 83). Цей вірш починається з космогонічного мотиву єднання земного і небесного, переходить до любовної історії й завершується жалобою: «Не треба сліз, о земле бідна, // Бо він умер, як лицар гідно... // Запав за гай... // Не забувай...» (2003, с. 83). Сакральний гай немов тримає день (в образі лицаря, воїна) і пам'ять про нього, установлює зв'язок між земним життям і життям вічним, служить вісью між ними.

Серед розмаїття образів, які можна віднести до архетипу Великої Матері, варто виокремити образ гір, що постав у пейзажі «Ранок»: «Тумани заплітають коси, // Збирають шати з гір, // Палають діаманти-роси, // Неначе впали на покоси // Відбитки ясних зір» (2003, с. 81). Гори постають в образі нареченої: про це свідчить заплітання кіс (коси — тілесний символ сексуальності, заплітання їх свідчить про її впорядкування і підготовку до шлюбу) і збирання шатів, після чого відбувається космогонія — зорі падають на оброблену землю, відбувається єднання маскулінної стихії (небо, світила, вогонь) з фемінною (земля, гори).

Так, у творчості Юрія Дарагана архетип Великої Матері постає в надзвичайно різнопланових образах землі — степу, гаїв, гір. Майже в усіх текстах вона постає хаотичною, невпорядкованою, непідвладною й активно проявляє свою творчу фемінну природу. Вона може давати життя (що трансформується в доволі поширені в Дарагановій творчості образи весни й зелені) і поглинати (образи могил, яру). Ліричний герой Дарагана приймає цю природу, усвідомлює себе її частиною. Г. Ключек зауважує: «Герой Дарагана вращений у свою землю, залюблений у її красу. Але, одночасно, він відчуває свою землю, себе самого частиною світу» (2002). Тому він прагне захистити, відстояти свій світ і обирає шлях воїна — вільної людини, яка понад усе цінує власну свободу.

До архетипу Великої Матері також слід віднести образи стихії води, зокрема моря. Юрій Дараган лише в кількох поезіях звертається до образу моря, але цього достатньо, аби побачити його фемінну природу. Як і земля, море є хаотичним, утім комфортним для ліричного героя простором: «Мріє ніч, і чуйно зорять зорі, // Зорі-айстри і букети зір, // Ясний шлях відбився в тихім морі...» («Похід») (2003, с. 63). У тексті «Срібні сурми» переможена зима «лине за лиман...» (2003, с. 65), — лиман, або море, виступає тут простором помежів'я світу живих і потойбіччя. Це помежів'я хоч і хаотичне, утім належить до світу живих — світу героя, адже персоніфікована зима відходить за нього.

У пейзажі «Ніч» хаотичність морської Великої Матері набуває більшої виразності: «Хтось лукавий заморочив, // Затуманив світ. // Ніч, як сині сині очі, // Море — малахіт» (2003, с. 81). У тексті немає ліричного героя (і дії) — лише наратор, який милується хаотичною природою ночі. Цікавим є порівняння моря з каменем — воно підсилює багатоплановість образу Великої Матері (як моря і як землі). Цю поезію Юрій Дараган написав у таборі в Каліші, далеко і від моря, і від інших дивовижних елементів його пейзажу (можливо, саме тому пейзаж змінюється від морського до скелястого, тропічного і лісового, що це спогад, мрія, прагнення відійти у світ уяви). «У таборі, відгородженому від світу сторожовими вежами, поет марив морем» (Куценко, 2003, с. 40).

З-поміж текстів Юрія Дарагана про море особливо вирізняється поезія «Буря», де стихія постає в усій своїй хаотичній творчій природі й набуває рис потойбічності — простору, де панував хаос до творення світу і де, власне, відбулося творення світу: «Розпашіла хвиляста стихія, // Як пекельна та мрія — // Море наступ на скелі веде, // Море піниться, казиться, виє // І гуде» (2003, с. 83). Динамічний пейзаж «Бурі» відображує космогонію — процес руйнування і творення світу, де вступають у боротьбу чи єднання дві першості — море і небо (вогонь і земля з'явилися пізніше, і лише тоді із хаосу був створений космос). Мотив космогонії підсилений мотивом апокаліпсису в останній строфі: «І, здається, на світ непритомний, // На безрадість і стогін // Раптом впаде копула небес...» (2003, с. 83).

Поруч з образами Великої Матері в поезії Юрія Дарагана постають образи сонця, вогню, місяця, світил і золота. Г. Ключок зауважує: «Образ сонця є наскрізним у «Сагайдаці». Сонце — так чи так — присутнє в більшості поезій Дарагана, воно є тим сильним знаковим елементом, що визначає своєрідність художнього світу» (2002).

Якщо образність землі й води має насамперед фемінну і матеріальну природу, то солярна образність носить у собі маскуліне, духовне начало, яке здатне постійно відроджуватися й відроджувати світ, давати нове життя, долати темряву, зиму і смерть. Саме це підтверджує календарно-обрядова символіка і космогонічні уявлення наших предків, де сонце щороку народжується, долає зиму, запліднює землю і воду та починає нове життя. Низка родинних обрядів фіксує образ вогню і сонця як символ душі живої людини, як символ життя. «Сонце, що знаходиться у верхній частині світобудови, постає джерелом життєвих сил, втіленням людських надій, очищення від скверни, дороговказом у житті» (Просалова, 2022, с. 211). На тлі низки подій, які довелося пережити Юрієві Дарагану (війни, хвороби, еміграції), його «сонцепоклонництво» відображує внутрішнє переконання в здатності сонця долати зиму, вогню долати темряву, життя долати смерть. Він усвідомлює плинність матеріального і вічність духовного, його здатність долати фізичну смерть.

У тексті «Срібні сурми» відображені боротьба й перемога Дажбога (бога сонця, сина коваля-деміурга Сварога) над зимою, які відбуваються щороку, циклічно. Зиму супроводжують посланці-медіатори — коні, які потім перетворюються на птахів, переміщуються за обрій (у потойбіччя) і зникають. Під час боротьби відбувається єднання стихій, яке символізує початок нового життя, пробудження, відродження: «Вогонь проміння барвно гонить // На вогке тло землі» (2003, с. 65). Історик релігій Мірча Еліаде зауважує: «Ніч, з якої щоранку народжується сонце, символізує первинний Хаос, а схід сонця асоціюється з космогонією» (Eliade, 1963, с. 82). Так само, темна пора року — зима — символізує етап

хаосу, а перемога сонця і весни — це космогонія, творення впорядкованого світу, світу добра. Підкреслено символічним є завершення тексту з характерною колористикою: «І гридень світлого Дажбога // Сурмить блакитну перемогу // На золотім коні!» (2003, с. 65).

Золотий кінь — це посланець Дажбога, солярний медіатор, який носить у собі переможну силу вогню — силу життя, духу і добра. «Зі сходом сонця у предків з давніх-давен асоціювалося його відродження, а тому Сварог є божество-батько, який дає життя Сонцю Дажбогу» (Войтович, 2016, с. 130). Сварог — це коваль-деміург і бог вогню, його культ тривав приблизно з часів зародження патріархату і родинно-племінного ладу до становлення культу Дажбога. Так, людина, тварина чи божество в поєднанні із солярною символікою стає образом носія світла, життя, бойового духу і сакрального знання. Автор проводить паралель із перемогою сонця над темрявою і перемогою України у війні.

Недарма образ Сварога з'являється в поезії «Малуша»: «О, світлий, радісний Свароже, // Не допусти до тяжких мук!» (2003, с. 62). Лірична героїня, проводжаючи коханого в похід, звертається до бога вогню як до покровителя воїнів. «Сліди золотих підків» — ще один солярний образ, який супроводжує архетип Воїна. Військо дружинників Святослава вирушає в чужий (половецький) хаотичний простір — степ. Хаотичність підкреслена образом ночі. У цей хронотоп входить військо князя, супроводжуване солярними образами, і несе світло. Малюша молить про перемогу світла над темрявою, космосу над хаосом.

У вірші «Луна минувшини» серед темряви з'являються постаті трьох давніх лицарів: Вольги, Муромця і Святогора. Вони бачать пожежу і злякані світила — тривожні образи війни та страху за життя світу: «Вони шукали гострими очима — // Когось шукали... В темряві, як хорий, // Вогонь пожежі гарячково блимав, // І перелякано тремтіли зорі». Образи лицарів з минулого постають у сучасності автора («...А за селом в степу стріляли, бились») і дорікають сучасникам за втрату колективної пам'яті й неналежну відсіч «навалі з півночі». В образі вогню на тлі битви зосереджений образ бойового духу, войовничості, волі до опору й колективної пам'яті нації. «Ось так без пафосу і трибунності в поезії Ю. Дарагана оприявлюється тема прагнення зброї, утвердження мілітарного духу нації, духу воїна» (Куценко, 2002, с. 42). Народ переважно забув про своїх предків — цих лицарів, і забув про те, що ці предки колись були вільним народом і відстоювали свою землю та свободу зі зброєю.

Вартий уваги і солярний образ «козацького сонця» — місяця. Як правило, образ місяця постає поруч із архетипом Воїна: він або сам є воїном («Похід»), або супроводжує і допомагає воїну («Закотилося сонце за обрій»), або є окремим героєм, який реагує на події війни й поразки

(«Зійшло козацьке сонце — місяць», «Під чужими зорями»).

У тексті «Похід» місяць постає воїном-княжичем: «Княжич-місяць вийшов на стежину, // Викликає гриднів і бояр, // Він скликає молоду дружину // В латах легких і ясных, як жар» (2003, с. 63). Місяцеве військо супроводжує солярна образність, — перед нами знову постають воїни, що несуть світло в хаотичний часопростір бою: «І піде він колом сафіровим // Серед танку герцю і гульні... // Він, як бог, блищить запалом новим, // Радощами нової борні» (2003, с. 63). Після бою відбувається святкування, а потім — ритуальна циклічна смерть ліричного героя на світанку. Світло впорядковує хаос і долає темряву: «Ясний шлях відбився в тихім морі...» (2003, с. 63). Хаотична першостихія упокорена, і настає ранок. Утім наратор проводить паралель із війною і нагадує, що світ у небезпеці, потребує своїх воїнів, які впорядкують хаос і принесуть у світ гармонію.

У пейзажі «Закотилося сонце за обрій, // А козацького сонця нема ще...» (2003, с. 68) ліричний герой, замилуваний містичною красою нічного світила і хаотичного степу, вирушає у свій природний хронотоп. Він називає місяць другом і вирушає за ним у дорогу, мов за дороговказом: «Ой, чолом тобі, місяцю-друже, // Я в степи за тобою долину» (2003, с. 68).

Незвичного образу набуває місяць у поезії «Під чужими зорями». Казковий лицар на чорному коні мчить у рідний край ліричного героя, прагне побачити Дніпро, безкрай степ, київських хрестів лискучий ліс, «Але назустріч їм небіжчик-місяць // Поблідле чоло мертвенно підніс» (2003, с. 88). Світило, яке зазвичай символізує життя, дає життя і наповнює ним світ, впорядковуючи хаос, постає в образі небіжчика. Утрачений край стає простором хаосу, де перемогла темрява, тому місяць-дороговказ згасає й відводить лицаря з дороги до рідної землі. Останні твори Дарагана, до яких належить і цей текст, вирізняються складними, сповненими відчаю й безнадії, пейзажами, які постають на тлі загострення хвороби й усвідомлення неможливості повернення додому.

Варті окремої уваги солярні образи в поезії «Київ»: «Над містом в темряві — вогнистий хрест // Знявсь догори, як сяєво пожежі...» (2003, с. 62). Незважаючи на темні часи, які переживає давня столиця — центр української ідентичності, пам'яті, історії, вона зберігає свій дух, своє життя. Образ хреста тісно пов'язаний із язичницьким образом Світового дерева, яке є віссю світу, а також з образом Сварога, адже «Сварга — символ влади бога світла над птьмою» (Войтович, 2016, с. 125).

Образ вогнистого хреста набуває символіки життя, неперервності, вічності та невмирущості роду: «Вогнистий хрест, накреслений над містом, // Оповідає всім, що ні, не вмер // Наш славний рід! Людських осель намистом // Керує дотепер

Великий Володимир» (2003, с. 62). Наші предки шанували Рода як першобога і творця світу з хаосу, який дав життя всьому живому, адже він забезпечує запліднення стихії землі й води сонцем і дощем. Концепція родини, роду, народу безпосередньо пов'язана з питанням екзистенції, неперервності життя, зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. У часи поразки, безнадії, стирання української ідентичності Дараган нагадує, що «наш славний рід» живе ще з прадавніх часів (образ Володимира Великого увиразнює позачасовість) і житиме далі.

Фемінні образи горизонтальних площин (зокрема землі, води) пов'язані з маскулітними образами вертикальних площин (вогню, неба) мотивом єднання стихій і космогонії (настання ранку, весни, перемоги вогню над темрявою). У творчості Юрія Дарагана цей мотив набуває непересічних, самобутніх і високих естетичних форм: «Тумани заплітають коси, // Збирають шати з гір, // Палають діаманти-роси, // Неначе впали на покоси // Відбитки ясных зір» («Ранок») (2003, с. 81). Заплітання кіс (приготування до шлюбу), за яким відбувається збирання шат, падіння зоряного сяйва на землю — надзвичайно свіжа й оригінальна (навіть серед представників Празької школи) форма реалізації мотиву єднання стихій. Завершується текст космогонією, що знаменує перемогу сонця над ніччю, відродження або продовження життя, початок нового: «Я кличу рижого Нерона // На синій оксамит» (2003, с. 81).

У тексті «Хмари білими стали перуками» мотив єднання стихій також набуває рис шлюбу: «А з весною поля обіймаються, // Відбувається шлюб землі. // Пропливають, зникають, гойдаються, // Думки мої — кораблі...» (2003, с. 67). Настання весни, повернення до ліричного героя молодості, шлюб землі й жага мандрів, — омріяна, оптимістична образність перемоги життя над смертю, повернення до життя і відновлення.

Зовсім іншої форми набуває мотив єднання стихій у тексті «Буря» (2003, с. 82). Це болісний, страшний і сповнений боротьби процес, де «Крають небо блискучі гадюки // В корчах розпачу й муки» і «Море наступ на скелі веде, // Море пиниться, казиться, виє // І гуде» (2003, с. 83). Втім буря завершується не космогонією, а апокаліпсисом, падінням неба: «І, здається, на світ непритомний, // На безрадість і стогін // Раптом впаде копула небес, // Чаша всіх самоцвітів коштовних // І чудес» (2003, с. 83). Згадка про чудеса робить фінал тексту відкритим і дає широке поле для індивідуальних інтерпретацій.

В окремих пейзажах Юрія Дарагана мотив єднання стихій і космогонії реалізований на рівні колористики. Один із найвиразніших прикладів: «В степу безкрайньому здригнулися могили...» (2003, с. 84). Ідея державотворення, відстоювання власної свободи й перемоги у війні тісно сплетена з мотивом космогонії (на що додатково вказує згадка про Великдень): «Прапори, прапори —

// Над містом осніженим, // Блакитні, як небо, // Гарячі, як сонце!» (2003, с. 85). Юрій Дараган розкриває колористику українського прапора як символ космогонії, народження світу й перемоги сонця над темрявою. Це все — на тлі збереження колективної пам'яті про боротьбу (що втілена в образі могил і старих корогов) і самої збройної боротьби лицарів.

У цьому ж тексті постає і мотив сакрального жертвоприношення: «Вогнистим узором // Вогнисто вижжена // Урочиста треба...» (2003, с. 85). У момент перемоги, де згаданий прапор, постає образ сонця, однак йому передував образ вогню, який закарбувався в пам'яті ліричного героя і символізує більш стихійну силу життя і боротьби за життя, що неможлива без жертвоприношення.

Мотив сакрального жертвоприношення звучить і в деяких інших текстах Юрія Дарагана, зокрема поезіях «Вечір» і «Ти». Їх поєднує те, що жертвоприношення здійснює воїн, архетип якого тісно пов'язаний із солярною образністю, і воно призначене Великій Матері — стихії землі чи води, що здатна і давати, і забирати життя. Важливо не плутати мотив жертвоприношення з ідеєю кровної помсти, яка також звучить у деяких текстах Юрія Дарагана. Мотив жертвоприношення — це про мужнє прийняття смерті воїном (який водночас є творцем, деміургом) задля інших.

У пейзажі «Вечір» сакральне жертвоприношення здійснює день в образі воїна-князя: «Як князь ранений — день схилився на захід, // Одкинув свій червоний щит. // Рубіни крові бризнули на дахи, // І червінню спокійний став блищить» (2003, с. 64). У наступних рядках розгортається образ не стільки дня, скільки воїна, який радіє бою, не боїться смерті, пишно вмирає, і з ним пишно прощаються. Ліричний герой, як і воїн-князь, також щиро прагне так жити і вмерти: «О, дай же і мені в свій час умерти // Так пишно і безжурно» (2003, с. 64). Варто згадати, що цей текст хворий Юрій Дараган пише в таборі інтернованих у Каліші 1922 року.

У поезії «Ти» мотив сакрального жертвоприношення, на перший погляд, є лише пейзажним штрихом: «Ось сонце кров вечірню точить // В блакитний і спокійний став...» Утім у контексті актуалізації колективної пам'яті, коли ліричний герой із сучасності звертається до героя минулого, який переживає прощання з коханою, вирушає до Січі, потрапляє в полон і домагається визволення побратимами, мотив жертвоприношення стає символом боротьби сучасності. Ліричний герой не боїться долі сакральної жертви, а прагне з честю прийняти її: «В безмежність кличуть сірі очі, // І усміхаються уста!...» (2003, с. 72).

Центральним і наскрізним у всій творчості Юрія Дарагана є уже згаданий у попередніх ілюстративних текстах архетип Воїна. Він лунає в багатьох текстах поета, а найбільш яскраво — у поезіях «Ти снівсь колись прапращуру мойо-

му...», «То я та вітер в дикім полі...», «Луна минувшини», «Малуша», «Похід», «Свати», «Вечір», «Срібні сурми», «Співає юний січовик...», «Шамотіння шамшаве, шипшина...», вірші з циклів «Дике поле» і «Запорожжя», «Ми», «Гай мовчить, в снігу зимовий ранок...», «В степу безкрайньому здригнулися могили...», «З літопису біжучих днів». Оскільки Юрій Дараган сам брав участь у війні, і вона безпосередньо вплинула на його творчість, в архетипі Воїна можна знайти формулювання і продовження особистого світогляду автора — його бачення життя та світу (зокрема прагнення вловити момент і сповна відчути життя, адже воно постійно на межі), здійснені та нездійснені плани щодо реалізації себе, особисті мрії (які особливо виразно прочитуються в образах воїна, що повертається до сім'ї).

Архетип Воїна складають не лише безпосередньо батальні сцени: «Він, як бог, блищить запалом новим, // Радощами нової борні» (2003, с. 63); «Так пишно вмерти, ясно жити! // Ось білий лебідь — все вперед... // І раптом стрілами прошитий // Паде в зелений очерет» (2003, с. 57), — чи сюжети мандрів ліричного героя в хаотичний простір: «Вже княжі відійшли дружини, // Земля дудніла цілий день...» (2003, с. 62); «На чорному коні казковий лицар // Женеться чвалом в мій далекий край» (2003, с. 88). Цей архетип у Дарагана цілісний: його герой передає світогляд автора, характерний для особистості, яка постійно перебуває на межі життя і смерті. У його текстах уславлене саме перебування на межі й випробування себе в екстремальних умовах, — він прагне «пишно вмерти, ясно жити». У мотиві героїчної смерті в бою можна побачити відлуння особистої трагедії автора: вочевидь, він хотів загинути саме так, а не від хвороби, як це сталося.

Однак архетип Воїна постає і в тих текстах, де немає мотиву походу чи битви, натомість є мотив розлуки з коханою людиною («Ти», «Такий чужий, такий далекий...», «Заходе день за обрій синій...»), мотив чекання («Малуша»), мотив повернення і зустрічі («Гай мовчить, в снігу зимовий ранок...») чи навіть мотив родинного затишку, коли закохані або вся сім'я знову разом («Проміняють перламутно...»). Те, що ліричний герой — Воїн, ми впізнаємо за його сприйняттям і ставленням до навколишнього світу та до інших осіб.

Спадкоємність чину Воїна Юрій Дараган виразно розкрив у поезії «Ти снівсь колись прапращуру мойому...» (2003, с. 57). Герой, до якого звертається мовець, із ще більш далекого минулого («Та напував ти печеніга злого»), ніж «прапращур» мовця, що загалом вказує на позачасовість, неперервність і спадкоємність чину волі. Мовець прагне нагадати (попри поширену на той час імперську ідеологію і настрої поразки), що від початку свого існування український народ відстоював свою волю зброєю, і часи Київської Русі є прикладом успішного чину. Ця тема порушена і в поезії «Луна минувшини», де «три старших

лицарі» постають на тлі російсько-української війни ХХ століття (2003, с. 61).

«Письменники Празької літературної школи — всупереч розчаруванню у наслідках національно-визвольної боротьби — творили образ воїна-звитяжця, щоб відродити героїчний дух у співвітчизників, трактували історичні події крізь призму власних сподівань, творячи новітній міф про героїчну добу» (Просалова, 2005, с. 179). Уперше з-поміж письменників Празької школи до архетипу Воїна звернувся саме Юрій Дараган, — і не просто звернувся, а створив його цілісним, багатоплановим, об'ємним і продуктивним (адже ним надихалися інші «пражани»). Це була спроба створити образ ідеальної людини — людини вільної та сильної, здатної відстоювати свою свободу та ризикувати життям, — тобто бути Воїном. Цей образ надихав Ю. Дарагана, і (свідомо чи ні) поет хотів, аби він надихав інших — і митців, і весь загал. Г. Клочек зауважує:

Він з любов'ю витворив образ ідеальної української людини. Треба обов'язково взяти до уваги, що цей образ з'являється зовсім не з раціональних міркувань. <...> Поява Дараганового образу ідеального українця була викликана потребою неординарного художнього таланту у створенні довершеного, згармонізованого, безконечно привабливого поетичного світу, який би своїм позитивом зрівноважував вельми ущербну дійсність. Наявність такого високопоетизованого світу (а висока естетизація є ознакою його довготривалості впливовості) була необхідною умовою життєвого прогресу. (2002, с. 60)

Як правило, Дараганового воїна супроводжує міфод зброї чи обладунку (що складно не помітити навіть із назви його збірки — «Сагайдак») і образ медіатора (коня або птаха): «То я та вітер в дикім полі, // Отруйні стріли, сагайдак...» (2003, с. 57); «...І руки лицарів в страшній задумі гніву // Поволі опускаються на меч...», («Луна минувшини») (2003, с. 61); «...Упевнитись, дізнатись де б, // Що він червоними щитами // Заслонить половецький степ?» («Малуша») (2003, с. 62); «Він скликає молоду дружину // В латах легких і ясних, як жар» («Похід») (2003, с. 63); «Давно вже син твій козакує — // Шаблі, аркан, мушкети, кулі...» («Степи розлогі, далечінь...») (2003, с. 70); «Ти весь із бронзи, із металу, // Ти вигинаєшся, мов лук...» («Ти») (2003, с. 70).

Міфод зброї в текстах «пражан» Ю. Ковалів трактує як «атрибут фізичної рішучості й самозахисту» (2019, с. 288). Можна лише додати, що в поезії Юрія Дарагана це ще й атрибут волі як екзистенційного вибору і готовності його відстоювати. Він розмаїтий та об'ємний, і в різних текстах набуває різних форм.

У текстах Юрія Дарагана доволі часто можна зустріти образи медіаторів — провідників між

світом земним (гармонійним) і потойбічним (простором хаосу). Насамперед це образи коня і птаха.

Супутник Воїна — кінь — допомагає ліричному героєві перейти з простору гармонії в простір хаосу і потойбіччя. Так, у вірші «Степи розлогі, далечінь...» кінь супроводжує воїна в степу, у бою — у просторі хаосу і творення: «Давно вже син твій козакує — // Шаблі, аркан, мушкети, кулі // Та вороний, гарячий кінь...» (2003, с. 70). Так само кінь здатен повертати Воїна з простору хаосу або повертатися сам. Наприклад, у тексті «В степу, по зелених травах зляканий // Кінь окульбачений скаче...» з'являється образ коня, що втратив у бою свого героя. Воїн лишився в потойбіччі, а зляканий кінь сам вертає додому, де на воїна чекає мати: «Скаче карий бистрий кінь козаченька, // Скаче і тіні лякається...» (2003, с. 68). Є і мотив щасливого повернення героя з простору хаосу в простір дому: «Я під'їхав тихо на коні, // Вийшла ти на мармуровий ганок...» (2003, с. 78).

Як медіатор кінь не лише переносить героя із простору гармонії в простір хаосу, і навпаки, але і є носієм сакрального знання, знає більше, ніж герой. Так, у вірші «Під чужими зорями» кінь відчуває жах перед дорогою додому і відводить мандрівника від цього шляху. Чужина стає своєрідним простором гармонії, тоді як окупована рідна земля — простором потойбіччя, де герой уже безсилий і де відбувається щось жахливе: «Кінь вороний знявсь гопки від жаху. // Кінь вороний у дальню путь не хоче, // І срібним порохом Чумацького шляху // Засліплює мандрівникові очі» (2003, с. 88).

Образ медіатора-птаха — один із найбільш частотних і різнопланових у ліриці Юрія Дарагана. Птах може виступати творцем-деміургом («Птах»), утілювати вільну душу героя («То я та вітер в дикім полі...»), «Шамотіння шамшаве, шипшина...», «Степи розлогі, далечінь...») чи відображати його почуття («Такий чужий, такий далекий...»), «Вже каштани стали брунатними...»), передвіщати весну («Гомоніли кострубаті галки...») чи зиму («Срібні сурми»), чи смерть («З емігрантської кореспонденції», «Містичне»).

Так, у вірші «Птах» образ птаха сповнений солярної символіки і тісно пов'язаний з архетипом птаха-деміурга, творця світу. Текст завершується алюзією на мотив творення світу птахами, який часто звучить у давніх дохристиянських колядках: «А на землі його предтечі // Співали хрипко цілу ніч. // Лети ж, о півню злотоплечий...» (2003, с. 58). Так, образ «вогнистого півня» можна інтерпретувати як перемогу життя над смертю і маскуліну творчу силу, що дає життя.

У різних текстах Юрія Дарагана образи птахів часто перегукуються з міфом про Білобога і Чорнобога. Зокрема, у вірші-реквіємі «З емігрантської кореспонденції» є образ зловісного чорного голуба, що перетворюється на «орла-хижака», який «Крови, спрагло крові хоче...», тобто прагне

поглинути життя і рід людський (кров — символ життя і роду) (2003, с. 80).

Більшість «пташиних» образів у текстах Ю. Дарагана таки відображають стан душі ліричного героя. Так, у вірші «То я та вітер в дикім полі...» образ білого лебедя — немов відображення внутрішнього прагнення ліричного героя і вказівник його шляху. Герой прагне перейти в простір хаосу та творення світу, і білий птах (який також є творцем світу із хаосу) кличе його за собою: «Так пишно вмерти, ясно жити! Ось білий лебідь — все вперед!» (2003, с. 57). А у вірші «Степи розлогі, далечинь...» бачимо два образи птахів — матері-лебеді й сина-сокола (2003, с. 70). Образи птахів дають змогу авторові зобразити своїх героїв відвертими, адже птах є символом душі й носієм таємниці створення світу, і «[люди] вірили, що птахи знають більше від них, знають таїну життя, бо в собі носять яєчко — символ народження, Сонця, воскресіння» (Войтович, 2016, с. 151). Птахи не лише здатні долати межу між простором гармонійним і хаотичним: вони щороку відлітають у Вирій (де росте Світове Дерево) і повертаються звідти до людей. Душа людини також часто постає в образі птаха: вона приходить з Вирію, живе людське життя і повертається птахом у Вирій, до Світового Дерева. Вона може мандрувати у світ людей, навідувати свою людську домівку і рідних, тож часто птах символізує душі предків і пам'ять. Так само можна пояснити й образи птахів-передвісників, які знають більше за людей і прагнуть відвернути біду: «Тоскно квилили нічні птахи, // Ніби віщували в коротких реченнях // Непоправність хиб...» (2003, с. 88).

Окрім архетипів, мотивів і образів, Юрій Дараган використовує безпосередньо імена давніх українських богів: вище вже розглянуті солярні образи Сварога і Дажбога, також у текстах згадано постаті Перуна («Малуша») і Лади («Літо»).

Лірична героїня поезії «Малуша» в палкій молитві звертається допокровителів війства — бога вогню, коваля-деміурга Сварога, і його сина, бога грому, блискавок і війни, Перуна. Малуша молить про прихильність богів до коханого і всього війська: «О, світлий, радісний Свароже, // Не допусти до тяжких мук! // Перуне, зглянься ти над нами!...» (2003, с. 62). Сварог утілює життя й життєдайну, творчу силу, а Перун є заступником захисників і богом перемоги добра над злом, — обох богів Малуша просить уберегти життя коханому, не допустити його загибелі та поразки і принести перемогу.

Висновки. Своєю творчістю Юрій Дараган дав початок новому явищу в українському літературному процесі — Празькій школі поезії. У його збірці «Сагайдак», а також поезіях, опублікованих поза збіркою, можна виокремити низку міфологем, які відображають глибинне осмислення автором давнього українського світогляду.

Складний і об'ємний архетип Великої Матері включає в себе образи степу (як поля бою і простору

космогонії), гаю (простору для молитви, де поєднується земне і небесне), яру (простору, що поглинає життя), гір (простору єднання земного і небесного, жіночого і чоловічого) і моря (хаотичного простору космогонії). Ліричний герой Ю. Дарагана прагне мандрів у хаотичний простір, де він також може творити світ і вступати в боротьбу зі злом.

Ще більш складним і багатограним є комплекс солярних образів: сонця (як сили, що долає темряву й перемагає зло, символізує плинність матеріального і вічність духовного), місяця («козацького сонця», що постає в образі воїна-княжича, помічника-дороговкази чи передвісника) і вогнистого хреста (тісно пов'язаного з образом Світового Дерева та сварги).

Слова «наш славний рід» зосереджують важливе онтологічне поняття Роду як основи буття, пам'яті, спадкоємності. Воно тісно пов'язане з уявленням про Рода — творця світу і всього живого, а також зі Світовим Деревом.

Мотив єднання маскуліної (солярної) стихії з фемінною (архетип Великої Матері) у творчості Юрія Дарагана представлений як шлюб або хаотичний процес, пов'язаний з апокаліпсисом, а саме: руйнуванням старого світу і творенням нового.

Мотив сакрального жертвоприношення Великої Матері розкритий в образі Воїна, який готовий віддати власне життя заради інших, а також у символічних пейзажах.

Архетип Воїна є центральним, багатоплановим і найбільш глибоко розкритим у творчості Юрія Дарагана. Він тісно пов'язаний із солярною образністю й ідеалом людини — вільної та здатної відстоювати свою волю.

Образи коней і птахів символізують сакральне знання про творення світу, тому вони знають більше, ніж ліричний герой, і здатні передвіщати, вказувати шлях, переносити героя в простір хаосу та потойбіччя чи вертати його звідти. Образ птаха розкритий більш глибоко — у тісному зв'язку з мотивом про творення світу птахом (або птахами).

В окремих текстах Ю. Дараган безпосередньо звертається до образів давніх українських богів — Сварога, Перуна, Дажбога, які є солярними маскулінними божествами і покровителями воїнів.

Давня українська міфологія дає змогу Юрію Дарагану глибоко розкрити особистий світогляд і звернутися до фундаментальних онтологічних категорій. Вона закладає фундамент його художньої картини світу; її виразними архетипами, образами і сюжетами він прагне актуалізувати національну пам'ять, ідентичність і колективне несвідоме.

Покликання

Воглер, К. (2023). *Подорож письменника. Міфологічна структура для письменників*. ArtHuss.

- Войтович, В. (2016). *Українське міфологієзнавство*. Навчальна книга Богдан.
- Дараган, Ю. (2003). *Срібні сурми. Поезії*. Спадщина.
- Еко, У. (1996). Відкритий твір. У М. Зубрицька (Ред.), *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття* (с. 408–419). Літопис.
- Ільницький, М. (1992). *Західноукраїнська й емігрантська поезія 20–30-х років*. Товариство «Знання України».
- Ільницький, М. (Ред.). (2009). *Поети Празької школи. Срібні сурми*. Смолоскип.
- Качуровський, І. (2002). *Променисті сільвети. Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки*. Українische Freie Universität.
- Кемпбелл, Дж. (2020). *Тисячолікий герой*. Terra Incognita.
- Клочек, Г. (2002). Тонкий свист летючої стріли (Юрій Дараган і його поетична збірка «Сагайдак»). *Дивослово*, 9, 58–64.
- Ковалів, Ю. (2019). *Історія української літератури. Кінець ХІХ — початок ХХ століття* (Т. 6). ВЦ «Академія».
- Кущенко, Л. (2003). «Боже, зроби зі мною, що хочеш...». У Ю. Дараган (2003). *Срібні сурми. Поезії* (с. 3–56). Спадщина.
- Неврлий, М. (2011). Празька поетична школа. *Слово і Час*, 12, 4–11.
- Просалова, В. (2005). *Текст у світі текстів Празької літературної школи*. Східний видавничий дім.
- Просалова, В. (2022). Міфологема в поетиці художнього твору: варіативні й інваріантні складники. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*, 56, 210–213.
- Салига, Т. (1994). *Високе світло. Літературно-критичні студії*. Каменяр.
- Фрай, Н. (1996). Архетипний аналіз: теорія мітів. У М. Зубрицька (Ред.), *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття* (с. 111–133). Літопис.
- Фройд, З. (2021). *Вступ до психоаналізу. Нові висновки*. Навчальна книга Богдан.
- Юнг, К.-Г. (2018). *Архетипи і колективне несвідоме*. Астролябія.
- Eliade, M. (1963). *Myth and Reality*. Harper & Row.
- Frazer, J. G. (1923). *The Golden Bough*. Macmillan and Co.
- Frye, N. (2000). *Anatomy of criticism. Four essays*. Princeton University Press.
- Eko, U. (1996). Vidkrytyi tvir [Open text]. In M. Zubrytska (Ed.). *Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX stolittia* (pp. 408–419). Litopys.
- Eliade, M. (1963). *Myth and Reality*. Harper & Row.
- Frazer, J. G. (1923). *The Golden Bough*. Macmillan and Co.
- Freud, Z. (2021). *Vstup do psykhoanalizu. Novi vysnovky* [Introduction to psychoanalysis. New findings]. Navchalna knyha Bohdan.
- Frye, N. (1996). Arkhetyypnyi analiz: teoriia mitiv [Archetypal analysis]. *Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX stolittia* (pp. 111–133). Litopys.
- Frye, N. (2000). *Anatomy of criticism. Four essays*. Princeton University Press.
- Ilnytskyi, M. (1992). *Zakhidnoukrainska i emihrantska poeziiia 20–30-kh rokiv* [Poetry of the western Ukraine and the emigration in 20s and 30s]. Tovarystvo "Znannia Ukrainy".
- Jung, K. G. (2018). *Arkhetypy i kolektivne nesvidome* [Archetypes and the collective unconscious]. Astroliabiia.
- Kachurovskiy, I. (2002). *Promenyisti sylvety. Lektsii, dopovidi, statii, eseji, rozvidky*. [Luminous silhouettes. Lectures, reports, articles, essays, and research]. Ukrainische Freie Universität.
- Klochek, H. (2002). Tonkyi svyst letiuchoi strily (Yurii Darahan i yoho poetychna zbirka "Sahaidak") [A subtle whistle of a flying arrow (Yurii Daragan and his poetry collection "Quiver")]. *Dyvoslovo*, 9, 58–64.
- Kovaliv, Yu. (2019). *Istoriia ukrainskoi literatury. Kinets XIX — pochatok XX stolittia*. [History of Ukrainian Literature. Late XIX — early XX century] (Vol. 6). Akademiia.
- Kutsenko, L. (2003). "Bozhe, zroby zi mnoiu, shcho khochesh...". In Yu. Darahan (2003), *Sribni surmy. Poezii* [Silver horns. Poems] (pp. 3–56). Spadshchyna.
- Nevrlyi, M. (2011). Prazka poetychna shkola. [Prague school of poetry]. *Slovo i Chas*, 12, 4–11.
- Prosalova, V. (2005). *Tekst u sviti tekstiv Prazkoi literaturnoi shkoly*. [Text in the world of texts of the Prague School of Literature]. Skhidnyi vydavnychiy dim.
- Prosalova, V. (2012). Mifolohema v poetytsi khudozhnoho tvoruv: variatyvni y invariantni skladnyky [Mythologeme in the fiction text poetics: variable and invariable components]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. "Filolohiia" series*, 56, 210–213.
- Salyha, T. (1994). *Vysoke svitlo. Literaturno-krytychni studii* [High light. Critical studies]. Kameniar.
- Ilnytskyi, M. (Ed.). (2009). *Poety Prazkoi Shkoly. Sribni surmy* [Poets of the Prague School of Poetry. Silver strigs]. Smoloskyp.
- Vogler, K. (2023). *Podorozh pysmennyka: mifolohichna struktura dlia pysmennykiv* [The writer's journey: mythic structure for writers]. ArtHuss.
- Voitovych, V. (2016). *Ukrainske mifolohieznnavstvo* [Ukrainian mythology studies]. Navchalna knyha Bohdan.

References (translated and transliterated)

- Campbell, J. (2020). *Tysiacholykyi heroi* [The hero with a thousand faces]. Terra Incognita.
- Darahan, Yu. (2003). *Sribni surmy. Poezii* [Silver horns. Poems]. Spadshchyna.

Valeriia Kolodii

Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, Ukraine

ARCHETYPES, PLOTS, AND IMAGES OF OLD UKRAINIAN MYTHOLOGY IN THE LYRICS OF YURII DARAHAN

The relevance of the study is due to the need for a detailed analysis of mythologemes in Yurii Darahan's work for a sufficiently deep reading of his texts. The subject of the study is the archetypes, plots, and images of Ukrainian mythology in his lyrics. The study aims to find out the conceptual and aesthetic significance of Ukrainian mythological plots and images in Darahan's artistic picture of the world.

Using the methods of mythocritical (archetypal) and intertextual analysis, autobiographical and descriptive methods the author examines all of Yurii Darahan's published poetry, including the collection *Sahaidak* ("Quiver", 1925), and texts outside the collection published in periodicals. Thus, mythologemes — the smallest semantic units of the text that refer to the old Ukrainian mythology — were distinguished, and their influence on the essence of the author's poetic texts and their role in his artistic picture of the world was revealed.

As a result of the study, the following archetypes, plots, and images of old Ukrainian mythology in Darahan's poetry were identified: the sophisticated and deep archetype of the Great Mother, the productive and inspiring archetype of the Defender (the image of an ideal person), a wide range of solar images, images of mediators, the concept of the Genus, motifs

of synergy of the elements and sacrifice, as well as images of old Ukrainian gods. Ukrainian mythology enables him to reveal his vision of the world, reflect on basic ontological categories, and form the basis of his artistic picture of the world; through its distinctive archetypes, images, and plots, he seeks to actualize national memory, identity, and the collective unconscious.

The novelty of the study lies in the fact that it allows us to deepen the interpretation of Yuri Darahan's texts and to develop the mythocritical (archetypal) method of text analysis through the prism of national mythology, which is relevant for the study of the Prague School poets and the literary process of the 20th–21st centuries.

Keywords: mythocritical analysis; mythologeme; archetype; mythological plots and images; Prague School.

Стаття надійшла до редколегії 31.01.2024

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.2>
УДК 159.944.4:821.161.2

Марина Штолько

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0003-0277-8687>
shtolko@ukr.net

ПОСТТРАВМАТИЧНЕ В ОПОВІДАННІ ТЕТЯНИ ЛАВРОВОЇ «МОЯ ЗОРЯ, МІЙ ПОЛИН...»

Актуальність дослідження зумовлена потребою в літературній інтерпретації проявів посттравматизму. Мета цієї статті — охарактеризувати прояви посттравматичного в оповіданні «Моя Зоря, мій Полин...» Тетяни Лаврової (2002). Для досягнення цієї мети були залучені контекстуальний і психологічний аналіз, компаративний, структуралістський методи аналізу. Наукова новизна статті полягає у введенні в науковий обіг частини доробку маловідомої письменниці Т. Лаврової (у заміжжі — Міцінська), яка публікувала на сторінках журналу «Вітчизна».

У результаті дослідження було проаналізовано прояви посттравматичного розладу героїні оповідання на ментальному, емоційному, фізичному, поведінковому рівнях. Виявлено такі емоційні реакції на травму: зневіру, тривогу, дезорієнтованість, заперечення, емоційні перепади, нав'язливі думки про травму, відсутність контролю, тенденцію до самоізоляції, почуття відчуженості, зниження інтересу до повсякденних справ або депресію. Результати дослідження засвідчують, що проявом посттравматичного розладу героїні є вербалізація емоцій, реалізована через незавершеність речень. Зауважується, що відображення психіки людини, ураженої травмою, Т. Лаврова реалізує, вдаючись до прийомів безпосереднього психологізму («потіку свідомості», «внутрішнього мовлення»). Письменниця використовує форми Я-оповіді з численними авторефлексивними пасажами. Травматичне роздвоєння героїні оповідання «Моя Зоря, мій Полин...» Т. Лаврової розкривається лінгвістично. Письменниця на перший план ставить індивідуальне (у цьому випадку — трагедію безіменної жінки). У той же час безіменність персонажа свідчить про спрямування на типовість трагічної ситуації. З'ясовується, що авторка подає не образ самих подій, а образ того, як вони відбиваються у свідомості героїні.

Аналіз фрагментів оповідання дає змогу зрозуміти пошук відповідей на питання буття, основними категоріями яких у цьому творі є гріх і спокута. Особливий акцент робиться на розкритті донорської зони онтологічної метафори з елементом «рідина».

Ключові слова: посттравматичний розлад; Чорнобиль; «потік свідомості»; психологізм; алюзія.

Вступ

Травма неодноразово ставала предметом дослідження науковців: психологів, психотерапевтів, а також літературознавців. Основоположниками теорії травми можна вважати З. Фрейда, Ж. Лакана. Так, З. Фрейд стверджував: коли втрата чогось є надмірною, не може бути нічим заміненою, вона локалізується в суб'єкті, продовжує існувати як Інший, впливаючи на світовідчуття суб'єкта, етичні цінності тощо. Психоаналітик спробував з'ясувати, що заважає травмованому залишити болісні спогади в минулому: «Пацієнт, можна сказати, прив'язаний до травми» (Фрейд, 1998, с. 13). М. Тумаркін (2005) висловила думку про те, що минуле ніколи не закінчується в місцях (локусах), позначених травматичним досвідом.

Відповідно до концепції Л. Лангера (1982) травматична ситуація потребує нової мови для її опису, зміни моральних еквівалентів, які не можна переносити з буденного. Дослідник говорив про глибоку пам'ять і співчасовість як керівний принцип спогадів, свідчень, переживання

травми, оскільки травмовані люди постійно поєднують свої болісні переживання з подальшим поточним життям. Тож когнітивний хаос і ймовірне роздвоєння свідомості є можливими реакціями на травматичний досвід, стверджує М. Балаєв (2008).

Ф. Рупперт виділяє травму втрати — втрати людини або значимої умови життя. В українській науці втрату досліджувала В. Предко: «Відчуття втрати ґрунтується на усвідомленні того, що більшість речей залишається поза нашим контролем» (2023, с. 25). Д. ЛаКапра (2014) травматичний процес розглядає через два ключові чинники: «втрата» (loss) і «відсутність» (absence). «Втрата» закріплюється за певною подією, сама по собі не містить процесуальності. «Відсутність» характеризується проблематичністю.

Частина науковців досліджують взаємопов'язаність і вираженість часу в травмі. Так, Б. А. ван дер Колк та О. ван дер Гарт (1991) вважають, що час заморожується, людина замикається в пережитій минулій травмі.

Н. Довганич у своєму дослідженні травми в українській повоєнній літературі робить цінне зауваження щодо того, що «письменники стають одними із тих, хто виконує функцію медіаторів у формуванні культурної травми» (Довганич, 2018, с. 189). Цим самим вона продовжує та розвиває думки Дж. Александер (2003), який вважає, що не самі події стають причинами травми, а ставлення до них, яке формується в суспільстві.

У психології та літературознавстві виникло поняття колективної травми, тобто травми, якої зазнала група людей. Прикладами колективних травм можна вважати емоційні реакції на репресії, Чорнобильську катастрофу, повномасштабне вторгнення Росії в Україну тощо. П. Горностаї висловив думку про те, що методами зцілення колективних травм є «ритуалізація травми, трансформація травматичного досвіду в історичні символи, міфи, епічні твори, де процес горювання підноситься до рівня естетичного переживання» (2018, с. 55). Н. Келлерман (2001) стверджував, що колективна травма може переходити з покоління до покоління.

А. Матусяк відсилає до гротеску, який допомагає унаочнювати травматичні деформації, що входять до складу його природи. Спираючись на вчення З. Фрейда, дослідниця говорить про меланхолію як «неспроможність зануреного в неї суб'єкта прийняти травматичні події, що мали місце в минулому в його біографії» (2020, с. 229).

Т. Гундорова в «Чорнобильській бібліотеці» (2005) трактувала Чорнобиль як культурну травму, що спричинила кризу світобачення і світосприйняття. Дослідниця означає смисл події не реально-трагічно, а символічно, цивілізаційно. Чорнобиль змінив уклад суспільного життя, мислення людства, культурно-історичний розвиток. В. Василенко досліджував травму в діаспорній літературі, приділяючи особливу увагу воєнній травмі.

О. Романенко приходиться до висновку, що вербалізація травматичної події відбувається двома способами оповіді: 1) оповідь як свідчення, що ґрунтується на фактах і документально зафіксованих подіях; 2) оповідь як осмислення, що втілюється в роздумах, рефлексіях. Заслуговує позитивної оцінки думка дослідниці про значення часу написання творів про травму: «Час увиразнює бачення травматичних подій, метафоризує поетичну мову, якою ці події описуватимуться, активізує комеморативні практики, скеровані на осмислення травматичні втрати. <...> Оповідь про травматичні події, створена під час катастрофи, змальовує людину в момент високого емоційного та екзистенційного напруження» (2023, с. 108).

Л. Суворова стверджувала, що травма одночасно може бути подією та процесом, який впливає на ставлення до минулого, теперішнього і майбутнього: «Травматична пам'ять конструюється із сукупностей травматичного досвіду і переживань травматичних подій як своєрідних смертей

у бутті» (2015, с. 521–522). Дослідниця зауважила терапевтичний контекст зживання героя з травмою, помітивши, що герой М. Яцкова трансформує травму-як-втрату у травму-як-сюжет.

Окремою науковою проблемою є розмежування різновидів травм. О. Бежан (2013) класифікує травму, описану в літературі, виокремлюючи індивідуальну, національну та колективну (соціальну). А. Онвучі-Вілліг (2016) аргументує існування «травми рутини», тобто культурної травми, яка може виникнути не тоді, коли порушується звичайний хід подій, а навпаки, коли травматичними є рутинні явища, які неодноразово проявляються, наприклад расова ієрархія в уявленні американців. П. Штомпка (2000) запропонував поділити травми на біологічно-демографічну (голод, епідемії), соціально-політичну (революції) та культурну (занепад вагомих цінностей і поведінкових моделей).

Мета цієї статті — охарактеризувати прояви посттравматичного в оповіданні «Моя Зоря, мій Полин...» Тетяни Лаврової (2002). Для досягнення цього залучено різні методологічні інструменти: контекстуальний аналіз текстів допоміг з'ясувати способи відображення посттравматичного розладу героїні оповідання, компаративний аналіз сприяв розшифруванню використаних письменницею алюзій.

Дослідження виконане в межах планової роботи науково-інформаційного відділу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ «Сторінками літературно-художніх журналів: хронологічний та систематичний показники журналу «Вітчизна» (1933–2009)». Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в науковий обіг уведено творчість маловідомої письменниці Тетяни Лаврової, зокрема її оповідання «Моя Зоря, мій Полин...» проаналізоване з погляду відображення посттравматичного в літературі.

Результати дослідження

Тетяна Лаврова (після одруження — Міцінська) — письменниця, публіцистка. Із 2004 року входить до Національної спілки письменників України. Закінчила факультет журналістики Київського університету. У редакції районної газети «Тетіївська земля» (м. Тетіїв Київської області) пройшла шлях від кореспондентки до головної редакторки. Її перу належать книги «Моя Зоря, мій Полин...» (2002), «Погляд метелика» (2008), «Душа Кеті: поезія і проза» (2002, у співавторстві).

Оповідання Тетяни Лаврової «Моя Зоря, мій Полин...» написане у форматі «потоків свідомості» і складається з чотирьох частин. У першій читач дізнається, що лірична героїня читає «Сеньйориту Кору» під акомпанемент телевізора. Телевізор тут, можна сказати, посідає домінуючу роль, адже саме він впливає на мозок, тасує інформацію, показує усміхненого малюка, у той час як із подвір'я чується крик хлопчика. Усе це підштовхує героїню до зближення з дитиною. Друга

частина оповідання переносить читача (знову ж через думки героїні) у відділення гінекології. Перший раз жінка втрачає дитину через внутрішньоутробну загибель плоду, а вдруге подібне трапляється вже після народження дитинки з допомогою кесаревого розтину. Дитина помирає наступного дня в кюветі внаслідок незрозумілої хвороби. Третя частина включає, ймовірно, опис галюцинацій героїні, у яких вона чує плач немовляти, виходить у двір, бере хлопчика з візочка і піднімається з ним до своєї квартири. В останній текстовій частині повідомляється причина втрат дітей героїні — її репортаж у Чорнобилі відразу ж після аварії 1986 року. На той момент вона ще не знала, що вагітна. Крім цього, авторка наводить думки жінки про суд, покарання, ув'язнення, які можна тлумачити двозначно (як покарання за ймовірне викрадення дитини, як покарання тих, хто допустив цю катастрофу-трагедію, як покарання за гріхи).

Творчість Т. Лаврової критики майже не аналізували. Знайдено лише невеликий відгук Р. Кухарука на книгу «Моя Зоря, мій Полин...» (2007). Виданню збірки двох тетіївських письменниць — Т. Лаврової та Л. Дзюби — сприяв Валерій Герасимчук. Р. Кухарук так характеризує стиль Т. Лаврової: «Її письмо нервове, уривчасте, зсередини нутра». Критик указує на незавершеність оповідання: «Якщо напруга внутрішнього життя героїні надзвичайна, то зовнішнє — майже детективний сюжет із крадіжкою чужої дитини залишається не прожитим героїнею (а отже — і читачем). Немає виходу з сюжету, а цей невихід нівелює враження від твору» (2007).

Загалом посттравматичний стресовий розлад можна охарактеризувати як складний психічний стан особистості, набутий у результаті важкого емоційного потрясіння, яке не піддається осмисленню та прийняттю навіть постфактум. В основі посттравматичного стресу героїні оповідання «Моя Зоря, мій Полин...» Т. Лаврової лежить психічна травма від втрати двох дітей. Героїня заціклюється на віднайденні втрачених дітей, особливо хлопчика. На перший план авторка ставить індивідуальне (наразі — трагедію безіменної жінки). У той же час безіменність персонажа свідчить про спрямування на типовість трагічної ситуації.

Гострий посттравматичний стрес проявляється на різних рівнях: ментальному, емоційному, фізичному, на рівні поведінки. У героїні оповідання порушення на ментальному рівні виражаються у формі порушення розумових процесів. Жінка губиться між реальністю, спогадами і картинками, які підкидає їй уява. Читач не отримує стовідсоткової впевненості в реальності випадку викрадення героїнею дитини.

На емоційному рівні порушення проявляються у вигляді страхів, тривог, горя, безнадійності, дратівливості, почуття ізоляції. Саме страх, розгубленість і спустошеність відчуває жінка, коли

дізнається про внутрішньоутробну загибель дитини: «Я зацьковано озираюся, нічого не сприймаючи навкруг, як ота інфузорія-туфелька, найпростіше створіння, що проявляє лиш волю до поділу та життя» (Лаврова, 2002, с. 50).

Фізичні прояви посттравматичного стресу оприявнюються в безсонні («зграйки снів уже давно знялися і полетіли геть» (2002, с. 50)), пітливості («роздертим вирізом лікарняної сорочки витираю з чола крапельки поту» (2002, с. 50)), остуди («я знову холоду, згадуючи подробиці» (2002, с. 51)).

На рівні поведінки спостерігається соціальна ізоляція. У текстовому прошарку теперішнього героїня постає перед читачами наодинці з телевізором і книжкою.

Посттравматичний стрес жінка переживає двічі, що спричиняє посилені наслідки: гнітючі думки про втрату дитини; постійне згадування про трагічні випадки; несподіване відчуття того, що подія і те, що їй передувало, повторюються знову і знову; психологічне пригнічення: галюцинації, нав'язливе бажання відшукати сина й захистити його.

Психологи називають доволі різноманітні емоційні реакції на травму: шок, зневіра; страх та/або тривога; горе, дезорієнтованість, заперечення; надмірна настороженість; дратівливість, занепокоєння, спалахи злості чи гніву; емоційні перепади, наприклад плач, потім сміх; хвилювання чи роздумування: нав'язливі думки про травму; почуття безпорадності, паніки, відсутності контролю; тенденція до самоізоляції; почуття відчуженості; емоційне заціпеніння чи обмежений діапазон почуттів; труднощі у встановленні довірливих стосунків; зниження інтересу до повсякденних справ або депресія; втрата переконань; жага помсти.

Спогади про екстремальну ситуацію, яка спричинила трагедію, час від часу відвідують героїню. Першу дитину вона втратила через перебування в зоні відчуження відразу після аварії на Чорнобильській АЕС. Жінка тоді була журналісткою і вела репортаж із місця події, ще не знаючи про свою вагітність. Героїня звинувачує в трагедії неназвану владу, хоча другим голосом авторка наводить думки жінки про можливу власну вину: «Безтурботну студентську юність і наївність» (2002, с. 51).

Ефект травми від втрати дітей спустошливий, він не піддається особистому контролю. Невротичний розлад героїні є незворотним, веде до патології характеру. У неї бувають періоди, коли внутрішнє напруження стає нестерпним для неї самої. Затяжний внутрішній конфлікт між бажанням мати дітей і неможливістю їх мати забирає в героїні багато сил, змінює особистість, прямує до стану виснажливої застійності.

Після перенапруження емоційних і фізичних сил та можливостей, якими супроводжувався згадуваний конфлікт, обов'язково наступає спад,

виникає втома, героїня відчувається розбитою і спустошеною. Цей негатив авторка відтворює в гіперболізованих образах «темряви», яка переростає в більше: «А темрява продовжує насуватись. Власне, це вже й не темрява зовсім, а звичайнісінька чорна діра. Де ніщо не відбувається. Де не може нічого відбутись...» (2002, с. 50).

Т. Лаврова інтерпретує травму в художньому творі через рефлексування тексту над травматичними подіями з минулого. Оповідання «Моя Зоря, мій Полин...» побудоване у формі Я-оповіді з численними авторефлексивними пасажами, де в потоці думок перемишуються згадки про реальні факти та події-галюцинації.

Авторка вдається до «відкритої» репрезентації травми, не відмовляється від безпосереднього зображення трагічних подій у пологовому будинку. На перших етапах героїня чітко аналізує свій психологічний стан, повертається до трагедії, згадуючи її: кесарів розтин — смерть дитини наступного дня з невідомих причин. Наступний етап — бажання втечі. Втеча і боротьба — своєрідна розрядка накопиченої енергії травми.

Відображення психіки ураженої травмою людини Т. Лаврова реалізує, вдаючись до прийомів безпосереднього психологізму («потік свідомості», «внутрішнє мовлення»), відтворюючи свідомі та підсвідомі процеси. Використання такого наративного прийому дає змогу письменниці показати нервовий стан героїні, дає поштовх до розуміння першопричини травми. Іншими словами, письменниця відтворює не образи трагічних подій, а образи того, як ці події віддзеркалюються у свідомості героїні твору.

Цікавим елементом художньої оповіді є змалювання впливу телебачення та інформації загалом. В оповіданні «Моя Зоря, мій Полин...» фонова інформація з телевізора працює як джерело та інструмент навіювання. Інформація передається через образ «інтелектуальної рідини» (2002, с. 49). Загалом поняття інформації розкривається через концептуальну метафору ін'єкції або заспокійливого препарату: «Ця жахлива рідина діє, наче важкий психотропний препарат» (2002, с. 49), — що цілком відповідає уявленням про вплив поточної інформації на підсвідомість і свідомість індивіда, її здатність формувати його ціннісні орієнтації, світогляд.

Хворобливі відчуття втрати дитини, які переживає героїня оповідання, спрямовані на те, щоб демаскувати брехливу інформаційну політику як антиприродне явище. Жінка намагається бунтувати й боротися. У фіналі порятунком від втрати сина вона вважає вимкнення телевізора і трансляції новин: «Я вимикатиму телевізор у всі грядущі часи їхніх останніх новин. І ніхто більше не забере його в мене» (2002, с. 52).

Виявом посттравматичного розладу героїні є вербалізація емоцій, реалізована через незавершеність речень, а також «мозаїка» подій минулого та фантомних ескізів почуттів.

Тригерами, які запускають неадекватні реакції ліричної героїні, показано маленьких дітей, їхній плач. Дитячий плач, із яким героїня час від часу стикається, змушує її повертатися в минуле. В оповіданні він має кілька ступенів прояву, починаючи від крику новонародженого («тонкий писк її довгожданої крихітки» (2002, с. 51)), через звичайний плач аж до вищого ступеня інтенсивності («вимогливий крик якогось хлоп'яти» (2002, с. 51)), коли дитина аж «вигинається від крику» (2002, с. 51).

Авторка концентрує увагу на роздумах героїні, психологічна травма якої, отримана в пологовому будинку та гінекологічному відділенні, стає причиною запуску процесу осмислення дійсності, пошуку відповідей на питання буття, основними категоріями яких у цьому творі є відчуття гріха і спокута. Оповідь тим самим виводиться на біблійний рівень. Письменниця обіграє появу третього янгола Апокаліпсису з Об'явлення св. Івана Богослова:

Засурмив третій ангел у сурму свою — і велика зірка, що сяяла, немов світильник, упала з неба. І впала вона на третину всіх річок та джерел. І ймення зірки тієї — Полин. Тож третина води стала гіркою. Багато людей вмерло від тієї води, бо стала вона гіркою. (Одкр. 8:10–11)

Після катастрофи на АЕС Чорнобиль асоціювався із зорею Полин, бо це синонімічні назви рослини, як відомо, гіркої на смак. Радіонукліди чорнобильського викиду забруднили води. Біблійний контекст актуалізується також заголовком оповідання.

Можна говорити про трансформовану біблійну алюзію — перенесення біблійної події приходу третього янгола в текст оповідання «Моя Зоря, мій Полин...», де алюзивний репрезентант виступає знаком ситуативної моделі покарання за гріхи. Щоправда, героїня оповідання не розуміє, у чому її гріхи: «Чому так важко знайти якусь частку провини в собі? Я шукаю цієї відповіді...» (2002, с. 52).

У текст оповідання вплетено уривок з Євангелія від Матвія 6:33: «Шукайте спочатку Царства Божого і правди його, і все те прикладеться вам. Отже, не турбуйтеся про завтрашній день, бо завтрашній сам потурбується про своє: достатньо для кожного дня своєї турботи...» (2002, с. 50). Цей фрагмент можна трактувати як ліки після стресу: слова виринають у пам'яті героїні після смерті сина, і для неї вони схожі на літургію — основу християнського життя для вірян. Відповідно до християнського вчення, з Богом можна поєднатися двома способами: по-перше, у Святому Причасті, яке завершується на літургії, по-друге, у розумінні та сприйнятті Божого слова. Євангеліє від Матвія обіцяє людині милосердя.

Уривок із Євангелія підштовхує реципієнта до сприйняття наступної авторської думки як певної гіпотези — викриття причини проблем:

Може, вся глибина цієї безодні в тому й полягає, що ми умудряємось жити сьогоднішнім, вчорашнім та майбутнім днем водночас, підмішуючи у цей складний розчин і без того гримучу суміш своїх бажань, забобонів та помилок, що кидаємось із крайності в крайність, склеюючи уламки знічів'я розбитих нами доль... (2002, с. 50)

Звернення до євангельських тем сприяє поглибленню драматизації думок і відчуттів героїні оповідання, активній психологізації трагедії жінки, розшаруванню подієвих планів, морально-психологічного стану. Психологічна невірноваженість героїні ілюструється словесними зображеннями протилежних станів:

1) усвідомлення реальності та смирення (необхідності прийняття всього, що сталося, як спокоти);

2) прояви травмованої психіки (занурення в маревний світ галюцинацій, відчуття тривожності).

Наявний в оповіданні мотив рідини також можна інтерпретувати як перегук із прогірклою після падіння зорі Полин водою.

Травматичне роздвоєння героїні проявляється також на лінгвістичному рівні: якщо в стресових ситуаціях «внутрішня мова» героїні уривчаста, насичена окличними інтонаціями, то в стані спокою, навпаки, виражається складними або простими ускладненими реченнями.

Оповідання «Моя Зоря, мій Полин...» Т. Лаврової наповнене яскравими художніми засобами, які допомагають авторці втілити ідею твору, розкрити світосприймання героїні. Тому варто зупинитися на них, зокрема зацентувати на алюзіях, метафорах, а також анафорах, антропонімах, які надають об'ємності втіленню посттравматичного у творі.

Алюзія є різновидом інтертексту, елементом наявного тексту, що включається до створюваного. У той самий час інтертекстуальність насамперед пояснює саму можливість взаємопроникнення текстів, факт існування в об'єднаному просторі єдиного тексту, який є всією людською культурою. Т. Лаврова вдається до алюзії, створює міжтекстові зв'язки між подіями її оповідання і повісті «Сеньйорита Кора» Хуліо Кортасара. Алюзія тут стосується місця дії. Аргентинський письменник розповідає про підлітка Пабло, який потрапив до лікарні з апендицитом, і медсестру Кору, що наглядає за ним. Операція з видалення запалення затяглася, оскільки виникли певні ускладнення. У повісті всі персонажі є нараторами, і їхні монологи відображають переживання, що вирують усередині кожного з них. Героїня Т. Лаврової двічі побувала в лікарні, і читає

дізнається про її почуття через доволі емоційні монологи-оповіді.

Іншим аспектом міжтекстової алюзії є сюжетна лінія догляду медсестри за хворим і смерть 15-річного Пабло з тексту Х. Кортасара. В оповіданні Т. Лаврової при першому випадку втрати дитини за героїнею наглядає медсестра — «добродушна старіюча жінка» (2002, с. 49). У повісті Кора витирає пацієнта після нудоти, у Т. Лаврової медсестра поправляє сповзаючу ковдру, наполягає на сні, просить не дуже ворушитися, бо у вени жінки стирчить голка від крапельниці. Турбота медсестри порівнюється з материнською опікою («по-материнськи запитує ця добра жінка» (2002, с. 49)). Смерть дитини також об'єднує твори: хлопця внаслідок ускладнень після операції, і дочки та сина героїні оповідання в утробі та одразу після народження.

У Х. Кортасара хлопчик трохи соромиться молоденької медсестри, коли вона виконує процедури: голить його перед операцією, ставить клізму. Образ матері підлітка в повісті не вималюваний яскраво. Відомо, що вона турбується про сина, але їй спершу не дозволяють перебувати з ним у палаті. Читач також не бачить її після повідомлення про смерть. У Т. Лаврової, навпаки, почуття матері, яка втрачає дітей, так і не насолодившись турботою про них, — у фокусі уваги, на це працює навіть зображення ставлення медичного персоналу до героїні.

В оповіданні «Моя Зоря, мій Полин...» іменами наділені лише однокурсниця героїні Надія і померлий син Артур. Решта, як і сама героїня, безіменні.

Жінка вибрала ім'я для свого сина задовго до його появи в її житті. У тексті воно трапляється тричі, і щоразу вимовляється двічі: «Артуре, Артусику...» (2002, с. 50).

Ім'я Артур кельтського походження, має значення «людина-ведмідь», «могутній ведмідь». З латини означає «орач». Вірмени тлумачать його як «світло істини», «принесений Сонцем», «посланий Богом».

Найвідоміший носій цього імені — король Артур, що має здатність маніпулювати реальністю. Однак він погано контролює свої сили, через що використовує їх несвідомо, але вже цього вистачає, щоб змінити навколишню реальність настільки, що та здаватиметься ілюзією. Саме це відчуття може помітити читач, занурюючись у світ оповідання Т. Лаврової. До кінця так і не зрозуміло, чи викрадала героїня хлопчика, чи все це — результат уяви її травмованої психіки.

Друге ім'я — Надія — згадується паралельно з телевізором. Героїня чує голос дикторки:

Як назло, ця чорна скриня навчилася базікати голосом моєї однокурсниці (який знайомий тактичний хід!), але я все одно піднімаю очі на екран (мені цікаво, як вона виглядає зараз, ця наша блакитноока Надія?) — і щоразу мене

дурять, лишаючи її за кадром, мов заручницю. (2002, с. 49)

Тут вагомим є значення загального іменника «надія» — «упевненість у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного; сподівання». Цей голос повинен приносити спокій, давати надію, але насправді вводить в оману. Саме інформація з телевізора спрямована на заспокоєння людей, розширення їхньої поінформованості. Проте через можливість маніпулювати свідомістю глядачів часто відбувається поширення неправдивої інформації, і зрештою телебачення позбавляє людину здатності до самостійного мислення чи вольової дії, критичного судження чи вільного вибору.

Анафора — єдинопочаток, у прозі — повторення групи слів на початку абзаців. В оповіданні прикладом анафори виступає протиставний сполучник «але» в комбінації з вказівним займенником «цей» або вказівними частками «то», «це»: «Але цього разу мені не щастить...», «Але то пусте», «Але це — сильніше від мене» (2002, с. 49). За допомогою анафори авторка художньо маркує абзаци, у змісті яких протиставляються наявність і відсутність у людей «точки опори, сили опору» (2002, с. 49) і які описують ослаблення людини.

В оповіданні домінують метафори з підхідною субсферою «рідина». Метафора з базовою лексемою «рідина» використовується на позначення інформації, яка транслюється по телебаченню або висловлюється медперсоналом лікарень: «Ця жахлива рідина діє, наче важкий психотропний препарат» (2002, с. 49); «вливаючи у мій мозок ту солодкувату на смак інтелектуальну рідину, вони хотіли підготувати мене до необхідності розлуки із сином» (2002, с. 52). В обох випадках метафори мають негативну конотацію.

Авторка також використовує лексему «рідина» в прямому значенні: текуча суміш — ліки в крапельниці: «Рідина потрапляла у кров занадто швидко... (Зате тепер кожна крапля сповзає в глибоких роздумах: а чи варто взагалі так старатися, рятуючи одну живу душу замість двох...)» (2002, с. 49). Через перенесення ознак із живого на неживе краплі лікувальної суміші надається людська здатність мислити.

Основна прототипічна ознака лексеми «теплого пива», що використовується як основа метафор на позначення неприємних новин, — смакова: «Не пам'ятаю точно, що саме він сказав, але ті його слова видались мені недобрими, як тепле пиво» (2002, с. 50); «Лікар, який розливає слова, наче тепле пиво» (2002, с. 52).

Донорська зона онтологічної метафори конкретна. Це лексема «розчин» — фізико-хімічна система, у якій одна речовина рівномірно розподілена в іншій, і так взаємодіють усі компоненти розчину. У творчій уяві письменниці саме так поєднуються часові пласти буття. Буття є

розчином, поєднанням трьох елементів: минулого, теперішнього, майбутнього:

От-от, може, вся глибина цієї безодні в тому й полягає, що ми умудряємось жити сьогоднішнім, вчорашнім та майбутнім днем водночас, підмішуючи у цей складний розчин і без того гримучу суміш своїх бажань, забобонів та помилок, що кидаємось із крайності в крайність, склеюючи уламки знічев'я розбитих нами доль... (2002, с. 50)

Як бачимо, реципієнтна зона більш абстрактна, не має яскраво виражених фізичних характеристик, наче «потребує» метафоризації, для чого необхідно звернутися до донорської зони, значення якої конкретне.

Письменниця закладає антиномічність у словесний образ «дитини». За допомогою емоцій страху та бажання жити авторка моделює антиномічні профілі дій дитини: маля боїться і прагне жити: «Мене завжди дивувало: звідки у малюків така спрага до життя — і стільки страху!..» (2002, с. 49).

Природа художнього образу травми у творі Т. Лаврової визначається відмовою від безпосереднього змалювання травматичних подій і зосередження уваги на переживаннях головної героїні. Вагомо, що фіксацію посттравматичного стану в оповіданні «Моя Зоря, мій Полин...» реалізовано за допомогою повторення одних і тих же слів та образів (дитина, малюк, плід, хлоп'я, син, крихітка, хлопчик) — прийому, який авторка використовує для імітування техніки «потоків свідомості». Авторка подає не образ самих подій, а образ того, як вони відбиваються у свідомості героїні. У невеликій преамбулі читач має змогу побачити героїню, що читає поруч із працюючим телевізором — засобом навіювання: «На екрані нарешті з'являється усміхнений малюк, який зворушливо смочке молочко із імпоротної пляшечки. Телекамера проковтнула його випадково» (2002, с. 49). Попутно зауважується, що світосприймання та світовідчуття героїні переважає над інформаційною трансляцією: «Телевізору ніяк не вдається перекричати малюка: диво не дитина» (2002, с. 49). Поступово бажання існування з дитиною, спричинене травмою, перемагає: «Мене охоплює раптом безглузде бажання перелізти через струнки ряди балконів, взяти на руки цього навіженого егоїста і ніжно заколисувати його в такт шепотіння вітру...» (2002, с. 49). Далі проривається реальність: «Доведеться згадати, що напередодні була та операція — кесарів розтин, а сьогодні моє дитя померло в кюветі внаслідок якоїсь незрозумілої хвороби» (2002, с. 50), — і попередній травматичний випадок із внутрішньоутробною загибеллю плоду.

Наступний етап охарактеризуємо як «сіру зону» — ескізні спогади про перебування в гінекології поруч із корпусом пологового будинку:

«У корпусі навпроти зважують малюків, беручи за ніжку кожного, як жабеня. Незабаром чотирнадцята: їх усіх покладуть на візок і повезуть годувати» (2002, с. 50). Вдаємося до терміна «сіра зона», оскільки зараз не можна точно визначити, реальність це чи ілюзія. Тут же відбувається відокремлення, відсторонення від дитини, погляд з боку жінки-лікарки на народженого малюка, який номінується як «довгождана крихітка» (2002, с. 51).

Наступний виток «мандрів свідомості» героїні — неозначеність подій («крик якогось хлоп'яти» (2002, с. 51)), що переходить у втрату орієнтирів, занурення в здогадки, уявний світ: «Починаю розуміти, що це моя дитина. Мій хлопчик. Моє янголятко. Він вигинається від крику у синій колясці, на вишитій гладдю подушечці, зв'язана по руках і ногах маленька людина, бо не може нічого з цим вдіяти» (2002, с. 51).

Далі сюжетна лінія також відзначається пунктирністю подачі матеріалу: реальність (потреба викликати штучні пологи) — спогад (репортаж із місця події Чорнобильської катастрофи з дитиною під серцем) — галюцинації, ілюзорність світовідчуття (тримання хлоп'яти на руках, контакт очей, що може свідчити про прихований крик душі). Таким чином авторка створює напругу, демонструє переплетення ниток свідомості.

Героїнею опанувала підсвідома потреба повертатися до своєї травми не для того, щоб раціонально осмислити її, а для того, щоб емоційно пережити знову. Жінка опиняється в просторі, який утратив для неї раціональну зв'язність. Загалом невідомо, де реальність в оповіді героїні.

Висновки

Оповідання «Моя Зоря, мій Полин...» Т. Лаврової вирізняють прояви симптомів посттравматичного розладу, викликані втратою дітей, що, ймовірно, було наслідком Чорнобильської катастрофи. Текстуально оприявнюється різнорівневість прояву гострого посттравматичного процесу на ментальному, емоційному, фізичному, психічному рівнях. Письменниця звертається не до відтворення трагічних подій, а до їх відображення у свідомості героїні. Авторка інтерпретує телебачення та інформацію як елементи навіювання, впливу на підсвідомість; характеризує тригери, які запускають неадекватні реакції жінки: звукові (плач) і візуальні (діти). Травматичне роздвоєння героїні проявляється також у мові. Художні засоби (алюзія, метафори, антропоніми) не випадкові, допомагають змалювати психічний стан травмованої героїні.

Актуалізація алюзій потребує відповідного інтелектуального рівня реципієнта. Заголовок оповідання прозора артикулює мотив спокути гріхів. Твір «Моя Зоря, мій Полин...» Т. Лаврової також можна вважати прикладом того, як письменниця, освоюючи посттравматичну тему, привносить у неї біблійні мотиви. Євангельський

стрижень ледь проглядає в суспільно-історичних та особистісних реаліях. Авторка зачіпає проблему спокути, але не повністю виписує її.

Покликання

- Бежан, О. (2013). Феномен травми у літературі про катастрофу (на матеріалі сучасної американської та російської прози). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, 33, 33–37.
- Горностай, П. (2018). Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*, 21(7), 54–68. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>
- Гундорова, Т. (2005). *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн*. Критика.
- Довганич, Н. (2018). Травма в українській повесній літературі (На прикладі романів Ігоря Качуровського, Олени Звичайної та Олекси Ізарського). *Spheres of Culture*, 17, 187–195.
- Кухарук, Р. (2007, 07 вересня). Глибина безодні. *Літературний форум*. <http://litforum.com.ua/index.php?r=18&a=2658>
- Лаврова, Т. (2002). Моя Зоря, мій Полин... *Вітчизна*, 9–10, 49–52.
- Матусяк, А. (2020). *Вийти з мовчання. Деколоніальні змагання української культури та літератури XXI століття з посттоталітарною травмою*. Піраміда.
- Предко, В. (2023). Життєстійкість у постковідний період: подолання наслідків переживання відчуття втрати. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*, 3, 23–27. <https://doi.org/10.32782/psv-visnyk/2023.3.4>
- Романенко, О. (2023). Хаос війни та криза ідентичності: типологічні домінанти оповіді про травму в сучасній українській літературі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*, 2(34), 107–111. <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.34.21>
- Суворова, Л. (2015). Танатичні аспекти образного моделювання психічних травм і межових ситуацій у новелістиці М. Яцкова. *Сучасні літературознавчі студії*, 12, 515–526.
- Фройд, З. (1998). *Вступ до психоаналізу*. Основи.
- Alexander, J. (2003). *The meanings of social life: A cultural sociology*. Oxford University Press.
- Balaev, M. (2008). Trends in Literary Trauma Theory. *Mosaic*, 41(2), 149–166.
- Kellermann, N. P. (2001). Transmission of Holocaust trauma — an integrative view. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 64(3), 256–267. <https://doi.org/10.1521/psyc.64.3.256.18464>
- LaCapra D. (2014). *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press.
- Langer, L. (1982). *Versions of survival: the Holocaust and the human spirit*. State University of New York Press.
- Onwuachi-Willig, A. (2016). The Trauma of the routine: lessons on cultural trauma from the Emmett Till verdict. *Sociological Theory*, 34(4), 335–357. <https://doi.org/10.1177/0735275116679864>
- Sztompka, P. (2000). *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*. ISP PAN.
- Tumarkin, M. (2005). *Traumascape: The Power and Fate of Places Transformed by Tragedy*. Melbourne University Publishing.
- Van der Kolk, B. A., & Van der Hart, O. (1991). The intrusive past: The flexibility of memory and the engraving of trauma. *The American Imago*, 48(4), 425–454.

References (translated and transliterated)

- Alexander, J. (2003). *The meanings of social life: A cultural sociology*. Oxford University Press.
- Balaev, M. (2008). Trends in Literary Trauma Theory. *Mosaic*, 41(2), 149–166.
- Bezhan, O. (2013). Fenomen travmy u literaturi pro katastrofu (na materialu suchasnoi amerykanskoj ta rosijskoj prozy) [The

- phenomenon of trauma in disaster literature (on the material of modern American and Russian prose)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Filolohichni nauky*, 33, 33–37.
- Dovhanych, N. (2018). Travma v ukrainskii povoiennii literaturi (Na prykladi romaniv Ihoria Kachurovskoho, Oleny Zvychainoi ta Oleksy Izarskoho) [Trauma in Ukrainian post-war emigration literature (On the example of novels by Ihor Kachurovskyi, Olena Zvychaina and Oleksa Izarskyi)]. *Spheres of Culture*, 17, 187–195.
- Freud, S. (1998). *Vstup do psykhoanalizu* [Introduction to Psychoanalysis]. *Osnovy*.
- Hornostai, P. (2018). Kolektyvna travma yak problema sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [Collective trauma as an issue of social and political psychology research]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 21(7), 54–68. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>
- Hundorova, T. (2005). *Pisliachornobylska biblioteka. Ukrainskyi literaturnyi postmodern* [The Post-Chornobyl library. Ukrainian Post-modern of the 1990s]. Krytyka.
- Kellermann, N. P. (2001). Transmission of Holocaust trauma — an integrative view. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 64(3), 256–267. <https://doi.org/10.1521/psyc.64.3.256.18464>
- Kukharuk, R. (2007, September 07). Hlybina bezodni [The depth of the abyss]. *Literaturnyi forum*. <http://litforum.com.ua/index.php?r=18&a=2658>
- LaCapra D. (2014). *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press.
- Langer, L. (1982). *Versions of survival: the Holocaust and the human spirit*. State University of New York Press.
- Lavrova, T. (2002). Moia Zoria, mii Polyn... [My Star, my Wormwood...]. *Vitchyzna*, 9–10, 49–52.
- Matusiak, A. (2020). *Vyity z movchannia. Dekolonialni zmahannia ukrainskoi kultury ta literatury XXI stolittia z posttotalitarnoi travmoiu* [Break out of silence. Decolonial competitions of Ukrainian culture and literature of the 21st century with post-totalitarian trauma]. Piramida.
- Onwuachi-Willig, A. (2016). The Trauma of the routine: lessons on cultural trauma from the Emmett Till verdict. *Sociological Theory*, 34(4), 335–357. <https://doi.org/10.1177/0735275116679864>
- Predko, V. (2023). Zhyttiistiikist u postkovidnyi period: podolannia naslidkiv perezhyvannia vidchuttia vtraty [Resilience in the post-covid period: overcoming the consequences of experiencing a sense of loss]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya "Psykholohiia"*, 3, 23–27. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.3.4>
- Romanenko, O. (2023). Khaos viiny ta kryza identychnosti: typolohichni dominanty opovidni pro travmu v suchasni ukrainskii literaturi [Chaos of war and identity crisis: typological dominants of narratives about trauma in modern Ukrainian literature]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Literary Studies. Linguistics. Folklore Studies*, 2(34), 107–111. <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.34.21>
- Suvorova, L. (2015). Tanatychni aspekty obraznoho modeliuвання psykhychnykh travm i mezhovykh sytuatsii u novelistytsi M. Yatskova [The thanatical aspects of characters modelling in M. Yatskiv's short stories]. *Suchasni literaturoznavchi studii*, 12, 515–526.
- Sztompka, P. (2000). *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji* [The trauma of great change. The social cost of transformation]. ISP PAN.
- Tumarkin, M. (2005). *Traumascapes: The Power and Fate of Places Transformed by Tragedy*. Melbourne University Publishing.
- Van der Kolk, B. A., & Van der Hart, O. (1991). The intrusive past: The flexibility of memory and the engraving of trauma. *The American Imago*, 48(4), 425–454.

Maryna Shtolko

Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, Ukraine

THE POST-TRAUMATIC IN THE STORY “MY STAR, MY WORMWOOD...” BY TETIANA LAVROVA

The need for a literary interpretation of the manifestations of post-traumatic stress determines the relevance of the study. The purpose of this article is to characterize the manifestations of the post-traumatic issues in the short story “My Star, My Wormwood...” by Tetiana Lavrova (2002). To achieve this goal, contextual and psychological analysis, comparative, structuralist methods were used. The novelty of the article consists of the introduction of a story by the little-known writer T. Lavrova (married Mitsinska), which was published in the pages of the magazine “Vitchyzna”.

The results of the study. The manifestations of the post-traumatic disorder of the character of the story at the mental, emotional, physical, and behavioral levels were analyzed. The following emotional reactions to trauma were identified: despondency, anxiety, disorientation, denial, emotional swings, intrusive thoughts about trauma, lack of control, a tendency to isolate, feelings of alienation, a decrease in interest in everyday activities, or depression. The results of the study prove that the manifestation of the character's post-traumatic disorder is the lack of verbalization of emotions, realized due to the incompleteness of sentences. It is noted that T. Lavrova realizes the reflection of the psyche of a person affected by trauma by resorting to the techniques of direct psychologism (“stream of consciousness”, “inner speech”). The writer uses forms of self-narrative with numerous self-reflective passages. The traumatic bifurcation of the character of the story “My Star, My Wormwood...” by T. Lavrova is revealed linguistically. The writer focuses on the individual issues (in this case, the tragedy of the nameless woman). At the same time, the namelessness of the character indicates the orientation towards the typicality of the tragic situation. It turns out that the author presents not the image of the events themselves, but the image of how they are reflected in the mind of the character.

The analysis of fragments of the story makes it possible to understand the search for answers to questions of existence, the main categories of which in this work are sin and atonement. Special emphasis is placed on disclosing the donor zone of the ontological metaphor with the “liquid” element.

Keywords: post-traumatic disorder; Chornobyl; “stream of consciousness”; psychologism; allusion.

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.3>
УДК 821.161.2.09:355.01:050

Олена Ляшенко

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-9555-5513>
ninasim@ukr.net

РИТОРИКА ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ВІТЧИЗНА» 1940-Х РОКІВ

Предметом дослідження є воєнна риторика на сторінках журналу «Вітчизна» 1940-х років. Авторка опрацювала два номери журналів «Радянська література» та «Українська література» за 1941 рік, дослідила й проаналізувала за хронологією зміст кожного з часописів. Новизна полягає у використанні іншого інструментарію щодо аналізу радянської періодики, зокрема малодослідженого журналу «Вітчизна» та визначення його провідної ролі як у видавничому, так і в літературно-мистецькому просторі 40-х років ХХ століття. Мета — за допомогою історичного контексту проаналізувати системно-типологічні особливості журналу; визначити специфіку воєнної риторики на всіх його структурних рівнях. Основними методами дослідження стали компаративний і системно-типологічний, за допомогою яких були виявлені та зінтерпретовані риторичні особливості в структурі текстів та літературно-мистецькому контексті журналу «Вітчизна» довоєнного і воєнного періодів. Авторка простежила історію створення та розвитку журналу в 1940-х роках, акцентуючи на постійних змінах редакційного складу, головних редакторів і їхньому впливі на риторичну журналу. Вирізнявши найважливіші структурні й семантичні особливості як окремих художніх текстів, так і різноманітних рубрик, які об'єднують ці тексти, запропонувала розглянути обраний матеріал крізь призму воєнної риторики.

Результати дослідження підтвердили, що воєнні наративи були невід'ємною складовою радянського суспільства як до Другої світової війни, так і під час неї. Літературним героям у поезії та прозі зі змісту журналів притаманні надмірна героїзація і пафосність. Систему образно-поетичного вислову авторів текстів урізноманітнюють риторичні прийоми: метафора, алітерація, анафора, гіперболізація, протиставлення ворог / боєць Червоної армії, гумор, ототожнення себе з аудиторією (використання займенника «ми»), апеляція до авторитету. Усі твори розраховані на тогочасного радянського читача і написані за відповідними радянськими методичками.

Ключові слова: воєнна проза; воєнна риторика; журнал «Вітчизна»; історія журналу; редактори; риторичні прийоми.

Вступ

Поняття «війна» вже стало нормою для нашого суспільства. Воєнна тематика і проблематика завжди актуальні й травматичні та містять у своїй основі специфічні риторичні маркери. У риториці це поняття також розширило межі свого прямого значення — «збройний конфлікт між кількома сторонами» — і стало метафоричним. Історія будь-якої держави має безліч прикладів такого літературного прийому, зокрема «торгівельна війна», «холодна війна», «окопна війна». Україна доповнила цей семантичний спектр власними новотворами — «війна дронів», «зернова війна» тощо.

Показово, що поняття війни власне в його риторичному застосуванні містить у своїй основі маніпулятивне підґрунтя. Найпоширенішим інструментом влади для оперування суспільною думкою завжди були засоби масової комунікації, зокрема періодичні видання, що зазвичай були і є ідеологічним рупором будь-якої влади: «Саме їм радянська влада відводила роль головного пропагандиста, популяризатора політики партії. Влада використовувала їх як засіб прискорення

русифікації та денаціоналізації суспільно-політичного життя союзних республік» (Сірук, Марківська, 2020, с. 232). Для прикладу розглянемо, яким чином радянська влада намагалася вплинути й впливала на думку тогочасного суспільства за допомогою преси, які риторичні прийоми та інструменти використовувала.

У цій розвідці за допомогою історичного контексту та на прикладі літературно-наукового часопису «Вітчизна» спробуємо проаналізувати системно-типологічні особливості журналу крізь призму суспільної, редакційної, письменницької риторики; визначити інструментарій воєнної риторики на всіх структурних рівнях видання: поезія, проза, критика, публіцистика, хроніка; простежити етапи створення і розвитку журналу з 1940 по 1949 рр., акцентуючи на постійних змінах редакційного складу, головних редакторів і їхньому впливі на риторичну журналу; обрати для прикладу наративів війни найбільш показові твори зі змісту випусків зазначеного періоду.

Теоретико-методологічну основу дослідження становить компаративний метод у виявленні риторичних особливостей у структурі та літературно-

мистецькому контексті журналу «Вітчизна» до воєнного і воєнного періодів. Реальною спонукою інтенсифікації наукового пошуку є збагачення предметно-об'єктної сфери досліджень та уточнення уявлень про складність і внутрішню проблематичність радянської періодики 1940-х років. Розширення кола фактів і явищ літературно-мистецького життя, які в пострадянський період українського літературознавства стають доступними для наукового розгляду і вже одержали певне висвітлення, є об'єктивною даністю сучасного історико-літературного знання. Досягнутий рівень освоєння відкриває їхню ідейно-естетичну та історико-літературну значущість, що спонукає до більш диференційованих студій, стимулює до вдосконалення методу системно-типологічного аналізу і його конкретних інтерпретаційних застосувань. Тож наукова новизна полягає в застосуванні іншого інструментарію для більш ґрунтовного аналізу радянської періодики, зокрема малодослідженого журналу «Вітчизна» та визначення його ролі в літературно-мистецькому житті України в 40-х роках ХХ століття.

Об'єктом вивчення є часопис «Вітчизна» в його історичних варіаціях, зокрема два номери: «Радянська література» № 2 за 1941 рік і «Українська література» № 1–2 (листопад — грудень) за 1941 рік. Вибір конкретного історико-літературного студіювання базується на прикладі цієї пари випусків для типового відтворення наративів, що впроваджувала радянська влада до та під час Другої світової війни. Хронологічний аналіз обраних для дослідження випусків буде більш логічним і послідовним щодо репрезентації риторики війни.

Виклад основного матеріалу

«Вітчизна» як місячник літератури, публіцистики, мистецтва був заснований 1933 року — коли Україна переживала Голодомор, репресії й тотальну денационалізацію з боку тогочасної більшовицької влади. Початково журнал мав назву «Радянська література», проте в тому періоді був чи не єдиним україномовним часописом. Пізніше, під час Другої світової війни, в Уфі виходить під назвою «Українська література», згодом (з 1946 року) іменується як «Вітчизна». Спочатку виходив у Харкові, а з 1934 року редакція журналу переїхала до Києва. Під час війни журнал був евакуйований до Уфи, згодом до Москви, але вже 1944 року повернувся до Києва, де й продовжив публікуватися до закриття у 2012 році.

Першим редактором журналу був Іван Кулик — поет, прозаїк, перекладач, розстріляний у 1937 р. З № 1 за 1940 рік по № 1 за 1941 рік редколегія журналу складалася з письменників Максима Рильського, Петра Панча та Івана Ле (відповідального редактора), а наприкінці цього періоду до редколегії долучились Микола Бажан, Юрій Кобелецький, Олександр Корнійчук, Аркадій Любченко (відповідальний секретар).

За матеріалами різних біографічних джерел (П. Мисника, І. Мойсі та Р. Мойсі), І. Ле був амбітним, типовим представником соцреалізму, вів активну ідеологічну боротьбу в мистецькій сфері, працював редактором у кількох періодичних виданнях одночасно: «Літературній газеті» (сьогодні газета «Літературна Україна»), журналах «Червоний шлях» і «Радянська література» (одна з попередніх назв журналу «Вітчизна»).

Структурно журнал за редагування І. Ле складався з основного масиву різножанрових творів — поезії, прози, публіцистики — і окремої рубрики «Критика». Однак слід зазначити, що такий поділ не був постійним — іноді «Критика» взагалі відсутня в номерах (№ 2, 7 за 1940 рік). Також порівняно з іншими роками й іншими редакціями журналу досить незначним був ілюстративний матеріал. Він складався переважно з фотопортретів або графічних зображень тогочасних представників радянської влади, як-от В. Леніна, Й. Сталіна, В. Молотова (№ 1, 3, 4, 11–12 за 1940 рік) або ювілянтів номера: В. Маяковського, О. Кобилянської, М. Рильського, П. Тичини й інших (№ 3, 4, 11–12 за 1940 рік, № 1 за 1941 рік).

Із лютого 1941 року редакційна колегія майже не змінювалась кількісно, проте до складу входив Ілля Стебун (псевдонім Іллі Кацнельсона), який став відповідальним редактором. Досить ідеологічно спрямований, він співпрацював з органами НКВД, «запопадливо воював “проти ворожих теорій в українському літературознавстві”» (Мишанич, 2003, с. 60) — у лапках згадана назва його доповіді 1946 року на засіданні відділів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Цілком імовірно, що його призначили на посаду виключно для контролю, жорсткої цензури і впровадження відповідної радянської риторики в журналі. За часи редакційної політики І. Стебуна фактично розроблені й утілені основний літературний контент і форма викладу матеріалу в часописі (рубрики та підрубрики). Зокрема з'являються нові розділи «Літературно-мистецька хроніка», «Бібліографія», які розкриються більш яскраво й різноманітно пізніше — уже за редакції Юрія Яновського і Євгена Адельгейма. У випусках журналу впроваджуються цілі блоки, присвячені поетам і письменникам інших союзних республік.

Спираючись на тезу, що вся редакційна політика, її ідеологічне спрямування прямо чи опосередковано формували воєнну риторичку тогочасного радянського суспільства, зупинимось безпосередньо на змістово-семантичній складовій журналу, яка подекуди досить хаотична, змішана й ідеологічно забарвлена. Масштабне впровадження радянською владою політики замовчування до різних сфер суспільної діяльності, зокрема до періодики, призвело до того, що читачі дізнавалися про знакові воєнно-історичні кампанії лише постфактум, у викривлених, ідеологічно семантизованих матеріалах. Зокрема це стосується

і повномасштабного вторгнення Німеччини, а потім СРСР у Польщу (з 1 вересня 1939 року), і радянсько-фінської війни (з 30 листопада 1939 року).

Більшість номерів «Радянської літератури» за 1940–1941 роки розпочинаються офіційними державними документами й матеріалами: наказами чи розпорядженнями уряду, як-от «Указ Президії Верховної Ради УРСР чи «Доповідь про зовнішню політику уряду Голови Ради Народних Комісарів і Народного Комісара Закордонних Справ тов. В. М. Молотова на засіданні Верховної Ради Союзу РСР». Далі ж послідовно репрезентуються ідеологічно спрямовані твори, зокрема поезії М. Дубовик «Народи славлять Леніна», І. Цітович «Леніну», оповідання М. Нагорного «Бідний хлоп Йосип Руштак», О. Десняка «Орден Леніна». Частина літературного матеріалу журналу зазначеного періоду, на перший погляд, має доволі нейтральні назви, проте їхній зміст спрямовується на досягнення конкретної ідеологічної мети — розбудови нового українського радянського суспільства. Не меншу роль у втіленні такого соцреалістичного контенту відіграла власне редакційна політика І. Ле, О. Корнійчука, І. Стебуна.

Для прикладу — зміст № 2 за 1941 рік журналу «Радянська література», головним редактором якого був І. Стебун. Структурно випуск поділений на «Поезію», «Прозу», «Критику», двома окремими рубриками представлені «Бібліографія» і «Книжкові новини».

Номер розпочинає стаття від редакції з пафосним заголовком «Велика тема», який відображає амбіційність радянської влади, а її зміст — масштабність впливу владної риторики на суспільний загал. Посилаючись на матеріали газети «Правда» і розкриваючи на початку мету статті, автор визначає «головне спрямування літератури» — стояти «на обороні країни соціалізму». Для підсилення психоемоційного ефекту впливу на читачів у тексті використовується ряд риторичних прийомів: наприклад ототожнення наратора і аудиторії — використання словосполучень «наша робота», «наші інтереси», «у нашій літературі». Звертаючись безпосередньо до письменників, автор статті (як свого роду уособлення держави) наголошує, що «оборонна тема має бути першою і головною» серед завдань, які має розкривати радянський письменник у своїх творах («Велика тема», 1941, с. 7).

При впровадженні воєнних наративів у тогочасній літературі письменникам примусово рекомендовано обирати персонажами своїх творів бійців Червоної армії. Розмірковуючи над героїзмом воїнів, ідеалізацією і гіперболізацією їхніх бойових успіхів, автор статті знову вдається до риторики ототожнення: «наш ідеал», «наші доблесні бійці». Зокрема підкреслюється, що армія є «великою школою мужності, дисципліни, організованості й політичної свідомості», а її солдати

доведені «до готовності не шкодувати життя для блага своєї батьківщини» («Велика тема», 1941, с. 8). А далі висновок і настанова для письменників: «Наш червоний боєць — не бездушний автомат, а високо свідомий громадянин-патріот, не тільки фізично, а й духовно розвинений — і в художньому показі його моральних якостей, його вчинків велике поле діяльності для “інженерів людських душ”» («Велика тема», 1941, с. 9). Проте така «героїчність» була лише в промовах пропагандистів. Зокрема, наприкінці «зимової» кампанії у Фінляндії СРСР хоч і вийшов переможцем, проте мав численні втрати і в живій силі, і в техніці. Більшість радянських воїнів не були готові до суворого клімату країни, вони йшли маршем, не ховаючись, демонструючи міць і силу, повторюючи імперську риторику Наполеона, Гітлера. Однак знімки розгромленої колони червоної армії на Раатській дорозі, численні зізнання полонених про неналежні умови служби, нестачу зброї та розумного керівництва пізніше все ж довели безглуздість радянсько-фінської воєнної операції.

Виконуючи установку радянського уряду щодо репрезентації мужнього й непереможного образу бійця Червоної армії, редакція журналу виклала ряд поезій і прозових творів, що вповні розкривають задану тематику. Зокрема видається цікавим поєднання фольклорної форми й історичного контексту в поезіях Івана Цітовича «Пісня про Будьонного» і Павла Усенка «Кобзарська пісня про славного маршала Тимошенка». Обидва головні персонажі поезій представлені героїчними особистостями: мужні, віддані справі й відчайдушні в боротьбі з ворогами радянської влади. Автори намагалися, виконуючи наказ партійного керівництва з героїзації бійців Червоної армії, доступно і просто подати своїх персонажів. І. Цітович для підсилення ефекту героїзації вдається до подібності персонажа до історичної постаті з минулого України, порівнюючи їхню зухвалість, сміливість, відчайдушність: «А візьми, візьми розгон ти, / В білий зброд врубайсь, криши!.. / За Буденним — внуком Гонти — / Вершники-товариші!..» (1941, с. 60). Митець сугестує читачеві рецепцію ліричним суб'єктом подій історичної давнини й водночас сьогоденної ситуації.

П. Усенко вже на початку поезії визначає ліричного героя як відважну й славетну особистість: «Заспіваймо, друзі, пісню, / Пісню величаву — / Про маршала Тимошенка / Та про його славу» (1941, с. 76). І хоча події за сюжетом уже стосуються не близького сьогодення, а минувшини: «Та про його бранну славу, / Про походи грізні, / Як на пана білофіна / Вів полки залізні» (1941, с. 76), — йдеться про події фінської війни 1918 року, проте риторика героїзації незмінна. Експеримент авторів над ліричними героями — зображення їх у незвичайних, виняткових обставинах — увиразнює низку ознак наративів війни: відчайдушність, мужність, героїчність, готовність

до вчинку цільної (монолітної) особистості. Невипадково обрана й фольклорна форма (пісня) для підсилення ефекту героїчного пафосу творів. Водночас поєднання в назві вірша П. Усенка словосполучень «кобзарська пісня» і «маршал Тимошенко» видається досить оксюморонним, якщо пригадати легенду про розстріляний енкаведистами в 1930-х роках з'їзд кобзарів. Проте історичний контекст 1930–40-х років в Україні, де «кобзарська пісня» виступала беззаперечним джерелом правди і мала донести суспільству інформацію про події воєнних кампаній, відбиває маніпулятивність радянської риторики.

Подібна героїзація образу воїна характерна не лише для поезії. У цьому ж номері журналу подано новелу Семена Скляренка «Найсерйозніша справа». Сюжет твору розгортається довкола родини Трушів. Батько Кузьма після смерті дружини самотужки виховує сина Івана. Але прийшов час, і сина забрали до Червоної армії, через що батько дуже пишався ним. Автор підкреслює психоемоційний стан героя його пафосним зверненням до сина: «Йди і служи, на славу владі радянській і на страх ворогам!» (1941, с. 61). Через кілька років син повідомляє, що має намір продовжити службу. Тоді батько вирішує відвідати Івана. Описуючи умови служби та бійців червоної армії, С. Скляренко застосовує воєнні наративи політичної риторики влади: гіперболізацію в зображенні чуйних, доброзичливих і милосердних бійців: «Дали йому червоноармійці поїсти й попити, просили прилягти, поки повернеться з варти» (1941, с. 62). Проте Кузьма Труш вирішує роздивитися місто й опиняється на околиці біля березового ліска. Саме тут його зупиняє пильний патрульний, який виявляється його сином. Кульмінація настає в той момент, коли син, незважаючи на родинні зв'язки, затримує батька. Осмислюючи тезу влади про «оборону країни», автор промовляє її словами Кузьми Труша: «Бо кожен з нас стоїть на посту. Іван — там, а я тут» (1941, с. 64).

Окремої уваги в журналі заслуговує рубрика «Критика», досить однорідна й нерегулярна в номерах на початку 1940-х років. Її статті мають або суто історико-біографічне (І. Пільгук про П. Гулака-Артемівського, І. Кошовий про невідомі автографи Т. Шевченка, О. Зосенко «Життя і діяльність М. Черемшини»), або теоретичне літературно-ідеологічне спрямування (А. Трипільський «Горький і революційна преса», Я. Гордон «Героїчна тема» [поняття героїзму та особливості його застосування в українській радянській літературі], І. Рабинович «Художній образ у працях Леніна і Сталіна»). У критичному дослідженні Є. Адельгейма «Нові поезії А. Малишка» поданий ґрунтовний аналіз творчості письменника: автор наголошує, що «А. Малишко — поет міцної ліричної стихії» (1941, с. 156), і водночас не забуває про настанови влади бути на «обороні країни соціалізму». Аналізуючи твори письменника на воєнну

тематику, зокрема «Листи червоноармійця Опанаса Байди», Є. Адельгейм наголошує, що «війна постає перед нами, як важка й одночасно радісна праця, радісна тому, що війна, яку ми провадили, була справедливою війною» (1941, с. 159). Ця «справедлива війна», за словами автора статті, стосується нібито звільнення Західної України від влади польської шляхти. А далі критик обґрунтовує для читачів (науковців, освітян, простих громадян) правильність і доречність воєнної риторики: «Перед нами ліричний щоденник бійця, де автор без грубої тенденції, зовні непомітно, тактовно, примушує нас милуватися героєм-патріотом, над яким з любов'ю і ласкою схилилася вітчизна» (1941, с. 160). Привертає увагу оксюморонне словосполучення «тактовно примушує». Показово, що така оксюморонна риторика простежуються на всіх структурних рівнях журналу: від поезії і прози до критичних статей.

Для збереження цілісної картини радянської воєнної риторики доцільно буде розглянути один із номерів журналу, який виходив безпосередньо під час війни. На початку Другої світової редакцію журналу «Вітчизна» евакуювали до Уфи, потім до Москви. Часопис змінив назву на «Українська література», головним редактором призначили Ю. Яновського.

Юрій Яновський — український письменник, поет, воєнний кореспондент, якого більшість дослідників називають «романтиком» української літератури початку ХХ століття. Був великим мрійником, захоплювався різними видами мистецтва, зокрема кіно. Писав поезії, прозу і кіносценарії, займався редакторською роботою. Ймовірно, що зміна назви журналу — власне його редакторський вплив і робота команди. Під час війни до редколегії журналу входили М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, Н. Рибак, і саме в такому складі вона проіснувала до 1946 року, поки журнал не змінив назву на «Вітчизна».

Структура часопису «Українська література» № 1–2 (листопад — грудень) порівняно з журналом «Радянська література» № 2 (лютий) за 1941 рік не має особливих змін: спочатку поезія, проза, драматургія, потім критичні статті, нові книжки, — проте зазнає суттєвої українізації у змісті. З'являються рубрика «Хроніка», яка вміщує матеріал про поточні суспільно-політичні й культурні події в Україні й за її межами, і міні-рубрика суто воєнного часу «Україна в огні», що містить стислий виклад матеріалу з фронту з головних на той час джерел: газети «Правда» і агенції «Совінформбюро». Суттєво відрізняється вибір матеріалу до розділу «Критика». Більшість статей подають екскурс у героїчне воєнне минуле України: дослідження К. Гуслистого «Розгром угорських загарбників на Україні в ХІІІ столітті», В. Дядиченка «Боротьба українського народу проти шведських окупантів (1708–1709 рр.)», М. Петровського «Коліївщина 1768 року». Навіть

критична стаття П. Тичини про І. Франка подається в парадигмі воєнної риторики.

Номер розпочинається статтею-зверненням «До українського народу!» за підписами Голови Президії Верховної Ради УРСР, тодішніх депутатів, письменників, Героїв Радянського Союзу і простих робітників. Одразу відчувається психоемоційний вплив воєнної імперської риторики. У тексті чітко розмежоване, хто є «ворогом» для держави і для радянського українського народу, крім фашистів: «В шаленій ненависті до слов'ян привів Гітлер разом з німецькою ордою зграї італійців, румунів, угорців, фінів, щоб зруйнувати велику сім'ю вільних радянських народів і фізично знищити їх. Жовтоблакітні бандити, українські націоналісти підло служать йому, допомагаючи гітлерівцям грабувати й мордувати Україну» («До українського народу!», 1941, с. 3). Зокрема вражає структура образно-стилістичного висловлювання: суцільні алітерації приголосних, що ріжуть слух, окличні речення. Досить влучно в риторичі викладу застосовано порівняння ворогів держави і бійців Червоної армії. Використовується принизлива, негативна лексика для опису ворогів: «жовтоблакітні бандити», «жовтоблакітні запродавці», «зграя», «орда», — і позитивні, місцями «героїчні» епітети й порівняння на означення радянської армії: «героїчний опір Червоної Армії», «богатири», «героїчні сини і дочки», «самовіддані червоні воїни». Ефективним є використання займенника «ми» як одного з риторичних прийомів у тексті: «ми чуємо», «ми знаємо», «ми бачимо», «ми робимо» — він увиразнює масштабність, усезагальність імперської державної політики в країні.

У стилі воєнної риторики та імперської політики «підлабузництва» подано лист-звернення від редакції «Товаришеві Сталіну», поезія П. Тичини «Як Сталін нас кликав до бою», кілька віршів В. Сосюри. У творах поетів так само відчутна імперська воєнна риторика з усіма відповідними наративами — постійне використання займенника «ми» («ми відплатим», «нас нікому не збороти», «ми — богатири», «ми переможемо»), окличні речення, алітерація приголосних, повтори, анафора і жорстка, емоційно забарвлена лексика в зображенні «ворогів» («смердючі пси», «недолюдки криваві», «потвори тьми», «гадюко з гадюк», «злodyюка», «неситий»). У текстах поезій продовжується впровадження жорсткої й безкомпромисної риторики щодо ворогів: «І хай це тебе не втішає, / що ти в наші землі забіг. / Завжди перемогу рішає / правдивість війни, не “бліц-криг”» (Тичина, 1941, с. 11). Досить переконливі та влучні слова П. Тичини, які актуальні й сьогодні.

У змісті журналу заслуговує на увагу і проза, зокрема показовими є «Воєнні листи» Ю. Яновського. Кожна з чотирьох його частин-листів («Син», «Проклятий фронт», «Американський кум», «Генерал Макадзьоба») є цілісним закінченим твором і відбиває різні сторони війни,

її вплив на окрему особистість і суспільство загалом.

Перша частина «Син» — лист радянської матері-українки на фронт. Її син загинув, і вона, щоб не збожеволіти і задля хоч якоїсь розради, пише лист невідомому червоноармійцю. Досить цікаво сюжетно і стилістично влучно автор намагається підтримати жінок, які втратили на війні чоловіка, сина, брата; переконує, що вони ще потрібні суспільству. Цей лист — своєрідний сеанс психотерапії для травмованої особистості. Спочатку нараторка розповідає невідомому бійцю про смерть свого сина, а потім проголошує вбивцям свій вирок: «Ось я підношу на цілий світ мою руку і б'ю по морді гітлерівську німецьку армію!» (1941, с. 12). Проте кульмінаційно-пророчими й у певному сенсі сакральними виступають останні рядки листа: «Дорогий мій червоноармієць! Вір моїй материній крові. Вона загоїть твої рани. Вона виповнить твою душу ще дужчою вірою у перемогу...» (1941, с. 13).

Другий лист «Проклятий фронт» складає певну дихотомну пару першому: розрада, віра в перемогу / безпомічність, розчарування, відраза. У ньому солдат дивізії СС розповідає своєму другу в Німеччині про жахіття на фронті. Уже першим абзацом Ю. Яновський розкриває бруд і безвихідь війни, застосовуючи весь образно-стилістичний арсенал свого красномовства і гнітючу алітерацію «р»: «Куля потрапила в роззявлений ревом рот і звалила солдата на самому початку бою. Свастика на рукаві, мертва голова нашита вище, залізний хрест, — все осунулося в рідку грязюку» (1941, с. 13). Психоемоційний ефект неминучості долі ворога на війні підкреслюють постійні анафоричні повтори «Проклятий фронт!», що спонукає читачів пригадати роман Е. М. Ремарка «На Західному фронті без змін», де переплелися «брутальні військові будні разом із розчавленими ілюзіями» (Махно, 2021).

Третя частина «Американський кум» оповідає про лист кумові-фермеру Панькові в «Канадську область» від «кривих братів-партизанів Київської області». У гумористичній формі автор висміює недолугість і недалекоглядність німецької армії, героїзуючи при цьому дії партизан. Привертає увагу один фрагмент про вчинки фашистів у Київській області, у якому легко простежити паралелі з діями російських «освободителів» у сучасній російсько-українській війні:

Одного чудесного дня раптом влітає на танку фашистська гадина до вас на ферму і починає вас розстрілювати. І з самольота кидати бомби. І палити ваші хати. Безчестити ваших жінок. І казати, що земля, мовляв, не ваша, а навіпаки — німецька. І в образ Тараса Шевченка стріляти й плювати... (1941, с. 16)

Завершує цикл своєрідна авторська промова до ворогів від образу пересічного українця

«Генерал Макодзьоба». Лист містить широкий спектр емоцій — від іронії до трагізму — і пафосом нагадує «Лист козаків до турецького султана». «Слухай ти, дурень божий!..», — розпочинає свій лист мовець, а далі акцентує: «Я, Карпо Макодзьоба, оголосив тобі війну, генерал фон-Леєр. А коли тебе чорт ухопить, я оголошу війну кожному гітлерівцю, який стане на твоє місце. Отак собі й знай...» (1941, с. 18). Згадане прізвище відсилає до історичної постаті — німецького генерал-фельдмаршала Вільгельма фон Леєба. Для Ю. Яновського війна за ідею, країну, народ через життя окремої особистості набуває вартості і не втрачає сенсу, хоча така риторика притаманна саме українському народу через його життєздатність і силу духу. І власне цю тезу проголошує автор:

Я — український народ. <...> Ніяка сила не відірве мене од моєї землі. Роздуши мене геть танком, втовкмач на ступінь в землю, кожна кісточку розчав, кожна жилку розірви, а я все одно встану і піду по моїй землі, і житиму, і буду сіяти, і сіятиму ще й співатиму (1941, с. 19)

Постійне протиставлення жадливої правди війни та людяності й гумору допомагає розкриттю авторського задуму — підкресленому натуралізму в мовленні нараторів «Воєнних листів». Хоч загалом у радянській воєнній риторичі спостерігається домінування більш романтично-героїчної стильової складової.

Висновки

Підсумовуючи, зауважимо, що риторика війни завжди була невід'ємною складовою радянської влади, яка «в окремих випадках вдавалася до відкритої збройної інтервенції під виглядом допомоги» (Ситник, 2023, с. 49). На реалізацію цих наративів вона зокрема спрямовувала діяльність періодичних видань, що характеризувалися довірою читачів і масовістю розповсюдження. Зміст обраних для порівняння номерів журналу «Вітчизна» не має суттєвих ідеологічних відмінностей. Вплив імперської воєнної риторики на суспільство реалізовувався постійно і цілеспрямовано. Складання і впровадження воєнних наративів майже за півроку до німецько-радянської війни («Велика тема»), примусове залучення письменників до відображення дражливих, травматичних історичних подій під виглядом «переможних операцій», возвеличення і героїзація бійців Червоної армії — усе це становило основу для тогочасного наративу війни. Однак через редакторський вплив іноді пробивався український, менш заангажований матеріал, за що згодом, у 1946 році, зняли Ю. Яновського і піддали критиці його роман «Жива вода», а ще через три роки «викрили» й позбавили посад «антипатріотів-космополітів» Є. Адельгейма, І. Стебуна та інших.

Покликання

- Велика тема [Editorial] (1941). *Радянська література*, 2, 7–10.
До українського народу! [Editorial] (1941). *Українська література*, 1–2, 3–5.
Махно, В. (2021, 08 січня). Література і війна. *Zbruč*. <https://zbruc.eu/node/102615>
Мишанич, О. (2003). Давня українська література (XI–XVIII ст.). У О. Мишанич (Ред.), *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001. Сторінки історії*, 75 (с. 46–85). Наукова думка.
Мойся, І., & Мойся, Р. (Ред.). (1985). *Про Івана Ле. Спогади, етюди, листи*. Радянський письменник.
Ситник, Г. (2023). *Філософія війни та миру*. САК Лтд.
Сірук, Н., & Марківська, Л. (2020, 4–5 травня). Періодичні видання як засіб ідеологічного тиску в Україні (друга половина 40-х — початок 50-х років ХХ ст.). У *Modern science and practice* (с. 232–235). <https://doi.org/10.46299/2020xv>
Скляренко, С. (1941). Найсерйозніша справа. *Радянська література*, 2, 61–65.
Тичина, П. (1941). Як Сталін нас кликав до бою. *Українська література*, 1–2, 9–11.
Усенко, П. (1941). Кобзарська пісня про славного маршала Тимошенка. *Радянська література*, 2, 76–77.
Цітович, І. (1941). Пісня про Будьонного. *Радянська література*, 2, 60.
Яновський, Ю. (1941). Воєнні листи. *Українська література*, 1–2, 11–19.

References (translated and transliterated)

- Do ukraïnskoho narodu! [To the Ukrainian people!] [Editorial] (1941). *Ukrainska literatura*, 1–2, 3–5.
Makhno, V. (2021, January 08). Literatura i viina [Literature and war]. *Zbruč*. <https://zbruc.eu/node/102615>
Moisia, I., & Moisia, R. (Eds.). (1985). *Pro Ivana Le. Spohady, etyudy, lysty* [About Ivan Le: memories, sketches, letters]. Radianskyi pismennyk.
Myshanych, O. (2003). Davnia ukrainska literatura (XI–XVIII st.) [Ancient Ukrainian literature (XI–XVIII centuries)]. In O. Myshanych (Ed.). *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. 1926–2001. Storinky istorii*, 75 (pp. 46–85). Naukova dumka.
Siruk, N., Markivska, L. (2020). Periodychni vydannia yak zasib ideologichnogo tysku v Ukraini (druga polovyna 40-kh — pochatok 50-kh rokiv XX st.). [Periodicals as a means of ideological pressure in Ukraine (the second half of the 40s — the beginning of the 50s of the 20th century)]. In *Modern science and practice* (pp. 232–235). <https://doi.org/10.46299/2020xv>
Skliarenko, S. (1941). Naiserioznisha sprava [The most serious matter]. *Radianska literatura*, 2, 61–65.
Sytnyk, G. (2023). *Filosofia viiny ta myru* [Philosophy of war and peace]. SAK Ltd.
Tsitovych, I. (1941). Pisnia pro Budionnoho [A song about Budionnyi]. *Radianska literatura*, 2, 60.
Tychyna, P. (1941). Yak Stalin nas klykav do boiu [As Stalin called us to fight]. *Ukrainska literatura*, 1–2, 9–11.
Usenko, P. (1941). Kobzarska pisnia pro slavnoho marshala Tymoshenka [Kobzar song about the famous marshal Tymoshenko]. *Radianska literatura*, 2, 76–77.
Velyka tema [The great topic] [Editorial] (1941). *Radianska literatura*, 2, 7–10.
Yanovskiy, Yu. (1941). Voienni lysty [War letters]. *Ukrainska literatura*, 1–2, 11–19.

Olena Liashenko

Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, Ukraine

THE RHETORIC OF WAR ON THE PAGES OF THE MAGAZINE “VITCHYZNA” IN THE 1940s

The subject of the study is the military rhetoric on the pages of the “Vitchyzna” magazine of the 1940s. The author processed two issues of the magazines “Soviet Literature” and “Ukrainian Literature” from 1941, researched and analyzed the content of each periodical according to chronology. The novelty lies in the use of a different toolkit for the analysis of Soviet periodicals, in particular, the less-studied magazine “Vitchyzna” and the determination of its leading role both in publishing and in the literary and artistic space of the 40s of the 20th century. The goal is to analyze the magazine’s system-typological features with the help of the historical context; to determine the specifics of military rhetoric at all its structural levels. The main methods of the study were comparative and systematic-typological, which were used to identify and interpret rhetorical features in the structure of texts and the literary and artistic context of the “Vitchyzna” magazine of the pre-war and war periods. The scholar traced the history of the creation and development of the magazine in the 1940s, which during the studied period had three titles: “Soviet Literature”, “Ukrainian Literature”, “Vitchyzna”. The researcher focused on the constant changes in the editorial staff, chief editors (I. Kulyk, I. Le, I. Stebun and Yu. Yanovsky) and their influence on the magazine’s rhetoric. Having singled out the most important structural and semantic features of both individual artistic texts and various headings (Poetry, Prose, Criticism, Literary and Artistic Chronicle, Bibliography) that unite these texts, she offered to consider the selected material through the prism of war rhetoric.

The results of the research confirmed that war narratives were an integral part of Soviet society both before and during World War II. To reproduce a complete picture of the narratives of the Soviet government, the scholar in the study turns to 1939, which marks the beginning of the full-scale German invasion of Poland (September 1) and the “Winter” Soviet-Finnish War (November 30). Literary characters in poetry and prose from the content of magazines are characterized by excessive heroism and pathos. The system of figurative and poetic expression of the authors of the texts is diversified by rhetorical devices: metaphor, alliteration, anaphora, hyperbolization, juxtaposition of enemies / fighters of the Red Army, humor, identification with the audience (use of the pronoun “we”), appeal to authority. All works are designed for the Soviet reader of the time and are written according to the appropriate Soviet methods.

Keywords: war prose; war rhetoric; magazine “Vitchyzna”; history of the magazine; editors; rhetorical techniques.

Стаття надійшла до редколегії 19.12.2023

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.4>
УДК 82-3(477-87):123.1

Світлана Луцій

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-9380-8986>
svitlana.lushchii@gmail.com

КОНЦЕПТ «СВОБОДА» В ПРОЗІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ДІАСПОРИ

Метою цієї статті є аналіз механізмів реалізації концепту «свобода» в прозі української діаспори. Об'єктом дослідження стали художні тексти І. Багряного, В. Бендера, І. Качуровського, Ю. Косача, І. Костецького, С. Любомирського, М. Приходька, І. Смолія, С. Федорівського. Для досягнення мети були залучені контекстуальний аналіз, описовий, історико-літературний і біографічний методи. Актуальність статті зумовлена необхідністю осмислення проблеми свободи в часи російсько-української війни, що спонукає по-новому прочитати художні тексти діаспори, які багато в чому виявилися пророчими і повчальними. Досвід колоніальної України в часи визвольних змагань та Другої світової війни дає можливість глибше зрозуміти сучасні воєнні події та тактику окупантів. Новизна роботи полягає в тому, що глибоко вивчається концепт «свобода» саме у творах українських прозаїків зарубіжжя. До аналізу були залучені маловідомі тексти авторів діаспори.

У результаті дослідження з'ясовано, що аналізований концепт реалізується в текстах української діаспори в проблематиці екзистенційної та національної свободи, яка викликала інтерес як українських, так і іноземних читачів. Концепт свободи представлено в художніх текстах і в критично-публіцистичному дискурсі. У прозі цей концепт реалізується на різних рівнях тексту: на рівні проблематики, образної системи, текстуальних стратегій. Наголошується на тому, що для діячів діаспори особиста свобода була невіддільною від свободи національної, тому повторюваною темою є національно-визвольні змагання, дискурс яких формує розуміння свободи як необхідної цінності. Результати дослідження можуть бути використані під час вивчення літератури української діаспори. Наступним етапом реалізації згадуваної теми стане дослідження концепту особистої свободи у творах молодшого покоління діаспори, зокрема учасників Нью-Йоркської групи.

Ключові слова: діаспора; концепт «свобода»; воля; проза; герої; проблеми; особиста свобода; національна свобода; Україна.

Сергій Кримський, ведучи мову про майбутнє України та процеси демократизації в суспільстві, іще задовго до російсько-української війни наголошував, що «суспільство не може бути вільним без присутності в ньому вільних людей, без використання їхнього потенціалу свободи» (2010, с. 171). Учений говорив і про те, що українське суспільство має пройти етап боротьби за свободу, що, власне, нині й відбувається.

Історія України від найдавніших часів і донині розповідає про те, як довго українському народу доводилося боротися за свободу і яку високу ціну він платив і платить за свою незалежність. Проблема свободи — і особистої, і національної — стала однією з головних у прозі письменників діаспори. Фактично всі вони були жертвами чи то більшовицького, чи то фашистського режимів, відбували незаслужені покарання у в'язницях і виправних таборах на Півночі, носили на собі тавро «ворогів народу». Митці, які пережили трагедію програних національно-визвольних змагань 1917–1919 рр., більшовицькі злочини, страхіття Другої світової війни, добре усвідомлювали, що народ, який не має власної держави, стає жертвою будь-якого сильного сусіда і назавжди втрачає свободу. У їхніх творах висвітлювалася

боротьба українців за національне визволення, зафіксований власний досвід боротьби з поневолювачами.

Перебуваючи далеко від Батьківщини, діячі діаспори багато зробили для того, щоб Україна як держава з'явилася на політичній карті світу. Творчість письменників діаспори виявилася надзвичайно пророкою. І сьогодні, в часи російсько-української війни, їхні художні тексти особливо актуальні та водночас повчальні.

6–7 квітня 2023 року в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди пройшла наукова конференція «Аргументи сучасної філології: свобода та безпека», учасники якої окреслили ідеї, проблеми, конфлікти, пов'язані з концептом «свобода», у художніх творах українських і закордонних письменників. Прозу українського зарубіжжя учасники до аналізу практично не залучали, і я лише тезово розглянула це питання (Луцій, 2023). Воно знайшло своє подальше осмислення та поглиблення в цій статті, мета якої — аналіз механізмів реалізації концепту «свобода» на різних рівнях тексту в прозі письменників діаспори: на рівні проблематики, образної системи, текстуальних стратегій. До вивчення залучені як відомі, так і маловідомі

художні тексти, осмислені з використанням описового, історико-літературного та біографічного методів. Актуальність такого дослідження зумовлюється необхідністю реалізації його завдань саме в часи російсько-української війни.

Протягом 1940–1980-х років у літературі українського зарубіжжя з'явилося чимало анти-тоталітарних повістей і романів. Головні герої творів «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над прірвою» Івана Багряного, «Куди веде казка» Зосима Дончука, «Нездоланні» Юрія Буряківця, «Нотатки повстанця» Степана Федорівського, «Воля ціни не має» Ярослава Гайваса, «Шлях невідомого» Ігоря Качуровського та інших — особистості, які не стали гвинтиками жакливого суспільного механізму, жертвами більшовизму і фашизму. Вони ціною власного життя виборювали свободу — особисту та національну. Навіть назви творів свідчать про те, що власна свобода і свобода народу для українців була понад усе: «Нездоланні», «Воля ціни не має».

Герої згадуваних повістей і романів стали взірцем не лише для молодшого покоління діаспори. Такі персонажі звертали на себе увагу й зарубіжних читачів, адже романи І. Багряного «Тигролови», «Сад Гетсиманський», І. Качуровського «Шлях невідомого», повість Миколи Приходька «На роздоріжжі смерті» перекладалися іноземними мовами, їх дуже прихильно зустріли критики та читачі, про що детальніше йдеться в моїй статті «Герой, який “біжить над прірвою”, у романах І. Багряного та І. Качуровського» (Луцій, 2020).

У розвідці Юрія Шевельова «Твір про мистецтво стріляти», опублікованій на шпальтах газети «Українські вісті», прозвучала цікава думка, що однією з причин популярності роману І. Багряного «Тигролови» є образ сильного, волелюбного героя: «На тлі нашої літератури, де найчастіше, на жаль, зустрічаємось з усякими бідолашними жертвами — жертвами большевизму, жертвами війни, жертвами бозна-чого, — на тлі нашої сучасності, що так тужить за справжнім чоловіком, за героєм — зустріч з Григорієм Многогіршим — подія і радість» (Шевчук, 1947).

Після війни в середовищі української еміграції, з одного боку, панували настрої песимізму, туги за батьківщиною, усвідомлення того, що людина часом безсила перед натиском будь-якої політичної доктрини чи ідеології, з другого — відчуття свободи, можливість вільного творчого вияву в усіх галузях культурного розвитку. Це, власне, і відзначив Юрій Косач у виступі на з'їзді МУРу: «В центрі зацікавлення великої прози кожної генерації перебуває повсякчас проблема вільного розвитку людства» (1946, с. 48). Він неодноразово наголошував, що для українців, як і європейців, проблема гуманізму і свободи завжди була актуальною.

Роман Ю. Косача «Чортівська скеля» — історичний твір, у якому письменник саме звертається до теми «вільного розвитку людства».

Підпільну національно-визвольну боротьбу в Західній Україні, зокрема Галичині, він розглядає в контексті європейських визвольних змагань. Тому в романі міститься інформація про так звану весну народів — боротьбу народів Східної та Центральної Європи в 1848–1849 рр., яка хоч і була придушена, однак стала великим застереженням для правлячих верхівок і поштовхом до подальших кроків народів у боротьбі за свободу. Українці Галичини також не стояли осторонь цих подій. Серед висунутих вимог на першому місці було скасування кріпацтва, проведення демократичних реформ. Але найбільшим здобутком «весни народів» стало стрімке зростання національної свідомості українства. Яскраве цьому свідчення — боротьба західноукраїнських патріотів протягом березня 1928 р. — лютого 1933 р. Ю. Косач ретельно фіксує ці події: називає дати, ті чи ті локації, найголовніші з яких — Львів і Варшава.

Оскільки вітчизняна історія в різні часи була і залишається нерозривно пов'язана з Литвою, Польщею, Австрією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Росією, дискусії героїв роману «Чортівська скеля» про місце України та українців у європейському політичному просторі нині особливо актуальні. Відведена іншими державами роль України у світовій політиці не завжди збігається зі сподіваннями самих українців.

Ю. Косач (і це цілком виправдано) вдається до розлогих історичних екскурсів, згадуючи важливі етапи столітніх національно-визвольних змагань українців, зокрема війну під проводом Богдана Хмельницького, про перебування його війська у Львові 1648 року. Однак у романі не оминаються питання національної зради, коли війна для правлячої верхівки стає засобом самоствердження й наживи. У розмові з Гордоном, одним із керівників підпільного руху, Орест Струхманчук із боєм зазначає, що часто саме представники козацької старшини зводили нанівець завоювання народу: «І чи не розтратила козацька старшина оті паладини Хмельницького, весь капітал всенародного зриву знов-таки із-за свого нещасного, з власного агоїзму, собіпанства, обернувши всі досягнення знаменитого поліття Хмельниччини у жакливу Руїну?» (1988, с. 440).

У передмові до роману «Чортівська скеля» Ю. Косач із гордістю відзначав мужність і патріотизм простих українців: «Минуле Львова навіть у невпорядкованих листах, щоденниках, — це криця. Сталевий Львів, такий же — Перемишль і Сокаль — усі сталеві, якими були в княжі часи і такими служили народів і державі» (1988, с. 6). Високо оцінюючи жертвність своїх побратимів, Гордон зауважив: «Наше сторіччя — це доба твердих матеріалів — сталь, бетон, залізобетон. Те саме з людьми нашого двадцятого» (1988, с. 345).

Замолоду Ю. Косач брав активну участь у політичній боротьбі. Він був членом Ковельської повітової «Просвіти», українського товариства

«Основа», заснованого студентами Львівської політехніки. 1928 року розпочав навчання на юридичному факультеті Варшавського університету, розуміючи, як цей фах знадобиться йому в подальшій політичній діяльності. Письменник арештований польською владою за зв'язок з Українською військовою організацією, яка боролася за незалежну соборну Україну. Серед висунутих звинувачень — організація антипольського руху на Волині. Утікаючи від тюремного ув'язнення, виїхав до Чехословаччини, а потім до Франції.

Отже, Ю. Косач знав про діяльність українських націоналістичних сил у Львові та Варшаві 1920–1930-х років не з чужих слів, і цей політичний досвід знадобився йому під час роботи над романом «Чортівська скеля».

Незавершений роман Ігоря Костецького «Троє глядять у дзеркало» також розповідає про тогочасні національно-визвольні змагання, але у Східній Україні. Цей твір автор писав довго, уривки під назвою «Людина, що зникає у темряві» друкувалися ще в журналі «Арка» за 1947 рік, мурівського періоду. У 2011 році його опублікував М.-Р. Стех у «Кур'єрі Кривбасу».

У романі досить продуктивно і доцільно вжито фантастичні елементи. Датовані кінцем 1920-х — початком 1930-х років події розгортаються навколо надзвичайного винаходу інженера і науковця Аристарха Зорина — машини, що силою мозкової енергії здатна змінити світ. Троє юнаків Гліб Подольський, Ярослав Левицький, Борис Гаєвський зібралися в серці України, на Хрещатику, і пообіцяли один одному, дивлячись у дзеркало в їдальні, ніколи не порушувати принципу «Не вбивай». Тому вони планували використати саме винахід вченого Аристарха Зорина у боротьбі за незалежність. Записи та інструкцію до винаходу зберігала його вихованка Наталя, чії батьки 1919 року загинули за свободу Батьківщини. Цей зошит вона віддала Глібу Подольському — другому свого нареченого Бориса Гаєвського. Гліб, який раніше підтримував радянську ідеологію, переосмислив власні політичні погляди і став до лав борців за національну справу. Однак винаходом Аристарха Зорина скористатися так і не довелося: зошит із детальною інформацією щодо його використання згорів у вогні.

Романи І. Костецького «Троє глядять у дзеркало» і «Мертвих більше нема» містять чимало інтелектуальних діалогів на філософські та історичні теми. Герої дискутують з приводу численних українських проблем, зокрема пошуків ефективних шляхів визволення, національного становлення та національної ідентичності. І цим твори нагадують інтелектуальну прозу 1920-х років, зокрема В. Підмогильного. На сторінках романів читач знайде безліч афористичних сентенцій. Наприклад, Ярослав Левицький («Троє глядять у дзеркало») стверджує: «Сила нації — це стримління у віках» (2011, с. 232).

У також незавершеному романі «Мертвих більше нема» (Костецький планував опублікувати його під псевдонімом Гліб Подольський) герої розмірковують про необхідність здобуття національної свободи і про так звану ідеологічну впертість: «Перемагає той, хто є впертий навіть тоді, коли на застосування впертості, здається, вже немає жадної надії. Так перемагав на моїх очах своєю впертістю Сталін, перемагав повсюдно й тотально... Большевизм — найупертіша річ, думав я. Найупертіша в усьому світі річ. Вона звиває найневгнутіших і зафарблює масову душу потрібною їй барвою» (Подольський, 2011, с. 341).

У прозових творах письменників діаспори надзвичайно точно були описані методи ідеологічного зомбування українського населення. Андрій та Ірена (герої роману І. Костецького «Мертвих більше нема») 4 липня 1941 року вирушили на Велику Україну задля відновлення української державності. Дискусії між націоналістом Андрієм і радянським громадянином Петром Вишневецьким ілюструють, як важко героям-східнякам віднайти своє національне коріння. Невипадково в Петра таке символічне прізвище — алюзія до козацького отамана Дмитра Байди-Вишневецького:

Я спитав:

— Але, справді, чому ви проти незалежної України?..

— А на дідька вона потрібна? (Подольський, 2011, с. 236)

Ідеологічне зомбування завжди було інструментом маніпуляції для більшовицького, а нині рашистського режиму. Часто прозаїки діаспори зображали процеси ідейного прозріння своїх героїв, як-от у романі Віталія Бендера «Марш молодости» — бійців Української дивізії, які мужньо билися з більшовицькими загонами. Останні слова відважного командира Сіроштана, колишнього старшини червоної армії, який очолив військову групу Української дивізії і вивів своїх бійців з оточення до Італії, були такими: «І як будете вписувати в реєстр поляглих всі вам відомі імена, проти мого напишіть прості слова: “Блудний син, що знайшов правду...”» (1954, с. 155).

Звільнення від більшовицької ідеології переконливо змальоване в соціально-психологічній повісті Івана Смоля «У зеленому підгір'ї». Героїня повісті вчителька Зінаїда Іванівна Онищенко гідно протистоїть тоталітарній системі. Як чудовий педагог, вона, східнячка, була відряджена в Західну Україну, щоб проводити більшовицьку пропаганду серед населення, виховувати західноукраїнську молодь у відповідному дусі. Пам'ятаючи уроки свого нареченого Олеса, засланоного в Сибір за націоналістичні погляди, Зінаїда Іванівна пристає на бік волелюбних західноукраїнських селян, які борються за свободу з радянськими окупантами. Висловлюючи обурення з приводу дій радянських комісарів Аксакова та Нахімова,

учителька називає їх злочинцями: «Ви новітні бандити... Ви — організована влада розбою» (1960, с. 190).

Під впливом волелюбних селянських повстанців Зінаїда Іванівна переборола в собі той страх, який культивували радянські окупанти. Ідея всепереможного добра, волелюбності та свободи стала головною в повісті І. Смоля «У зеленому Підгір'ї».

Роман С. Федорівського «Нотатки повстанця» побачив світ 1962 року, а його продовженням стала книга «Молоді паростки» (1968). У «Нотатках повстанця» майстерно зображено сторінки боротьби упівців із більшовиками під час відступу німецьких військ і приходу радянського окупаційного режиму. Інструктор пропаганди в школі УПА, С. Федорівський добре знав події, про які писав. Твір вигідно вирізняється з-поміж багатьох інших подібної тематики: він не сповнений ідеологічних штампів, плакатних образів, невинуватої патетики. Психологічний струмінь твору виявляється в роздумах Клименка, його сумнівах, сподіваннях на перемогу над більшовизмом, болях, зневірі. Слово «нотатки» посилює ефект правдивості в романі, зумовлює його документальність (у творі імена й факти дійсні). Коментуючи свій задум, автор згадував: «Я був учасником і свідком подій, про які не маю права мовчати. Цією книжкою я хочу лишити для майбутніх поколінь правду про ту жертвовну боротьбу за Батьківщину, яку засвідчило наше покоління в найтяжчий і найвідважніший спосіб» (1962, с. 3).

Герой «Молодих паростків» Аркадій розчарувався в німцях, зрозумів, що обидва режими — радянський і фашистський — ворожі українському народові: «Зруйн[ований] Київ конає у смертельних спазмах. Діяльність большевицької агентури і німецької влади перейшли міру людського терпіння» (1968, с. 154). Тому Аркадій іде в націоналістичне підпілля, у Галичині він приєднується до груп УПА. У повісті «Молоді паростки» показано підготовку національно свідомої молоді (Женя, Зіна, Зінько Книш) до боротьби, яка ще тривала після Другої світової війни.

Наступний твір С. Федорівського — «У смертельному колі» — продовжив тематику попередніх повістей. У передмові зазначено, що він «є своєрідним доповненням двох попередніх книжок. <...> Моїм завданням є передати майбутнім дослідникам історії України епізоди недавнього минулого» (1977, с. 5). Повстанець Наум Дубогриз разом з італійцем Арденсом у перші післявоєнні дні опиняються за кордоном, намагаючись пробратися до Італії. Спогади Наума переносять читача в часи встановлення большевицької влади в Україні, страшного голодомору і розгулу ежовщини, перебування Наума в тюремній камері за так звану антирадянську пропаганду та націоналізм. В'язничні епізоди нагадують фрагменти романів І. Багряного «Сад Гетсиманський», Оксани Керч «Наречений» і повісті М. Приходька «Від Сибіру до Канади».

У повісті С. Федорівського «У смертельному колі» також згадуються і події часів УНР, і програні національно-визвольні змагання. Останні сторінки твору — це вже перебування Наума в таборах ДР, де він продовжив розпочату на Батьківщині справу:

У табір приїхав письменник Іван Багряний з полковником Дацьком. <...> Багряний разом з Аркадієм Любченком виробили «Політичну плятформу» та «Маніфест» УГВР. Крім того, ще в лісі Дубогриз прочитав роман Багряного «Звіролови», що був надрукований у львівському журналі «Вечірня Година». <...> І з того часу Дубогриз увійшов у ближчий контакт з Багряним, розбудовуючи Українську Револьюційно-Демократичну Партію. (1977, с. 238)

У цій повісті згадане ім'я громадсько-політичного, культурного діяча діаспори І. Багряного. Повість «Огненне коло», романи «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над прірвою», як і інші твори письменника, свідчать, що українці ніколи не приймали і не приймуть ролі жертви. У 1930-х роках І. Багряний був двічі безпідставно заарештований і засуджений більшовиками за націоналізм та контрреволюційну діяльність, а в 1942 році дивом урятувався від рук фашистів, які також мали намір розстріляти українського письменника за націоналістичні погляди. У творах письменник стверджує, що саме безмежна сила духу, волелюбність і внутрішня стійкість допомагали українцям у будь-які часи протистояти державам-загарбникам, бути переможцями у двобої із супротивниками. Під час розмови з майором НКВС Максим Колот страшно говорить про це: «Бо ж ми єдині стали проти обох розпинателів своєї вітчизни, проти обох ворогів, що розіп'яли наш народ удвох на спілку, й поставили ім обом опір — чим і як змогли» (Багряний, 1992а, с. 109).

Вириваючись із оточення, учасник битви під Бродами Павло Сміян, поховавши своїх полеглих товаришів у вирві, яка залишилася після розриву бомби, говорить:

Майбутні історики німецькі напишуть, що тут до останку, до загину стояли німецькі солдати, але то не буде правда. <...> Тут лежатимуть кості як доказ, що до останку, до загину тут стояли Ми. <...> Кожен цаль цієї землі тут полили своєю кров'ю Ми. Українські вояки. <...> Це Ми поставили чоло ворогові в цілком безвиглядній ситуації! <...> Нас вибито. Нас вимордувано. Нас витолочено, це так. Але нас не переможено. (1992b, с. 68–69)

У битві під Бродами липня 1944 року Українська дивізія відчайдушно билася з радянськими військами у складі дивізії СС «Галичина» разом із XIII німецьким корпусом. Українці втратили понад

70 % складу, тоді як німці, щоб зберегти свої життя, масово здавалися в полон. Слова героя роману «Тигролови» Григорія Многогрішного вже стали афоризмом: «Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи» (2015, с. 613).

У романі «Шлях невідомого» І. Качуровський зображає героя з подібним життєвим кредо. Невідомий — син розкуркуленого і знищеного радянською системою Сергія Ремеза, вільна й цілеспрямована особистість. Свобода для нього — одна з головних життєвих цінностей, неодмінна умова існування в цьому світі. Потрапивши в полон до німців, Невідомий відразу ж приймає рішення якнайшвидше втекти та обмірковує план утечі: «Досить, щоб кожен п'ятий послухав мого заклик, щоб кожен п'ятий з нашої колони був героєм, а не боягузом, — і це принесе нам волю і врятує життя. А якщо навіть не волю і не життя, а смерть від кулі чи багнета, — то смерть шляхетну, славу смерть, якої не соромно і не страшно» (2006, с. 39).

Таким було і життєве кредо героїв повістей М. Приходька «Далекими дорогами» та «Від Сибіру до Канади». У повісті «Далекими дорогами» трагедія родини Глобів — батьків Петра й Марії та їхніх дітей Лавруся, Романа, Христини — розгортається на тлі трагічних подій вітчизняної історії першої третини ХХ століття. Старший син Лаврусь стає в лави борців за незалежність України, молодший син Роман утікає із сибірської каторги разом із сестрою Христіною. Усі члени родини Глобів усвідомлюють ціну більшовицьких гасел щодо українців.

Доля героя повісті М. Приходька «Від Сибіру до Канади» Андрія Гука — типова для української молоді 1930-х років. Сільський хлопець Андрій Гук після успішного завершення навчання в Київському університеті був запрошений професором Колодубом до аспірантури. Однак арешт і звинувачення в буржуазному націоналізмі, належності до підпільної організації перекреслили всі плани Андрія. Під час війни із заслання він повернувся на Полтавщину. Подальший шлях Андрія Гука та його дружини Віри проліг на еміграцію. Після таборів DP вони вирушили на постійне місце проживання до Канади: «На дев'ятий день їхньої плавби, показалася на обрії, в ореолі сліпучого сонця на скелях величного Лябрадору, їхня омріяна, нова батьківщина волі й людської гідності — Канада!» (1979, с. 305).

Прозаїк Степан Любомирський (псевдонім Любомира Рихтицького) став справжнім літописцем української визвольної боротьби. Свою мету — залишити правдиві сторінки про український опір — письменник реалізував завдяки великим епічним полотнам і кіносценаріям. С. Любомирський — автор трилогій і тетралогій «Слідами заповіту», «Між славою і смертю», «Під молотом війни». Політичний роман «Слідами заповіту» був опублікований у 1985–1986 роках уже після його смерті й розповідає про долю

скалічених тоталітарним суспільством людей, які стають месниками і до останнього подиху борються проти радянського режиму. Недаремно у присвяті С. Любомирський зазначив, що «роман присвячений Героям-Мученикам минулого і Героям-Переможцям майбутнього».

Назви ненадрукованих романів свідчать, що автор залишився вірним своїй темі: «Гряде великий суд» (1983), «Армія нескорених» (1983). Письменник намагався передбачити подальший шлях національно-визвольної боротьби українців, наголошуючи, що їхня боротьба розхитує підмурки всієї радянської імперії та прокладає шлях до омріяної свободи, до здобуття Незалежності. Ідеться про події 1970–1980-х років у радянській Україні, тому згадуються імена таких політиків, як Шелест і Щербицький. Автор розповідає, як у радянській Україні зростає спротив у колі інтелігенції та молоді, як система здійснює політичні вбивства, інсценізуючи їх як самогубства, розправляючись у такий спосіб із опозицією. Чимало у творах талановитих українців, знищених за їхній спротив.

Назва трилогії «Слідами заповіту» відсилає читачів до відомого вірша Т. Шевченка, а назва кожної з трьох книг є рядком із нього: «Поховайте та вставайте», «Кайдани порвіте», «І вражою злою кров'ю волю окропіте». У цьому політичному романі-візії автор намагався передбачити подальший шлях національно-визвольної боротьби українців, що розхитувала підмурки всієї радянської імперії.

С. Любомирський вірив, що українці виборють власну державу, і цю віру поділяли більшість діячів української діаспори. Вітаючи політика і письменника Володимира Винниченка з ювілеєм, У. Самчук завершив свого листа такими словами: «Від душі бажаю Вам ще багато літтворчої праці, а головне побачити вивершення тих наших мрій, за які в основному несете ціле життя тягар вигнання — бачити наш народ вільним від рабства чужих завойовників» (1950).

Отже, у великій прозі письменники діаспори глибоко осмислювали проблему екзистенційної та національної свободи. Прагнення українців до волі зумовлене багатоміжним бездержавним становищем, трагічним радянським досвідом, подіями Другої світової війни. Тому концепт «свобода» відіграв важливу роль у прозі українського зарубіжжя. Романи і повісті українських письменників дозволяють осмислити реалізацію цього концепту на різних рівнях художнього тексту: на рівні ідей, конфліктів, художніх образів, проблем. Досвід літератури діаспори в осмисленні проблеми свободи і боротьби за неї особливо актуальний сьогодні, у часи підступної рашистської навали на незалежну Україну. Наступним кроком у вивченні згадуваної теми стане осмислення концепту особистої свободи у творах молодшого покоління діаспори, зокрема учасників Нью-Йоркської групи.

Покликання

- Багрянний, І. (1992a). *Людина біжить над прірвою*. Український письменник.
- Багрянний, І. (1992b). *Огненне коло*. Варта.
- Багрянний, І. (2015). *Сад Гетсиманський*. Тигролови. Україна.
- Бендер, В. (1954). *Марш молодости* (Т. 1, 2). Дніпрова хвиля.
- Качуровський, І. (2006). *Шлях невідомого*. ВД КМА.
- Косач, Ю. (1946). Вільна українська література. *МУР. Збірник літературно-мистецької проблематики*, 2, 47–65.
- Косач, Ю. (1988). *Чортівська скеля*. Вид-во М. П. Коць.
- Костецький, І. (2011). Троє глядять у дзеркало. *Кур'єр Кривбасу*, 262–263, 218–292.
- Кримський, С. (2010). *Про софійність, правду, смисли людського буття*. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди.
- Луцій, С. (2020, 20 березня). Герой, який «біжить над прірвою», у романах І. Багряного та І. Качуровського. *Літературна Україна*.
- Луцій, С. (2023). Концепт «свобода» у прозі письменників діаспори. У *Аргументи сучасної філології: свобода та безпека* (с. 134–139). ХНПУ імені Г. С. Сковороди.
- Любомирський, С. (1985–1986). *Слідами заповіту. Політичний роман-візія* (Т. 1–3). Українська видавнича спілка.
- Подольський, Г. (2011). Мертвих більше нема. Повесть двох світів. *Кур'єр Кривбасу*, 258–259, 227–280; 260–261, 313–336, 340–354.
- Приходько, М. (1979). *Від Сибіру до Канади*. Видавництво Юліана Середяка.
- Самчук, У. (1950, 25 липня). Лист до В. Винниченка. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ* (Ф. 195. Од. зб. 386).
- Смолій, І. (1960). *У зеленому підгір'ї*. Свобода.
- Федорівський, С. (1962). *Нотатки повстанця*. Прометей.
- Федорівський, С. (1968). *Молоді паростки*. Universal Slavic Printers.
- Федорівський, С. (1977). *У смертельному колі*. Українська видавнича спілка.
- Шевчук, Г. (1947, 21 березня). Твір про мистецтво стріляти. *Українські вісті*.

References (translated and transliterated)

- Bahrianyi, I. (1992a). *Liudyna bizhyt nad prirvoiu* [A man runs over an abyss]. Ukrainskyi pysmennyk.
- Bahrianyi, I. (1992b). *Ohnenne kolo* [Fire circle]. Varta.
- Bahrianyi, I. (2015). *Sad Hetsymanskyi. Tyhrolovy* [Garden of Gethsemane. Tiger hunters]. Ukraina.
- Bender, V. (1954). *Marsh molodosti* [Youth march] (Vol. 1, 2). Dniprova khvyliya.
- Fedorivskiy, S. (1962). *Notatky povstantsia* [Notes of a rebel]. Prometey.
- Fedorivskiy, S. (1968). *Molodi parostky* [Young sprouts]. Universal Slavic Printers.
- Fedorivskiy, S. (1977). *U smertelnomu koli* [In a deadly circle]. Ukrainka vydavnycha spilka.
- Kachurovskiy, I. (2006). *Shliakh nevidomoho* [Because deserters are immortal]. PH KMA.
- Kosach, Yu. (1946). Vilna ukrainska literatura [Free Ukrainian literature]. *MUR. Zbirnyk literaturno-mystetskoï problematyky*, 2, 47–65.
- Kosach, Yu. (1988). *Chortivska skela* [Devil's rock]. Vyd-vo M. P. Kots.
- Kostetskyi, I. (2011). Troie hliadiat u dzerkalo [The three are looking in the mirror]. *Kurier Kryvbasu*, 262–263, 218–292.
- Krymskyi, S. (2010). *Pro sofiinist, pravdu, smysly liudskoho buttia* [About wisdom, truth, the meaning of human existence]. Instytut filosofii im. H. S. Skovorody.
- Liubomyrskiy, S. (1985–1986). *Slidamy zapovitu. Politychnyi roman-viziia* [In the footsteps of the testament. A political novel-vision] (Vol. 1–3). Ukrainka vydavnycha spilka.
- Lushchii, S. (2020, March 20). Heroi, yakyi "bizhyt nad prirvoiu", u romanakh I. Bahrianoho ta I. Kachurovskoho [The hero who "runs over the abyss" in the novels by I. Bahrianyi and I. Kachurovskiy]. *Literaturna Ukraina*.
- Lushchii, S. (2023). Kontsept "svoboda" u prozi pysmennykiv diaspory [The concept of "freedom" in the prose of diaspora writers]. *Arhumenty suchasnoi filolohii: svoboda ta bezpeka* (pp. 134–139). KhNPU imeni H. S. Skovorody.
- Podolskyi, H. (2011). Mertvykh bilshhe nema. Povist dvokh svitiv [There are no more dead. A story of two worlds]. *Kurier Kryvbasu*, 258–259, 227–280; 260–261, 313–336, 340–354.
- Prykhodko, M. (1970). *Vid Sybiru do Kanady* [From Siberia to Canada]. Vydavnytstvo Yuliana Srediaka.
- Samchuk, U. (1950, July 25). Lyst do V. Vynnychenka [Letter to V. Vynnychenko]. *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NANU* (F. 195. Item 386).
- Shevchuk, H. (1947, March 21). Tvir pro mystetstvo striliaty [The essay about the art of shooting]. *Ukrainski visti*.
- Smolii, I. (1960). *U zelenomu pidhiri* [In the green foothills]. Vyd-vo "Svoboda".

Svitlana Lushchii

Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, Ukraine

THE CONCEPT OF "FREEDOM" IN THE UKRAINIAN DIASPORA PROSE

The purpose of this article is to analyze the mechanisms of realization of the concept of "freedom" in the Ukrainian diaspora prose. The object of the study is the literary texts by I. Bahrianyi, V. Bender, I. Kachurovskiy, Yu. Kosach, I. Kostetskyi, S. Liubomyrskiy, M. Prykhodko, I. Smolii, and S. Fedorivskiy. Contextual analysis, descriptive, historical and literary, and biographical methods were used to achieve the goal. The article's relevance is due to the need to comprehend the problem of freedom during the Russian-Ukrainian war, which prompts a new reading of the diaspora's literary texts, which in many ways proved to be prophetic and instructive. The experience of colonial Ukraine during the liberation struggle and the Second World War provides an opportunity to better understand current military events and the tactics of the occupiers. The novelty of the work lies in the fact that the concept of "freedom" is studied in depth in the works of prose by diaspora writers. The analysis includes little-known texts by diaspora authors.

The results of the study have shown that the analyzed concept is realized in the texts of the Ukrainian diaspora on the issues of existential and national freedom, which aroused the

interest of both Ukrainian and foreign readers. The concept of “freedom” is presented both in fiction and in critical and journalistic discourse. In prose texts, this concept is realized at different levels of the text: at the level of problematics, figurative system, and textual strategies. The author emphasizes that for diaspora writers, personal freedom was inseparable from national freedom, so a recurring theme is the national liberation struggle, the discourse of which shapes the understanding of freedom as a necessary value. The results of the research can be used in the study of Ukrainian diaspora literature. The next stage in the realization of this topic will be the study of the concept of personal “freedom” in the works of the younger generation of the diaspora, in particular, members of the New York group.

Keywords: diaspora; concept of “freedom”; will, emigration; prose; heroes; problems; personal freedom; national freedom; Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 26.04.2024

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.5>
УДК 81'374(477):930.25

Оксана Тищенко

Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>
tom-73@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНИЙ СТРИЖЕНЬ ЛЕКСИКО-ІЛЮСТРАТИВНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКИХ СЛОВНИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. (на матеріалі Архівної картотеки)

У статті зосереджено увагу на актуальному в сучасному мовознавстві питанні мови як цивілізаційної та націєтворчої цінності в контексті боротьби за українську ідентичність. Дослідження присвячене проблемі національного стрижня лексико-ілюстративного матеріалу як лінгвістичного джерела в складі Архівної картотеки. Предметом дослідження є мовний зміст картотеки українських словників початку ХХ ст. з погляду лексичних, фразеологічних, граматичних та інших рис. Мета розвідки — з'ясувати особливості, що виявляють естетичний параметр формування національної мови, динаміку її семантичного складника, правописної норми тощо. Методами структурного аналізу, лексикографічного опису та узагальнення виявляємо ті мовні одиниці, які можуть бути вміщені до реєстру або рекомендаційної зони сучасного словника активного типу як синоніми — призабуті, нефіксовані або повернені. Уперше матеріали Архівної картотеки стали об'єктом такого типу дослідження, як-от лексеми й цитатний матеріал до них: *клейнодець, котва, сліп, сварливий, крижники*; стійкі сполуки *синнути наздогад, не було на моліці* — *не буде й на сироватці, товариші недоли*.

Головним результатом розвідки є те, що аналіз фрагментів Архівної картотеки — лексико-ілюстративної бази словникарської справи першої половини ХХ ст. — є базою: для розв'язання лексичних, граматичних, фразеологічних питань сучасної мови; розпрацювання рекомендаційної зони сучасного словника активного типу з погляду повернених мовних ресурсів. Архівна картотека багата на приклади, які відбивають живомовні риси, відмінні від сьогоденних кодифікованих зразків; багатий синонімний ряд українських слів і їхніх російських відповідників виявляє значеннєві відтінки українських одиниць. Перспективи дальшого вивчення полягають у тому, що розглядувані матеріали є підґрунтям для розпрацювання та поглиблення теорії національно маркованих рис української мови.

Ключові слова: ілюстративна база; Архівна картотека; українська лексикографія; національно марковані риси.

Мова — цивілізаційна цінність, з одного боку, а з іншого — індикатор того, які цінності й чому стають найчільнішими для мовців (наскрізно або в той чи той період). Національна мова — це ще й одна з націєтворчих цінностей: переважно за мовою історично визначали національність, а національний склад населення відігравав основну роль в окресленні географічних кордонів держав (чи складників імперії).

Мова — це духовний стрижень будь-якої нації, а тому завойовники завжди намагалися зденационалізувати поневолені народи насамперед у мовному плані, наголошував О. Пономарів. У радянській імперії, за твердженням мовознавця, вихували «інтернаціоналістів», байдужих до рідної мови, історії, культури, до сучасного й майбутнього свого народу; окупанти творили «нову історичну спільність — радянський народ» з єдиною мовою — російською: «Без української книжки, в антиукраїнському інформаційному просторі відбувається вже не просто асиміляція,

а самоасиміляція, коли окремі українці відмовляються від свого, бо в їхнє єство глибоко ввійшло чуже» (2008). Одна з найвагоміших місій у державній безпеці сьогодні належить національній свідомості — вона формує національну ідеологію, дух незламності нації як державну основу. Це беззастережно доводять події на сучасному історичному фронті боротьби з російським агресором (Павлюк, 2023, с. 44).

А що тримає, як стрижень, саму мову? Спираючись на живу словотворчість, отримуємо джерело лексичних, словотвірних, фразеологічних тощо рис у найдинамічнішому сегменті мововжитку. Від 1840-х рр. до першої половини ХХ ст. українські словникарі зверталися до практики польових записів, до етнографічних збірок, національної літератури. Зразки і живої мови, і книжної були важливим матеріалом лексикографів 1920-х рр. (Тищенко, 2016). Як відомо, «літературно-художній дискурс становить важливе джерело історії української літературної мови, надто

якщо розглядати цю історію в аспекті відображення концептів національно-мовної свідомості» (Єрмоленко, 2007, с. 4–5). Не дарма А. Кримський стверджував: «Тямущі люди знають, що просто-народня, селянська вкраї[і]нська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі одгінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються щирими народніми вкраїнськими словами або зворотами, — треба тільки тії слова та звороти одшукати та знати» (1907, с. 26).

У пошуках неспотворених національно маркованих мовних елементів звертаємося до **Архівної лексичної картотеки** (далі — АК). Це робочі матеріали словникової Комісії, яка у 1920-х рр. уклала «Російсько-український словник» (1924–1933 рр., далі — РУС-1933, Словник), — зібрані з різних джерел українські слова (і російські відповідники), словосполуки, цитати, мовознавчі коментарі¹. Народжений у період українізації, уже за кілька років РУС-1933 став «ворожим»: репресували / ліквідували і творців, і самого Словника та його матеріали. Цим радянська влада визнала потужну силу цієї праці, зокрема націтворчу. Саме тому ця лексикографічна перлина явно чи приховано, а інколи навіть і без жодних покликань на її використання, живе в багатьох сучасних словниках.

Розглядаємо матеріали Словника — АК — в контексті культурного та національного відродження в Україні на початку ХХ ст., української лексикографії, а також ролі цього знадобу в розвитку української мови, теорії та практики україністики ХХ — початку ХХІ ст. Дослідження здійснюємо за допомогою інструментарію електронної системи та сайту «Архівна картотека» (ak.iul-nasu.org.ua)².

¹ 2018 р. в Інституті української мови НАН України за підтримки Українського культурного фонду здійснено проєкт зі створення комп'ютерної системи «Архівна картотека» — цифрового формату лексико-фразеологічних матеріалів Комісії для складання словника живої української мови Всеукраїнської Академії наук.

² Про дослідження АК див.: Тищенко, О. (2018). Система «Архівна картотека української мови» як дослідницький корпус. У *Тези I Міжнародної науково-прикладної конференції «Корпусна лінгвістика: розроблення технологій нового покоління»* (с. 16–17); Тищенко, О. (2019). Пантелеймон Куліш в українській лексикографії. *Лексикографічний бюлетень*, 28, 47–69; Тищенко, О. (2022). Звенигородські польові записи А. Ю. Кримського в Архівній картотечі. Структура заголовного елемента. *Синопис: текст, контекст, медіа*, 28(4), 225–230. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2022.4.7>; Тищенко, О. (2022). Варіантність заголовних одиниць у Звенигородській картотечі А. Ю. Кримського. *Лексикографічний бюлетень*, 31, 84–92.

Язык чи серце у дзвона? Сівба чи сійба в полі? І — жива чи не/жива мова в словниках? Вивчаючи картотечні матеріали словників золотої доби — заборонених радянською владою, — можемо з'ясувати, що було чи могло бути в загубленому / знищеному четвертому томі РУС-1933 (літери Р-Я). Які слова, вислови і їх переклади опрацьовували словникарі? Які з цих одиниць побутують сьогодні, які можуть повернутися в обіг та ввійти до

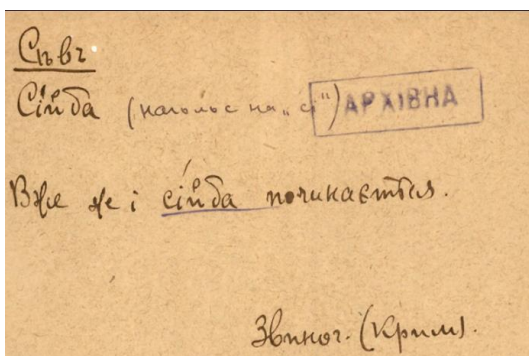
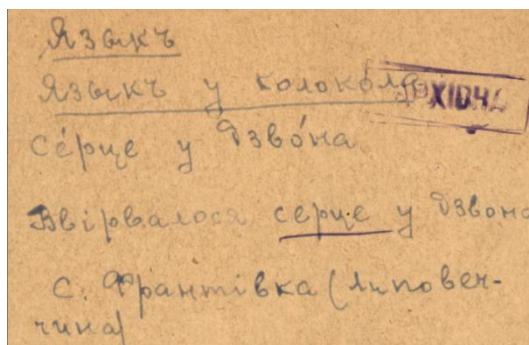
нових словників, а що стане історією? Коли й чому народне слово стає «авторським новотвором» — неврахування фактів живомовної стихії (зокрема зафіксованих у низці словників кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.) часом давало підстави робити хибні висновки про статус того чи того слова як «слова індивідуального вжитку» з творів видатних майстрів літератури (Тищенко, 2020). Як національний стрижень загальнонародної мови, авторського слововжитку виявляється в АК? С. Єрмоленко зауважує: «Під пером майстра мова модифікується, змінюється і починає нове життя в колективній національно-мовній свідомості»; «Національна

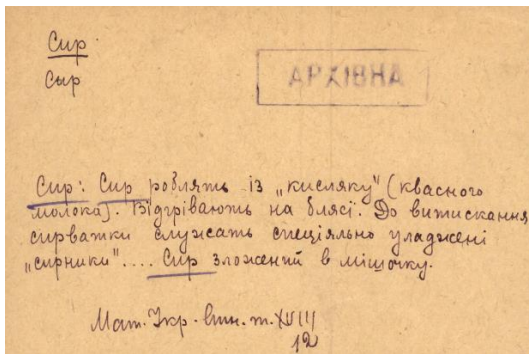
літературна мова — це творчі зусилля попередніх поколінь. У створених текстах як мовно-естетичних знаках культури відбувається процес усвідомлення, концентрації естетичних та моральних ідеалів» (2007, с. 5, 7). Простежмо, як це відбувається в Архівній картотечі.

ПО-ПЕРШЕ, ЦЕ КРАСИВО, або «Одна штука свині»

Естетичний параметр, насолода від тексту — істотний чинник розвитку мови. «Словосполучення *мистецтво слова, мова як мистецтво* традиційно застосовують передусім до мови художньої літератури» (Єрмоленко, 2007, с. 5). А ми відзначимо і *мистецтво створення картки, картотеку як мистецтво*, де заворожує краса матеріалу та його подання³:

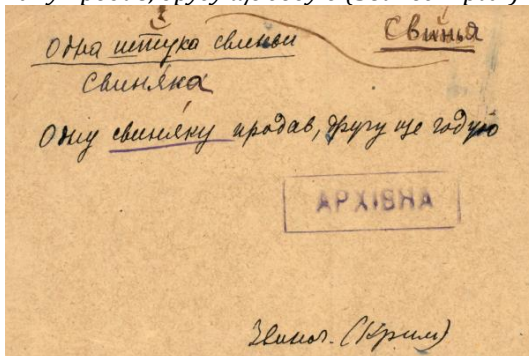
³ Приклади наводимо відповідно до правопису (і виправлень) оригіналу. Уніфіковано подаємо: заголовні слова півжирним шрифтом з великої літери; тире між заголовними словами російською та українською мовою; крапку після заголовних слів перед ілюстрацією; після заголовного слова перед описовою конструкцією чи ССС — двокрапку, перед додатковими одиницями-варіантами — кому; поле із семантичними, граматичними та ін. характеристиками беремо в дужки; не ставимо крапку після цитати; нашу додану інформацію беремо у квадратні дужки; нерозшифровані місця — у подвійні квадратні дужки [[]]. Усі дані з картки подаємо скісним шрифтом.

Сир — Сыр. Сир: Сир роблять із «кисляку» (квасного молока). Відгрівають на блясі. До витискання сирватки служать спеціально улажені «сирники»... Сир зложений в мішочку. (Мат. Укр. етн. т. XVIII 12)

Свинья — Свиньяка. Одна штука свиньи. Одну свиньяку продав, другу ще годую (Звиног. Крим)

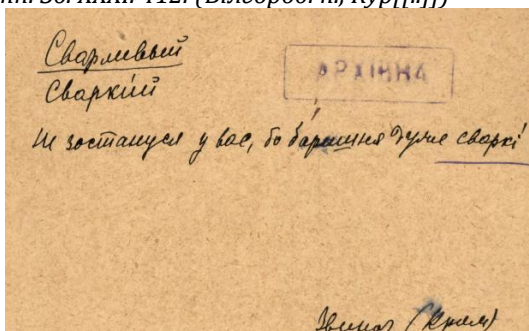
С. Єрмоленко переконана, що «естетизуватися можуть не лише крилаті вислови, а звичайні побутові, загальноживані слова. Специфіка поетичного сприймання відповідної реалії, прагматичний, оцінний контекст зумовлюють перетворення відповідної назви на мовно-естетичний знак національної культури» (2007, с. 10).

Мовний матеріал є свідком епохи, слово — маркером найтонших відтінків соціальних відносин. Далі в АК занурюємося у світ сварких баришень і злоби аристократа:

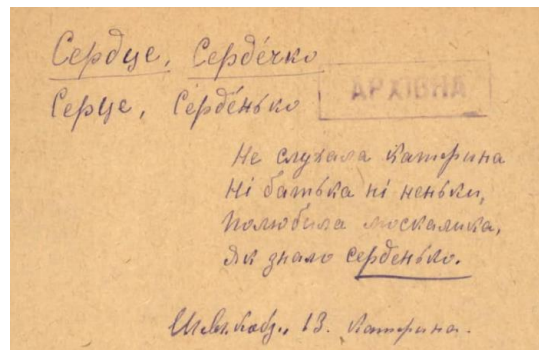
Сварливый — Сваркій. Не зостануся у вас, бо баришня дуже сваркі (Звиног. Крим)

Святой (святая вода) — Святій. Християнський соціалізм є свята вода, якою піп кропить злобу аристократа (Ком. Маніфест)

Святість — Хоругв[а]. Коли все готово, тоді ідуть до титаря і з його дозволенья бируть з церкви крест, фанарь і штук 2 святості (хоругві) (Етн. Зб. XXXI. 412. (Білгород. п., Кур[...]))

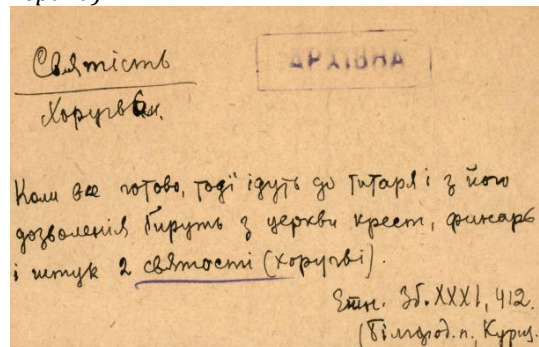

Спостерігаємо, як б'ється Шевченкове серце, серденько:

Серце — Сердце. Бьдняяжка, Сердечный. Катерино, серце мое! Лишенько з тобою! Де ти в світі подінешся з малим сиротою? (Шевч. Кобз., 15. Катерина)

Сердце, Сердечко — Серце, Сердечко. Не слухала Катерина Ні батька ні неньки, Полюбила москалика, Як знало серденько. (Шевч. Кобз., 13. Катерина)

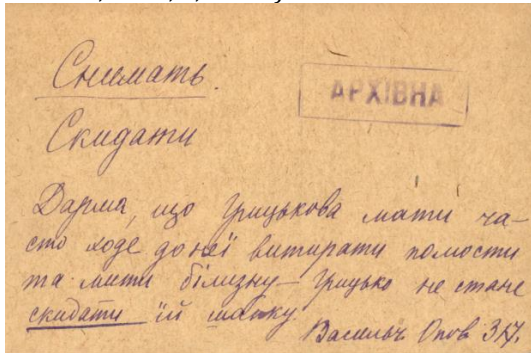
ГРАМАТИКА в Архівній картотеці

Щодо граматичного керування АК багата на приклади, які відбивають живомовні риси, відмінні від сьогоденних кодифікованих зразків: скидати шапку (**кому**), хоча СУМ-1980 такого керування не зазначає.

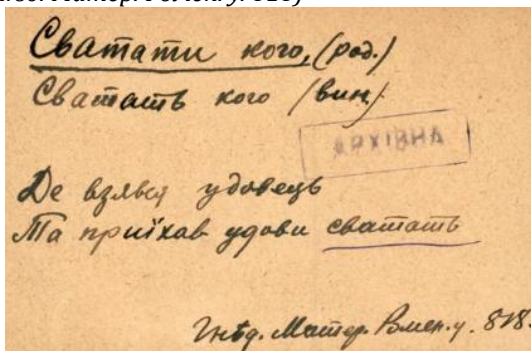
Снимать — Скидати. Дарма, що Грицькова мати часто ходє до неї витирати помости та мити білизну — Грицько не стане скидати їй шапку! (Васильч. Опов. 317).

Скидати (скинути) шапку (капелюх, бриль і т. ін.): а) вітаючись з ким-небудь, знімати головний убір. <...> б) (перед ким, рідше перед чим і без

додатка) виражати свою повагу до кого-, чого-небудь; складати шану комусь або чомусь, визнаючи великі заслуги, особливо цінуючи когось, щось. (СУМ-1980, 1978, 9, с. 263)

Сватати кого, (род.) — **Сватать** кого (вин.);
Де взявся удовець Та приїхав удови сватать
(Гньд. Матер. Ромен. у. 818)

Сучасні словники не фіксують форми, наведеної в останньому прикладі.

Стосовно відмінювання складних числівників «архівне» *п'ятдесяти* виступає проти сучасного нормативного *п'ятдесяти*. Вивчення таких рис збагачує уявлення про динаміку мовної норми, дає поживу для роздумів щодо розширення сучасного граматичного арсеналу.

Скідати — **Сбавлять**. Баба Явдоха накидала по три карбованці, а брехунець скидав по п'ять, аж поки не дійшли до п'ятдесяти; на сьому і поєдналися. (Кониськ. Баба Явдоха. I. 160).

ПРАВОПИСНІ НОРМИ в Архівній картотеці

Мова щодня збагачується різноманітними одиницями — від *безвізу* й *томосу* до *хайпу* і *зашквару*. Мовознавці дають лад огрому новотворів, іншомовних запозичень, жаргонізмів, правописних форм і тенденцій у правописних рекомендаціях, у словниках. Повсякчас постає закономірне питання: як подолати наслідки тривалого впливу чужої мови — зросійщення? Спіратися на

суто народні корені чи бути космополітами і всотувати адаптовані чужомовні форми? У новій редакції «Українського правопису» поновлено деякі риси репресованого правопису 1929 р. (т. зв. скрипниківки), зокрема завдяки й тому, що їх не забували і впроваджували деякі пересічні мовці, дослідники, письменники та ін.

Але обговорення правописних норм триває й досі, науковці, шукаючи відповіді на сучасні актуальні питання, регулярно звертаються до історичних джерел — і мовних, і мовознавчих, знаходячи тенденції, аналогії, винятки. Звернімося й ми до правопису такого вислову в АК, як **вочу** / **вочу** / **в очу**, щодо якого засвідчуємо:

а) написання разом: *Иметь в виду кого, что — мати на увазі (на думці, на мислі, на оці, наприміті, застар. вочу)* (РУССВ-1959, РУНСС-2009); пор.: *вочу, присл.* (ПСГ-1930). Подеколи написання разом трапляється в текстах (дані ГРАК):

б) написання з дефісом. У дослідженому сегменті АК таке трапилося тільки в картці з цитатою А. Кримського:

Разсытчатый — сипучий. Ви, читачу, певне знаєте з власного досвіду таке явище, що раптом вам у голові перебіжить легкий туманець; **в-очу** трохи потемніша, зарябіє, замріє, перед очима неначе пронесеться густою сипучою хвилею дрібненький мак... (Крим. Еск. 173); пор.: у РУС-1933: *На глазах, перед глазами — перед очима, при очах, перед віччю, в оці, під оком, увіччю, в-очу, в-очевідьки, в-очевідь, в-очевідячки.* [Увіччю вона та й вона (Мирн.). Хрїсті, мов живє, усе те стало в-очевідячки (Мирн.). Голова в-очевідь сивіє];

в) написання окремо — в РУС-1933: *В глазах — в очу.* [Од сонця так пожовтіло в очу]. Сучасні словники такої конструкції не фіксують.

ЛЕКСИКА в Архівній картотеці

У контексті поточної теми відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови»⁴ зосереджуємо увагу на тому лексичному ресурсі української мови, що може бути вміщений у рекомендаційну зону як синоніми — призабуті,

⁴ Тема 2021–2025 рр., керівник — завідувачка відділу, д. філол. н., проф. Є. Карпіловська.

повернені одиниці, які не є активним сегментом сучасного лексику, але заслуговують на увагу. Є. Карпіловська справедливо зазначає:

Серед лексики, яка за роки незалежності з'явилася в активному загальному мововжитку, показовий масив і за своєю чисельністю, і за своєю роллю в українському мовомисленні кінця ХХ — початку ХХІ ст., становлять слова, повернені з периферії українського лексику, примусово вилучені з нього багаторічними чистками «нормувальників» української мови, борців з «націоналістичним мотлохом» і «шкідництвом на мовному фронті». (2022, с. 24)

Дослідниця переконана: те, що в цьому масиві слів чільне місце посідають самобутні номінації, які унааявнюють прикметні риси, зокрема, української номінації, є цілком закономірним явищем. Розглянемо деякі приклади в АК.

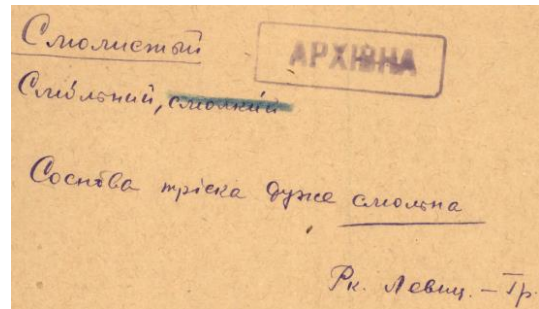
Свекловий — Свекловичний. Цвікловий. Бураки (цвіклові): Кладуть до горячої печі, щоб добре спекли ся і їдять самі. (Мат. Укр. етн. т. XVIII 8).

Етимологічний словник української мови за свідчує, що цвикля — це вид буряка (буряк звичайний). Етимологія слова (як і самої рослини) сягає корінням Візантії і старогрецької мови (Мельничук та ін., 2012, с. 194). Багато крапок над цвіклями розставляє СУНР-2004: *Beta vulgaris L. subsp. vulgaris convar. crassa Alef. var. conditiva Alef.* — буряк червоний; буряк столовий; буряк красний, б. свекловий, бу(о)рак цвікловий, буряк червоний, бураки цвикльові, буряк свекловий, б. цви(і)кловий, б. цвіклий, свёкла, цвикла, ц. червена, цвиклі, цвикля, цвікла. У відкритих джерелах, соцмережах натрапляємо на активне побутування спільнокоренових слів: «І щоби хреню накопили та цвіклі зробили. Домашні цвіклі — то таки домашні» (М. Матіос); «"Червоне — то любов. А також цвіклі чи бурячки"». Цвіклі, бурячки або й просто — бурячки з хроном. В польській мові звичайний буряк називається *Burak ćwikłowy* і це цілком може бути русизмом від "свекла" (хоча може бути й навпаки, що свекла вторинна, а цвікла первинна), але є також теорія, що назва "цвікли" від австрійського *zwicken* — щипати. От і будь мудрий» (STEFА, <https://panistefa.com>).

Смолистий — Смольний, смолкій. Соснова тріска дуже смольна. (Рк. Левиц. — Гр.).

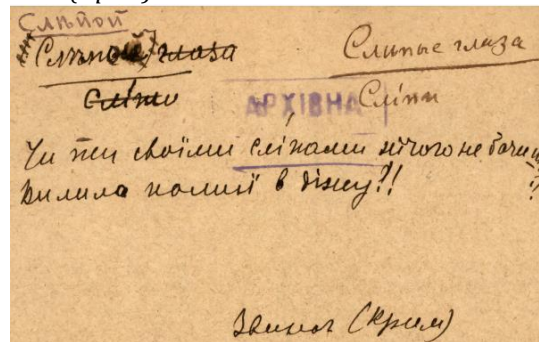
У СУМ-1980: **смольний** — який віддає смолою. На території нинішнього Смольного проспекту в Санкт-Петербурзі був Смоляний / Смольний двір, на якому зберігали смолу для Адміралтейської верфі та флоту. Іронічний мовний вибрик — Ленін керував т. зв. «революцією» 1917 р. з осередку, назва якого закорінена й побутує в українській

мові (і не дивно — будівництво міста на болотах поглинуло величезну кількість українців), а в російській словники фіксують слово **смольний** як застаріле вже на середину ХХ ст.

Сліпи — це очі чи сліпи / невидючі очі? У словниках ХІХ — першої половини ХХІ ст., у СУМ-1980: **сліпи** — це очі (зниж, вульг, зневажл. тощо). АК засвідчує таке:

Сльпой — Сліпи Сльпые глаза. Чи ти своїми сліпами нічого не бачиш?! Вилила помії в діжу!! (Звиног (Крим).

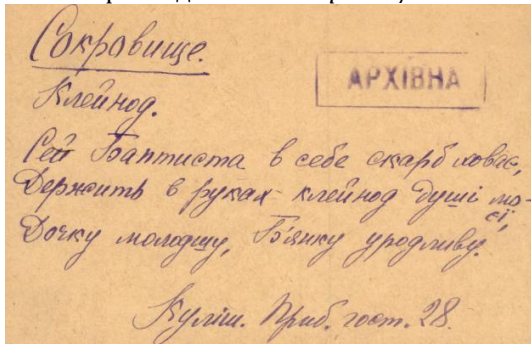

Самошість — Сам: Сам шестой. Зоставсь Виговський серед степену самошість (Тв. П. Куліша. VI. 577). Порівняймо: *самъ-третій* = утръох, *самъ другъ* = двоє, удвох; *самодръгъ*, *самодесятый* — *самдесятый* (тобто з дев'ятьма іншими) та ін. — у словниках кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.

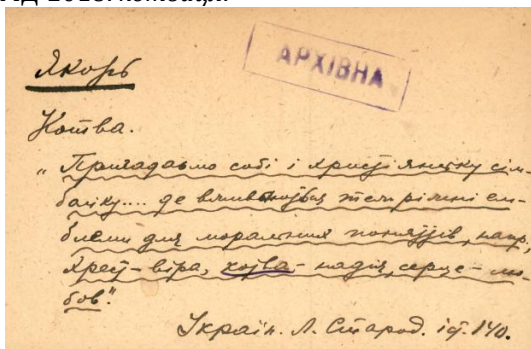
Ювелір — Клейнодець. Слово вступлено тільки один раз в стихотворных переложениях народных повърій, сдъланных А. Корсуномъ. Польські клейнодці сиділи... купці заміжненькі із крамом багатим; перстні золотії, жемчужні сережки вони продавали. (Сніп. 215. — Гр.). У «Словарі» за ред. Б. Грінченка, звідки й виписано і слово, і цитату, і коментар, далі зазначено: *и значитъ, повидимому: торговецъ драгоцѣнностями, ювеліръ* (СУМГр-1909).

Клейнод — Сокровище. Сей Баптиста в себе скарб ховає, Держить в руках клейнод души моєї, Дочку молодшу, Б'янку уродливу (Куліш. Приб. гост. 28). У 1–3 томах РУС-1933 український **клейнод** є відповідником таких російських слів: **клейнод**; **принадлежность** (атрибут влади); **драгоценность** (синоніми: коштовність, дорого-

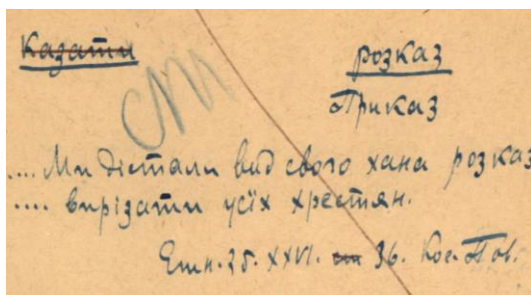
цінність). Можливо, у 4-му томі (що його знищи-
ла радянська влада) РУС-1933 *клеїнод* мав бути
одним із перекладів слова *сокровище*.

Коли й чому *якір* перестав бути *котвою*? Чи може призабуте слово знов повернутися до активного вжитку? **Якорь — Котва.** «Пригадаємо собі і християнську символіку... де вживаються теперішні емблеми для моральних понять, напр., хрест — віра, котва — надія, серце — любов» (Україн. Л. Старод. іст. 140). *Котва* є в М. Уманця і співавторів (РУСУС-1898) (а *котва* — збірне до *кіт*), є в О. Ізюмова (РУСІ-1930) та в РУС-1933 у словосполученні *мертвий якорь* — *мертва котва, мертвий якір*. У СУМ-1980: *кітв́а*, СУМД-2018: *котви́ця*.

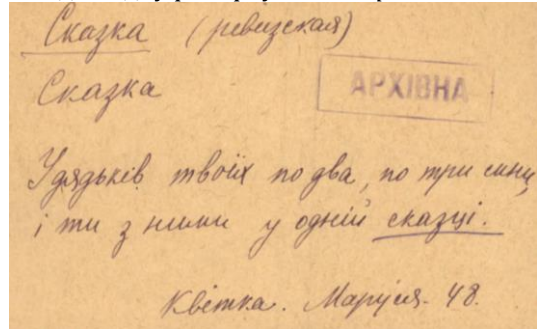
Про злочинні розкази та інші (с)казки. На звороті однієї з карток подибуємо цікавий приклад:

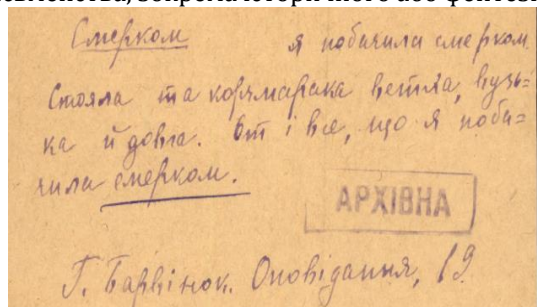
Казати. Розказ — Приказ. ...Ми дітали від свого хана розказ ... вирізати усіх християн. Етн. 36. XXVI. 36. Кос. Пов. (закреслено). **Сказка (ревизская) — Сказка.** У дядьків твоїх по два, по три сини, і ти з ними у одній сказці. (Квітка. Маруся. 48).

Як свідчить довідкова література, *ревизькі казки* (*ревизії, ревизькі сказки*) — це документи, що відбивають результати ревизії податного населення Російської імперії у XVIII — першій поло-

вині XIX ст. (поіменні списки населення, а також перепис «душ», із яких стягують податок, «подушне»). Значення лексеми *казки* тут дослівно означає *розповіді, опити і їхні результати* (ДАК). РУНСС-2009 пропонує для перекладу українською таке: *ревизские сказки* — *ревизькі реєстри (списки)*. У сучасних словниках така одиниця (слово *сказка / казка* чи словосполучення *ревизька сказка / казка*) при відповідному значенні матиме відповідну ремарку: *заст., арх.*

Слово **корчмарака** трапилося тільки в АК та в СУМ(Дуб)-1918 (але без ілюстрації): **Смерком.** Я побачила смерком. Стояла та корчмарака ветха, вузька й довга. От і все, що я побачила смерком. (Г. Барвінок. Оповідання, 19), але очевидно, що воно може збагатити художнє тло сучасного письменства, зокрема історичного або фентезі.

Корчитися — судорожно схилятися, гнутися, кривитися.
Корчмарака — корчма.
Коршак — коршунь (пт.).
Коряк — ковшъ.

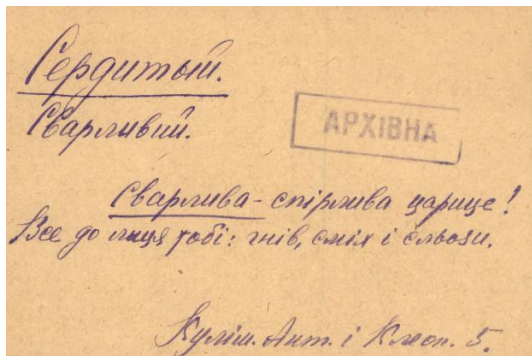
Є. Карпіловська наголошує, що «активізація показового масиву і питомої, і іншомовної лексики в сучасному українському мовомисленні доводить намагання українських мовців якомога повніше залучити уже наявні внутрішні номінаційні ресурси мови для виконання нових когнітивних і комунікативних завдань суспільного життя в Україні на початку XXI ст.» (2022, с. 31–32).

СИНОНІМІЯ в Архівній картотеці

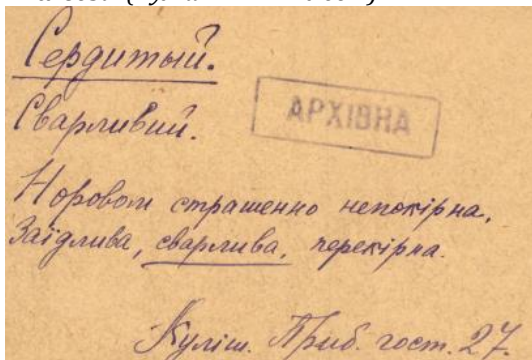
Багатий синонімний ряд українських слів і їхніх російських відповідників вияскравлює значеннєві відтінки українських одиниць, напр., слова *скрушити*:

Скрушити — **Сокрушить** **вывесть** **изъ равновѣсія, лишить сил, отнять силы, обезсилить, довести до изнеможения.** *Сушив-скрушив*

парень дівку своїм голосочком Не я ж тебе ссушив-скрушив, ти сама зів'яла (Гн'їд. Матер. Ромен. у. 912).

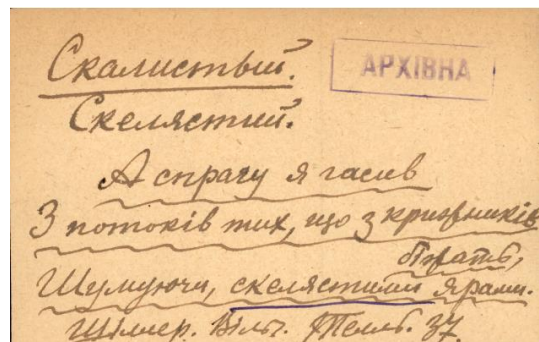
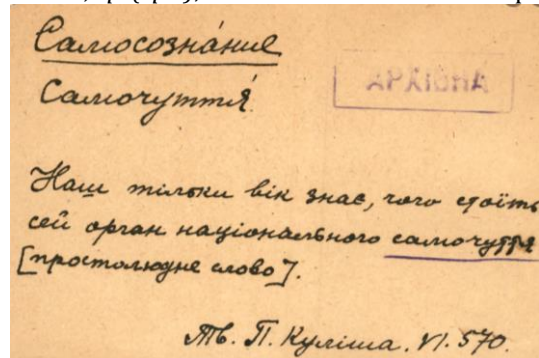
А от контрастний образ іншої жінки: **Сердитий** — **Сварливий**. Норовом страшенно непокірна, Заїдлива, сварлива, перекірна. (Куліш. Приб. гост. 27). До речі, у РУС-1933: Сварлівий — бранлівий, брачівий, вздбрлівий, заєдливий, заєдчивий, задірчивий, неужівчивий, огрызіливий. В АК це — **сердитый**. Наскільки правдивий цей переклад у картці? **Сердитый** — **Сварливий**. Сварлива-спірлива царице! Все до лица тобі: гнів, сміх і сльози. (Куліш. Ант. і Клеоп.).

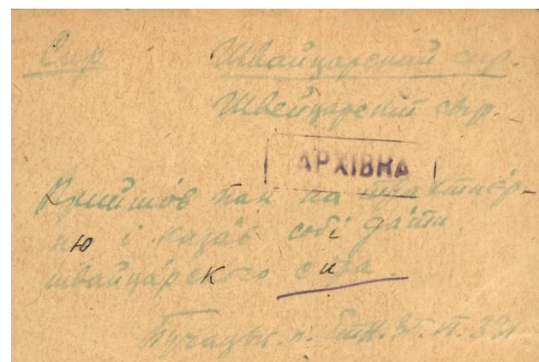
Силуватися — **силиться**, **тщиться**. Трупи що-року силуються встати на світ і будуть силуватися доти, доки не прийде їх час (Франко, *Воа constr.* 41). — у РУС-1933 **силиться** є в семантичному коментарі: **напрягаться (силиться, жилиться)** — **напружуватися** и **напружаться**, **напружитися**, **натужуватися**, **натужитися**, **пнутися**, **напинатися**, **напнутися** и **нап'ястися**, **силкуватися**, **в[по]силкуватися (диал.)** **напомагатися**, **напомогтися**, **змогтися**, **натягатися**, **натягтися**, (о мног.) **понапружуватися**, **понатужуватися**, **понапинатися**. А українське **силуватися** вказано як один із відповідників до таких слів: **пытаться**, **насіловаться**, **нудиться**, **понуждаться**, **принуждаться**. Можливо, у 4-му томі РУС-1933 українське **силуватися** могло бути відповідником до двох слів: **силиться** і **тщиться** з ілюстрацією від І. Я. Франка.

Самочуття — **Самосознание**, **Самосознаніє**. Наш тільки вік знає, чого стоїть сей орган національного самоцуття [простолюдне слово] (Тв. П. Куліша. VI. 570); Наш тільки вік знає, чого стоїть сей орган (нар. слово) національного самоцуття

(Куліш К. ХП 121 — Гр.). Певно, у знищеному томі РУС-1933 в статті **Самосознание** мав би саме такий ілюстративний компонент. Цікаво, що слова **самочуття** немає в перекладній частині в трьох томах РУС-1933, але воно є в інших словниках того часу (напр., у СУМГр-1909, до речі, з цитатою П. О. Куліша). Російського відповідника **самосознание** теж немає в трьох томах — ні як синоніма до іншого російського реєстрового слова, ні як відсилення **см., ср. (срв.)**, ні в семантичних коментарях.

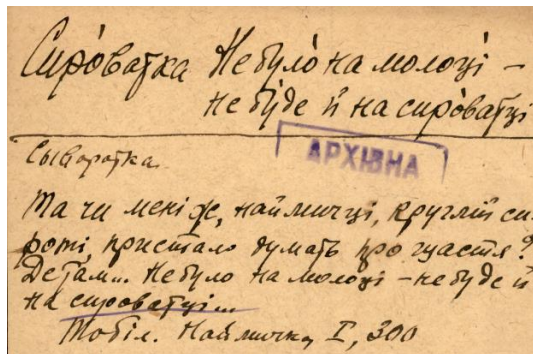
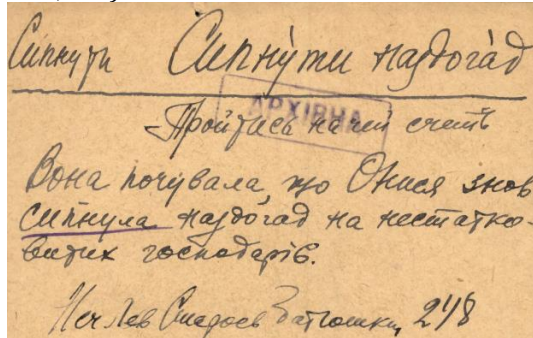
Крижники — такого слова, імовірно, зі значенням **льодовики**, не трапилося ані в словниках, ані в текстах, окрім перекладу Б. Грінченка (1896): **Скалистий** — **Скелястий**. А спрагу я гасив з потоків тих, що з **крижників** біжать, Шумуючи, скелястими ярами. (Шіллер. Вільг. Телль. 37).

Знаємо такі синоніми слова **трактір**, як: **таверна**, **корчма**, **шинок**, **кабак**, **тракторія**, **остерія**, **пивна**, **кнайпа**, **трафіка**, навіть **трахтір** (**трактір**) (СУМГр-1909, РУСУС-1898); **трахтієрня** (РУСУС-1898), **трахтієрня** — **трактир** (УРСН-1927), а от **трахтиєрня** трапилася вперше в АК: **Сир. Швейцарский сыр** — **Швейцарській сыр**. Пришов пан на трахтиєрню і казав собі дати швейцарського сира. (Буцацьк. п. Етн. Зб. VI 331; ум. дж.: Етн. зб.).

ФРАЗЕОЛОГІЯ В Архівній картотеці

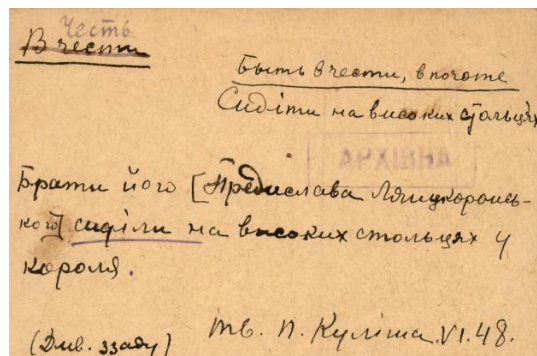
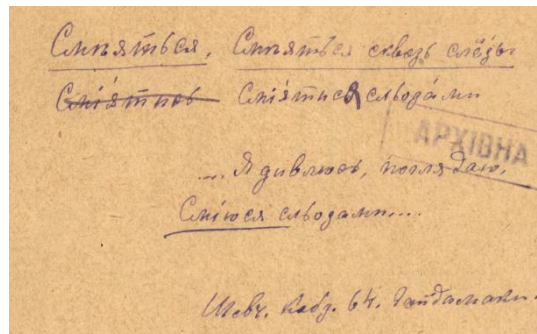
Привертає увагу в АК розлога фразеологія. **Пройтись на чей счёт** — **Сипнути наздогад**. По-перше, саме цю картку зацитовано в РУС-1933 у статті *пройтись*, по-друге, в інших словниках такого вислову практично не трапляється (внятки: РУССВ-1959, РУССС-2009): **Сипнути. Сипнути наздогад** — **Пройтись на чей счёт**. Вона почувала, що Онися знов сипнула наздогад на нестатковитих господарів. (Неч Лев Старосв ба-тющки, 248).

Не було на молоці — не буде й на сиріватці.

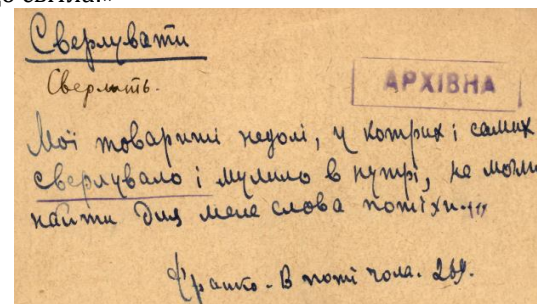
Швидке опитування в соцмережі виявило такі потлумачення й роздуми щодо цього вислову, не зафіксованого в загальнономовних словниках: «Дивлюсь на деяких людей і думаю. Вік до них прийшов, а розум, видно, забувся по дорозі» (Соломія Українець, ФБ); «Розум до людини приходить з віком, але іноді вік приходить один...» (Irina Grivnyak, ФБ); «Не було в молодому віці, то де тому розуму взялось на старість» (Svitlana Marchuk, ФБ). АК містить таку картку: **Сиріватка. Не було на молоці — не буде й на сиріватці** — **Сыворотка**. Та чи мені ж, наймичці, круглій сироті, пристало думати про щастя? Де там... Не було на молоці — не буде й на сиріватці... (Тобі.с. Наймичка, I, 300). На нашу думку, вислів достойний бути представленим у новому словнику активного типу.

Сміятися крізь сльози? через сльози? сльозами? У СУМ-1980 засвідчено: крізь сльози (перев. з дієсл. промовляти, говорити, відповідати, посміхнутися, сміятися і т. ін.). Автори ж АК Шевченковим сміюся сльозами перекладають російське **Смѣяться сквозь слёзы — Сміятися сльозами...** Я дивлюсь, поглядаю, Сміюся сльозами... (Шевч. Кобз. 64. Гайдамаки).

Сидіти на високих стільцях — **Честь, В чести, В почете**. Брати його [Предислава Лянцкоронського] сиділи на високих стільцях у короля. Дашковича звикли літописці взивати простолюдцем, що ніби тільки за свою дотепність підняв(сь) у-гору аж до старостецького стільця (Тв. П. Куліша. VI. 48). У РУС-1933 є таке: **Быть в почете** — (образно) **сидіти на високих стільцях**. У СУМ-1980 подибуємо тільки такий фразеологізм: **Сидіти на двох стільцях** (між двома стільцями) — намагатися поділити дві протилежні думки.

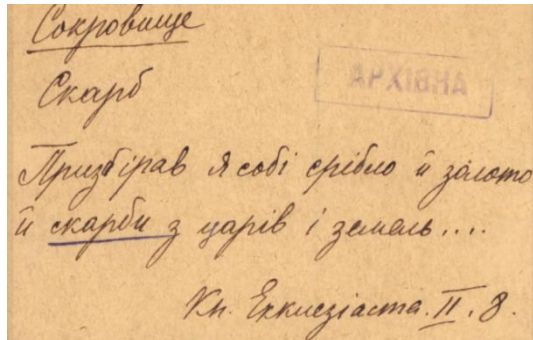
Товариші недолі: цей вислів трапився в картці **Сверлувати** — **Сверлить**. **Мої товариші недолі**, у котрих і самих сверлувало і мулило в нутрі, не могли найти для мене слова потіхи... (Франко. В поті чола. 269). Із ширшого контексту бачимо, що йдеться про ув'язнених, як-от ще в оповіданні «До світла!»

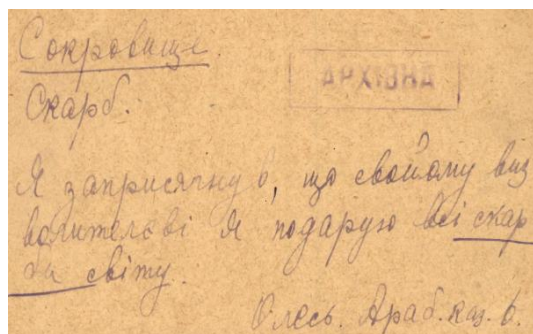
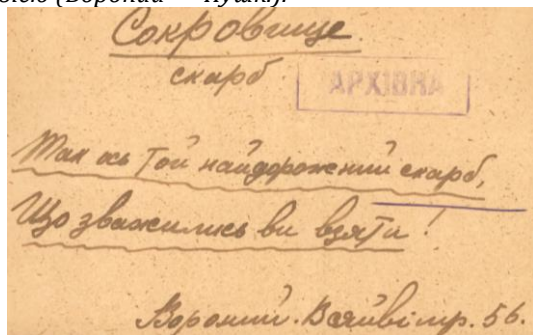
РУС-1933 фіксує: **Товариш по несчастью** — **товариш нещастям**; РУСС-2012: **товариш по несчастью товариш у нещасті**; РУССВ-1959: **Товариш по несчастью** — **товариш у нещасті**; **товариш у недолі**. **Товариш по работе, по несчастью** — **товариш у праці (у роботі), у нещасті (нещастям)**; Сучасні словники СУМ-1980, СУМ-2010 засвідчують: **Товариш по нещастю** — **той, хто потрапив у біду, у безвихідно-скрутне становище так само, як**

і інші. Уважаємо, що вислів **товариш недолі** вартий уваги в «Тлумачному словнику активного типу сучасної української мови», створюваному сьогодні для потреб сучасного освіченого користувача.

ГЕОПОЛІТИКА і ГЕОПОЕТИКА в Архівній картотеці, або «Марнота марнот — геть усе марнота»

Серед скарбу АК — «небезпечні елементи», пропущені оком сталінських ревізорів 1933–1937 рр. Ось «шпигун» М. К. Вороний («В сьайві мрій», 1913); емігрант Олександр Олесь («Арабські казки», 1917); Книга Еклезіяста. Із майже 8 тис. досліджених карток — це чи не єдині такі (мабуть, утомилася рука перебиральника). Микола Вороного 1934-го заарештували як польського шпигуна, а 1938 р. розстріляли за вироком трійки УНКВС Одеської області. Досі цього імені не виявлено в АК. А в РУС-1933 є лише одна цитата, з перекладу: *Кутіла — гуль'яка, гуль'яй, .. гульвіса... Як молодій гульвіса жде спіткання з повією* (Вороний — Пушк.).

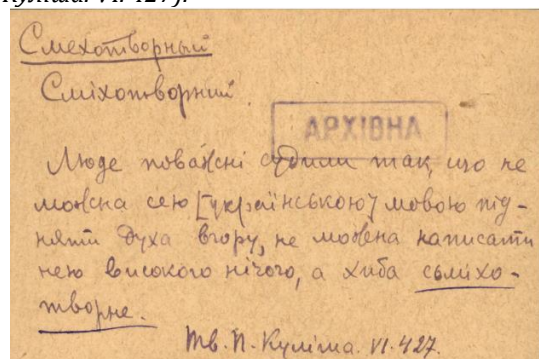
Ось ще один «ворог народу», твори якого розписали для картотеки, а цитатами щедро ілюстрували РУС-1933, а потім — у зв'язку із «націоналістичною спрямованістю» — картки з його іменем вилучили як «неблагонадійні»: Олександр Олесь (О. І. Кандиба), «Арабські казки» (1917). **Сокровище**

— **Скарб**. Я записягну, що своїому визволителю я подарую всі скарби світу (Олесь. Араб. Каз. 6).

Починаючи з 1933 р., у зв'язку зі згорненням українізації та репресіями науковців і їхніх праць (зокрема й РУС-1933) укладену картотеку «очистили від націоналістичного мотлоху»: вилучили картки з цитатами з Біблії, з прізвищами репресованих С. Єфремова, В. Підмогильного, М. Хвильового, Г. Косинки, М. Скрипника та інших. Натомість поповнили картками з творів І. Ле, А. Головка, О. Корнійчука, В. Кузьмича, М. Ледянка, П. Панча, Г. Петровського, Леніна, Сталіна та ін. На основі очищеної й доповненої картотеки, імовірно, укладено «Російсько-український словник» 1937 р. — згодом теж оголошений ворожою націоналістичною пропагандою. Уважаємо, що ідеологічне «вдосконалення» АК спонукало до вилучення не лише певної лексики, а й певних джерел, конкретних авторів, як-от С. Єфремова чи М. Хвильового. Винятком з такого персоніфікованого «очищення» є, певно, вилучення релігійних джерел (що й не дивно з огляду на панівну ідеологію молоді радянської імперії). Це і був той «націоналістичний мотлох», від якого «очищували» картотеку (Тищенко, 2016).

Чи саркастичний Пантелеймон Куліш між нас зараз ходить і все бачить, чи пропагандистські «московські методички» віками не міняються? Як-от про тональність української мови, яку нібито «важко знайти», а тому «легше й ліпше розмовляти й озвучувати кіно російською», як нам і досі намагаються нав'язати проросійські сили?

Смехотворный — Сміхотворний. Люде поважні судили так, що не можна сею [українською] мовою підняти духа вгору, не можна написати нею високого нічого, а хиба сьміхотворне. (Тв. П. Куліша. VI. 427).

Таким чином, представлені розвідки фрагмента Архівної картотеки — лексико-ілюстративної бази словникарської справи першої половини ХХ ст. — є матеріалом для розв'язання лексичних, граматичних, фразеологічних питань сучасної мови, розпрацювання рекомендаційної зони сучасного словника активного типу з погляду повернених мовних ресурсів, а також поглиблення теорії національно маркованих рис української мови та поширення їх у сучасних текстах.

Покликання

- Архівна картотека (2018). <https://ak.iul-nasu.org.ua>
Архівна картотека. Facebook. <https://www.facebook.com/Архівна-картотека-232839000924633>
- Єрмоленко, С. (2007). Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови. *Мовознавство*, 4–5, 3–12.
- Карпіловська, Є. (2022). Повернена лексика як ресурс для заміни вкраплень і кальок. *Лексикографічний бюлетень*, 31, 24–34.
- Крымский, А. (1907). *Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья* (Т. 1, вып. 1).
- Мельничук, О., Коломієць, В., Лукінова, Т., Півторак, Г., Скляр-ренко, В., Ткаченко, О. (Ред.). (2012). *Етимологічний словник української мови* (Т. 6). Наукова думка.
- Павлюк, С. (2023). Національна свідомість як державний стрижень нації. *Вісник НАН України*, 5, 44–46. <https://doi.org/10.15407/visn2023.05.044>
- Пономарів, О. (2008, 17 грудня). Українська мова у вихованні та навчанні [Виступ]. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. <https://kpi.ua/901-3>
- Тищенко, О. (2016). Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Крымського та С. О. Єфремова. *Українська мова*, 2, 44–71; 3, 57–78.
- Тищенко, О. (2020). Дві зауваги про добір первинних джерел до текстової бази лексикографа. У Є. Карпіловська, Л. Кислюк, Ю. Романюк, & О. Савенко (Ред.), *У пошуках гармонії мови* (с. 381–390). Видавничий дім Дмитра Бураго.

Умовні скорочення

- ГРАК** — Шведова, М., фон Вальденфельс, Р., Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Николаєнко, Т. & ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*. <http://uacorpus.org>
- ДАК** — *Державний архів Київської області* (2023). <https://dako.gov.ua/державний-архів-київської-області-от>
- ПСГ-1930** — Голоскевич, Г. (Укл.). (1930). *Правописний словник*. Книгоспілка.
- РУНС-2009** — r2u.org.ua (2009–). *Російсько-український народний сучасний словник*. <https://r2u.org.ua>
- РУС-1933** — Крымский, А., Єфремов, С. (Ред.). (1924–1933). *Російсько-український словник* (Т. 1–3). Червоний шлях.
- РУСІ-1930** — Ізюмов, О. (Укл.). (1930). *Російсько-український словник*.
- РУСС-2012** — Караванський, С. (Укл.). (2012). *Російсько-український словник складної лексики*. [Рукопис].
- РУССВ-1959** — Вирган, І., & Пилинська, М. (Укл.). (1959). *Російсько-український словник сталих виразів*.
- РУСУС-1898** — Уманець, М. (Укл.). (1893–1898). *Словарь російсько-український*.
- СУМ(Дуб)-1918** — Дубровський, В. (1918). *Словник українсько-московський*. Рідна мова.
- СУМ-1980** — Білодід, І., Горецький, П., Бурячок, А. & ін. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови*. Наукова думка.
- СУМ-2010** — Русанівський, В., Тараненко, О., Єрмоленко, С., & ін. (Ред.). (2010–). *Словник української мови*. Наукова думка.
- СУМГр-1909** — Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909). *Словарь української мови*.
- СУМД-2018** — *Словник української мови* (2018). Додатковий том.
- СУНР-2004** — Кобів, Ю. (Укл.). (2004). *Словник українських наукових і народних назв судинних рослин*. Наукова думка.
- УРСН-1927** — Ніковський, А. (Укл.). (1927). *Словник українсько-російський*.

References (translated and transliterated)

- Archival card index. Facebook. <https://www.facebook.com/Архівна-картотека-232839000924633>
- Arkhivna kartoteka [Archival Card Index] (2018–2021). <https://ak.iul-nasu.org.ua>

- Karpilovska, Ye. (2022). Povernena leksyka yak resurs dlia zaminy vkraplen i kalok [Vocabulary returned as a resource to replace blots and tracings]. *Leksykohrafichnyi biuletен*, 31, 24–34.
- Krymskiy, A. (1907). *Ukrainskaya grammatika dlya uchenikov vysshykh klassov gimnaziy i seminariy Pridneprovya* [Ukrainian grammar for students of higher classes of gymnasiums and seminars of the Dnieper region] (Vol. 1. Issue 1).
- Melnychuk, O., Kolomiets, V., Lukinova, T., Pivtorak, H., Sklyarenko, V., Tkachenko, O. (Eds.). (2012). *Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Etymological dictionary of the Ukrainian language] (Vol. 6). Naukova dumka.
- Pavlyuk, S. (2023). Natsionalna svidomist yak derzhavnyi stryzen natsii [National consciousness as the state core of the nation]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 5, 44–46. <https://doi.org/10.15407/visn2023.05.044>
- Ponomariv, O. (2008, December 17). Ukrainska mova u vykhovan- ni ta navchanni [Ukrainian language in education and training] [Speech]. *National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"*. <https://kpi.ua/901-3>
- Tyshchenko, O. (2020). Dvi zauvahy pro dobir pervynykh dzherel do tekstovoi bazy leksykohrafa [Two notes on the selection of primary sources for the text base of the lexicographer]. In Ye. Karpilovska, L. Kysliuk, Yu. Romaniuk, O. Savenko (Eds.), *U poshukakh harmonii movy* (pp. 381–390). Vydavnychiy dim Dmytra Buraha.
- Tyshchenko, O. M. (2016). Arkhivna kartoteka yak leksyko- ilustratyvna baza "Rosiisko-ukrainskoho slovnyka" za red. A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova [Archival index card as a lexical and illustrative base of the "Russian-Ukrainian Dictionary" edited by A. Yu. Krymskiy and S. O. Yefremov]. *Ukrainian language*, 2, 44–71; 3, 57–78.
- Yermolenko, S. (2007). Movno-estetychni znaky kultury v istorii literaturnoi movy [Linguistic and aesthetic signs of culture in the history of literary language]. *Movoznavstvo*, 4–5, 3–12.

Legend

- ГРАК** — Shvedova, M., fon Valdenfels, R., Yaryhin, S., Rysin, A., Starko, V., & Nikolaienko, T. (2017–2024). *Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK)* [General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language (GRAC)]. <http://uacorpus.org>
- ДАК** — *State archive of the Kyiv region* (2023). <https://dako.gov.ua/державний-архів-київської-області-от>
- ПСГ-1930** — Holoskevych, H. (Compiler). (1930). *Pravopysnyi slovnyk* [Spelling Dictionary]. Knyhospilka.
- РУНС-2009** — r2u.org.ua (2009–). *Rosiisko-ukrainskyi narodnyi suchasnyi slovnyk* [Modern Russian-Ukrainian public dictionary]. <https://r2u.org.ua>
- РУС-1933** — Krymskiy, A., Yefremov, S. (Eds.). (1924–1933). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk* [Russian-Ukrainian Dictionary] (Vols. 1–3). Chervonyi shliakh.
- РУСІ-1930** — Izumov, O. (Compiler) (1930). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk* [Russian-Ukrainian Dictionary].
- РУСС-2012** — Karavanskiy, S. (Compiler). (2012). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk skladnoi leksyky* [Russian-Ukrainian dictionary of complex vocabulary] [Manuscript].
- РУССВ-1959** — Vyrgan, I., & Pylinska, M. (Compilers). (1959). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk stalikh vyraziv* [Russian-Ukrainian dictionary of idioms].
- РУСУС-1898** — Umanets, M., (Compiler). (1893–1899). *Slovar rosyisko-ukrainskyi* [Russian-Ukrainian Dictionary].
- СУМ(Дуб)-1918** — Dubrovsky, V. (Compiler). (1918). *Slovyk ukrainsko-moskovskiy* [Ukrainian-Moscow Dictionary]. Ridna mova.
- СУМ-1980** — Bilodid, I., Horetskyi, P., Buriachok, A. & all. (Eds.). (1970–1980). *Slovyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. Naukova dumka.
- СУМ-2010** — Rusanivskiy, V., Taranenko, O., Yermolenko, S. (Eds.). (2010–). *Slovyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. Naukova dumka.
- СУМГр-1909** — Grinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language].
- СУМД-2018** — *Dictionary of the Ukrainian language* (2018). Dodatkovyi tom [Additional volume].
- СУНР-2004** — Kobiv, Yu. (Compiler). (2004). *Slovyk ukrainskykh naukovykh i narodnykh nazv sudynnykh roslyn* [Dictionary of Ukrainian scientific and folk names of vascular plants]. Naukova dumka.
- УРСН-1927** — Nikovsky, A. (Compiler). (1927). *Slovyk ukrainsko-rosiiskiy* [Ukrainian-Russian Dictionary].

Oksana Tyshchenko

Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine, Ukraine

**THE NATIONAL CORE OF THE LEXICAL-ILLUSTRATIVE BASE
OF UKRAINIAN DICTIONARIES OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY
(on the material of the Archival Card Index)**

The article focuses on the topical issue of language as a civilizational and nation-building value in the context of the struggle for Ukrainian identity. The study is devoted to the problem of the national core of lexical-illustrative material in the Archival Card Index as a linguistic source. The subject of the study is the linguistic content of the card index of Ukrainian dictionaries of the early 20th century from the lexical, phraseological, grammatical, etc. points of view. The goal is to find out the features that highlight the aesthetic parameter of the formation of the national language, the dynamics of its semantic component, spelling norms, etc. Using the method of structural analysis, lexicographic description, and generalization, were identified those language units that can be included in the register or recommendation section of a modern dictionary of the active type as synonyms — forgotten, unfixed or returned. For the first time, the materials of the ACI became the object of this type of research, such as lexemes and quotation material to them: *клейнодець, котва, сліпи, сварливий, крижники; сипнути наздогад, не було на молоці — не буде й на сироватці*.

The main result of the research is that the analysis of the fragments of the Archival Card Index — the lexical-illustrative base of the lexicographic work of the early 20th century — is a base: for solving lexical, grammatical, phraseological issues of the modern language; development of the recommendation section of a modern dictionary of the active type from the point of view of returned language resources. The ACI is rich in examples that reflect linguistic features different from today's codified examples; a rich synonymous series of Ukrainian words highlights the shades of meaning of Ukrainian units. The prospects for further study are that the considered materials are the basis for developing and deepening the theory of nationally marked features of the Ukrainian language.

Keywords: illustrative base; Archival Card Index; Ukrainian lexicography; national brand features.

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2024

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.6>
УДК 81'373:114

Ірина Саєвич

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0003-0761-4999>
i.saievych@kubg.edu.ua

СВІТ «СВІТІВ» У ВИМІРАХ СЕМІОЗИСУ (на прикладі лінгвокультурного простору Києва)

Актуальність статті зумовлена постійною динамікою лексики як виявом сутнісної властивості мови й зокрема феноменом розвитку семантики назви *світ*, що у XXI ст. увійшла до складу найчастотніших повнозначних одиниць української мови. Мета дослідження — на прикладі лінгвокультурного простору Києва виявити особливості процесу семантизації лексеми *світ* з урахуванням різних вимірів семіозису та з'ясувати чинники, що вплинули на номінативну активність одиниці і визначили її лінгвопрагматичне спрямування. Предметом дослідження є номінативно-референційний і прагматичний потенціал назви *світ*, зафіксованої в масмедійних текстах та ергоніміконі столиці. Для досягнення мети обрано такі методи і прийоми: компонентний аналіз слова, дистрибутивний аналіз, аналіз словникових дефініцій, описовий метод, результати асоціативних експериментів, конструктивний метод, контекстуальний аналіз, контент-аналіз, прийоми кількісного аналізу. Новизну розвідки визначає комплексний багатоаспектний підхід до з'ясування процесу семантизації назви *світ*, здійснений на засадах семіотики і лінгвокультурології.

У результаті дослідження семантики численних загальних і власних номінацій із компонентом *світ* було зроблено висновок, що на специфіку їх референції вплинула актуалізація ядерних сем 'межа', 'сфера', 'сукупність', 'повнота обсягу', а окрім того, потенційна оцінна сема. Закцентовано на загальній тенденції до номінування різних семіотичних сфер одиницями з просторовою семантикою. Одним з основних чинників номінативної активності назви визначено звуко-символічну, іконічну природу знака, що забезпечує його милозвучність та естетичну привабливість, особливо значущу для «комерційних» назв і рекламних текстів. Приділено увагу визначенню специфіки осмислення й інтерпретації знань та уявлень про світ і їх упорядкування в ментальному просторі. На підставі зіставлення концепту СВІТ як української лінгвокультурної домінанти з універсальним доменом ПРОСТІР виокремлено аксіологічно марковані когнітивні ознаки «всеосязність», «безмежність», «матерія», «пізнання», що визначають лінгвопрагматичне спрямування номінацій. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні функційно-прагматичних властивостей назви *світ* у різних регістрах мовлення.

Ключові слова: динаміка лексики; просторова семантика; ергонім; знак; референція; номінація; сема; концепт СВІТ; оцінка; асоціація; Київ.

Вступ

Постійна динаміка одиниць різних рівнів мовної системи є сутнісною властивістю мови як семіотичного утворення, що підпорядковує її потребам когнітивної й комунікативної діяльності соціуму. Природно, що найпомітнішими є інновації в лексичній семантиці, адже, як слушно зазначає Євгенія Карпіловська, «одиниці лексики становлять те осердя, у якому сходяться всі можливі у мові зміни, оскільки саме номінативні одиниці створюють ґрунт для інших складників мовної діяльності спільноти: предикації, або ж творення суджень, та оцінки, вияву мовної експресії, ставлення мовця до висловлюваного, його різних інтенцій» (2017, с. 8).

Розвиток різних лексико-семантичних угруповань різняться і за якісними, і за кількісними параметрами. Зазвичай зміни визначає актуальність номінативних одиниць у певних сферах

мовної діяльності. До таких угруповань належить і лексика на позначення простору як одного із засадничих вимірів онтології.

Публікації останніх років посвідчують, що зацікавлення парадигмою просторової лексики не згасає. До фокусу уваги мовознавців потрапляють питання категоризації й концептуалізації просторових уявлень, структура та обсяг лексико-семантичного поля «простір», причини семантичних зрушень у площині просторової семантики, її об'єктивізація в різних стилях мовлення, а особливо в художньому. Зазначену проблематику висвітлено в працях О. Бачишиної, Н. Іовхімчук, Є. Карпіловської, А. Копитіної, Н. Кудрявцевої, Л. Лисиченко, С. Лутава, Т. Нікульшиної, Т. Скорбач та ін.

Однією з лексичних одиниць, що наприкінці XX — на початку XXI ст. пройшла стрімкий шлях семантизації та стала однією з найчастотніших у різних регістрах мовлення, є лексема *світ*.

Зауважимо, що назва входить до ядра ментального лексикону носіїв української мови, тобто належить до 30 найчастотніших одиниць, виокремлених на підставі кількісного опрацювання результатів асоціативних експериментів (Саєвич, 2015, с. 67). Високу активність лексеми підтверджує й Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК): відповідно до 17-ї версії, у рейтингу частотності назва *світ* розташована на 132-й позиції та входить до 30 найуживаніших українських іменників.

Семантико-функційний потенціал лексеми *світ* виокремлює її з-поміж інших номінативних засобів і в лінгвокультурному просторі Києва. Підпорядкований загальним процесам глобалізації і впливу масової культури, цей простір поєднує своєрідні локальні особливості, виражені знаками прецедентних феноменів (іменами, назвами, текстами, ситуаціями), та універсальні. Розвиток семантики назви *світ* і її реалізація в київських медіатекстах, що дають змогу простежити ці зміни, є виявом загальноукраїнської тенденції. Нашу увагу привернули столичні засоби масової комунікації (ЗМК) та ергонімікон Києва (назви установ, закладів, організацій, спілок, об'єднань, магазинів), а також матеріали сайтів компаній та агенцій, що увиразнюють зміни в семантичному обсязі лексеми *світ* і визначають її комунікативно-прагматичний статус. Наведені в статті приклади фіксації назви в ЗМК Києва є результатом пошуків у ГРАК.

Безумовно, одним із визначальних процесів, що вплинув на стирання географічних й адміністративно-територіальних меж, а відтак ідентифікацію певного номінативного явища як чітко локалізованого, є цифровізація. Її наслідком стало посилення універсальних вимірів (світових і загальноукраїнських) і в лінгвокультурному просторі Києва. Цей факт позначається і на контенті, і на факті доволі умовної локальної фіксації багатьох українських ЗМК, хоча в суспільній свідомості адресант більшості українських ЗМК ототожнюється з «голосом» Києва. Окрім того, статус столиці, багатомільйонного мегаполісу наділяє місто значною притягальною силою і в плані економічного розвитку, і в плані формування тенденцій у сфері номінації.

Феномен множинності «світів» у сучасній українській мовній картині світу є доволі вагомим мовним і соціальним явищем, а тому потребує детального висвітлення. Мета дослідження — на прикладі лінгвокультурного простору Києва виявити особливості процесу семантизації лексеми *світ* з урахуванням різних вимірів семіозису та з'ясувати чинники, що вплинули на номінативно-референційний і прагматичний потенціал назви.

Ця стаття є результатом комплексного й багатоаспектного дослідження, виконаного на засадах семіотики та лінгвокультурології. Орієнтація на використання значної кількості аспектів

вплинула на предметне поле, постановку і розв'язання наукової проблеми. Відповідно розмаїтими є методи й прийоми, що дають змогу досягти поставленої мети. Зокрема для з'ясування семантичної структури номінативних одиниць, визначення особливостей розвитку їхньої семантики і формулювання чинників лексичної динаміки обрано методики структурного методу (компонентний аналіз слова і дистрибутивний аналіз), аналіз словникових дефініцій, описовий метод (із застосуванням прийомів зовнішньої та внутрішньої інтерпретації номінативних одиниць), конструктивний метод, використаний задля моделювання ментального простору, результати асоціативних експериментів, контент-аналіз, контекстуальний аналіз, прийоми кількісного аналізу.

Результати дослідження

Зміни, що відбуваються в семантичній структурі лексичних одиниць, дають змогу простежити лексикографічні джерела, які фіксують розвиток семантики відповідно до певного часового зрізу. Назва *світ*, за даними етимологічного словника, належить до питомого лексичного складу української мови: праслов'янське *světъ* етимологічно споріднене з литовським *švytėti* 'світитися, блищати, сяяти' і давньоіндійським *śvētāh* 'світлий, білий' (Мельничук та ін., 2006, с. 197). Семантичний зв'язок лексичної одиниці з етимологією збережений у словнику Б. Грінченка, де реєстрове слово *світ* співвіднесене з первинним значенням 'свѣтъ, разсвѣтъ' і похідним 'свѣтъ, мір, вселенная' (Грінченко, 1909, с. 108–109).

Під час подальшого лексикографічного опрацювання семантики одиниці було враховано суттєве розширення змісту і обсягу співвідношення з нею поняття за рахунок значної кількості ознак. Зокрема СУМ фіксує омонімічне розмежування вказаних вище семем і подає їхні тлумачення в різних словникових статтях, до того ж, і перше, і друге значення подані як застарілі. Незважаючи на таке маркування назви, словникова стаття *світ* містить сім лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), що, безумовно, є доказом неосемантизації номена впродовж першої половини ХХ ст. Зміну семантичного обсягу лексеми можемо пояснити насамперед розвитком наукової сфери, а відтак збагаченням концептуальної картини світу носіїв української мови новими когнітивними ознаками, й окрім того, універсальною психічною здатністю людини до утворення асоціативних зв'язків між суміжними поняттями.

Відповідно до СУМ, *світ* — це : 1) сукупність усіх форм матерії як єдине ціле; *всесвіт* (*об'єктивний світ, геліоцентрична система світу*); 2) окрема частина всесвіту (*інші світи, далекі світи*); 3) земна куля з усім, що на ній є (*карта світу*); усе живе, усе навколишнє, що оточує людину; оточення, суспільство, люди; 4) людське суспільство, об'єднане певними соціальними,

культурно-історичними та етнографічними ознаками; лад, устрій, спосіб життя (*поганський світ, білий світ, червоний світ*); 5) певна галузь, сфера явищ природи; сукупність яких-небудь явищ, предметів, що оточують людину; певне коло явищ психічного життя (почуттів, переживань, уявлень і т. ін.: *рослинний світ, світ запахів, світ звуків, світ барв*); 6) певна галузь, сфера діяльності людей; коло людей, об'єднаних спільністю професії, належністю до якого-небудь середовища і т. ін. (*науковий світ*); 7) обмежене коло людей, що складає вищий прошарок привілейованих класів буржуазно-дворянського суспільства (*вивозити (выводити) в світ* — супроводжувати кого-небудь на світський бал, прийом і т. ін.) (Білодід, 1978, с. 84).

Із погляду сучасного стану мовної системи застарілими можна вважати окремі варіанти лексеми, зокрема ЛСВ⁴ й ЛСВ⁷. Натомість активними, з огляду на актуалізацію ядерних сем 'межа', 'сфера', 'сукупність', слід визнати ЛСВ⁵ і ЛСВ⁶. Як слушно зазначає А. Таран, «динаміка семантичної структури слова зумовлена змінами рангового статусу сем, їх доцентровими й відцентровими переміщеннями, редукцією або актуалізацією, тобто пов'язана зі змінами семного складу слова не лише в кількісному, а й у якісному аспектах» (2020, с. 375). За нашими спостереженнями, на розвиток семантики *світ* суттєво вплинуло розширення сфери вживання одиниці.

Різні за структурою словосполучень, що демонструють зміни в когнітивній і комунікативній сферах української спільноти та деталізують предметно-поняттєві й аксіологічні доміанти суспільного розвитку, подає ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації», у якому за точку відліку у формуванні реєстру лексичних інновацій обрано 1991 рік. Зокрема лему *світ* ідентифіковано як основу-категоризатор у номінаціях *Світосвіт* (від *світ освіти, освітніх послуг*), *медіасвіт, Кіносвіт, світопізнання, Світотворець, світолад, світоустрій* та ін. (Карпіловська та ін., 2013, с. 317–318). Значною є кількість словосполучень із прикметником: *віртуальний світ, глобалізований світ, глобальний світ, глянсовий світ, електронний світ, зелений світ, інокультурний світ, книжковий світ, людський світ, модний світ, паралельні світи, політичний світ, приватні світи, прозовий світ, речовий світ, споживацький світ, український світ, фентезійний світ* тощо (2013, с. 318–319). Розширення лексичної сполучуваності фіксують й іменниково-іменникові конструкції *світ боксу, світ гламуру, світ знаменитостей, світ інтересів, світ комунікацій, світ моделінгу і шоу-бізнесу, світ технологій* тощо (2013, с. 319).

Словник окреслює й тенденцію до формування ергонімів із компонентом *світ*: «*Світ італійських кухонь*», «*Книжковий світ*» (магазин у Києві), «*Світ паперу*» (магазин у Львові), «*Світ Чаю*» (компанія), «*Світ мам*» (соціальна мережа для

майбутніх матерів), «*Світ диванів*» (фотоальбом), «*Світ розваг*» (магазин комп'ютерних ігор), «*Світ ігор*» (інтернет-магазин), «*Світ лінз*» (інтернет-магазин), «*Світ настільних ігор*» (магазин), «*Світ радіо*» (вебпортал) та ін. (2013, с. 320–321).

Загалом зафіксовано 72 словосполучень з назвою *світ*, семантику якої узагальнено в дефініції: «1) місце, яке займає хтось або щось у реальній дійсності чи в свідомості людини; простір, поле; 2) середовище, коло, угруповання людей, пов'язаних спільною діяльністю, інтересами, смаками; 3) сукупність предметів, об'єктів дійсності» (2013, с. 317).

За результатами пошуку конструкцій '*світ* + іменник' ГРАК подає більше ніж 300 оригінальних лем загальною кількістю понад мільйон токенів. У рейтингу іменників за спадом частотності варто виокремити такі: *людина, ціна, лідер, виробник, ринок, коронавірус, війна, Україна, мода, країна, дитина, природа, око*; прикметними і цьому переліку слід вважати й особові займенники *я* і *ми*. Високі кількісні показники зазначених одиниць насамперед є виявом взаємодії концептів ЛЮДИНА і СВІТ (*людина, лідер, дитина, око, я, ми*) та актуальних предметно-поняттєвих сфер, що формують зміст суспільного буття.

Однією з найпоширеніших, за даними корпусу, є неофразема *світ моди*, поява якої досить закономірна з огляду на загальну тенденцію до всеохопності вимірів певного явища дійсності. У словниковій дефініції лексеми *мода* враховано семантичні властивості, що відповідають параметрам широкої референції назви, зокрема її співвіднесеності з ознаками престижності, популярності, смаку, недовгочасності, безмежності втілення в більшості сфер життя і культури. Пор.: «*мода* — 1) недовготривале панування в суспільстві певних смаків у будь-якій сфері життя або культури; зразки предметів одягу, взуття, що відповідають таким смакам; 2) *перен.* загальне визнання, популярність у певний час; 3) *перен., розм., перев. зневажл.* манера поведінки; звичка (у 1 знач.)» (Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2015–2024).

У складі синтагми лексеми *світ* і *мода* актуалізують ті ознаки, що є спільними, інтегральними для обох одиниць: 'сфера', 'межа', 'сукупність'. Ці семи стосуються і просторових меж, і сфери буття, і різних складників культури, з-поміж яких, однак, виокремлюють артефакти, пов'язані із зовнішністю людини. Потенційною для словосполучень є й оцінна сема, оскільки в системі ціннісних уявлень суспільства *мода / світ моди* корелює із всеосяжними поняттями «життя» і «культура». Реалізація номінації *світ моди* в текстах київських ЗМК переважно зорієнтована не на локальний, а на світовий вимір, а її референція найчастіше поширюється на предметно-поняттєві сфери, пов'язані з лідерством (1), впливом на суспільні смаки (2), новаторством (3), артефактами (одяг, взуття, аксесуари тощо) (4), зовнішністю людини (5).

Пор.: (1) «Відразу кілька **гігантів світу моди** заявили про своє бажання підкорити косметичну індустрію» (NV, 2021). (2) «Видання *Business of Fashion* оприлюднило свій щорічний рейтинг **500 найвпливовіших людей в світі моди** — *VoF 500*. Перший аналогічний рейтинг був опублікований в 2013 році та об'єднав підприємців, дизайнерів, профільних журналістів й інфлюенсерів, які мають **найбільший вплив на світ моди**» (NV, 2019). (3) «Габріель Шанель відома не лише як засновниця модного дому *Chanel*, але й як **новатор в світі моди**» (NV, 2019). (4) «**Речі насичених кольорів — must-have літа**, який завоював **світ моди** ще на початку 2019 року і з тих пір стає все більш популярним» (NV, 2019). (5) «**Щоправда, стандарти краси у світі моди** інколи кардинально відрізняються від загальноприйнятих уявлень про вродливу зовнішність, та й, зрештою, смаки в кожного свої» («Україна молода», 2012).

Помітним чинником універсалізації лінгвокультурного простору столиці є комерційний характер масової культури з притаманним їй акцентуванням на сфері побуту, розваг, споживання товарів і послуг, результатом чого стало утворення значної кількості ергонімів та відповідного інформаційного контенту, спрямованого на формування норм і моделей поведінки споживачів. З огляду на постійну конкуренцію у сфері товарів і послуг питанням особливої ваги стає пошук дієвих мовних засобів — влучних, оригінальних та естетично привабливих назв магазинів, установ, закладів і компаній. Зауважимо, що значна кількість «київських» ергонімів виникла на підставі використання у двочленних назвах іменника *світ*, що в руслі тенденції семантизації назви можна вважати загальноукраїнською тенденцією.

Предметно-поняттєва сфера більшості власних назв із компонентом *світ* стосується товарів для дітей, одягу, аксесуарів, їжі та напоїв, меблів, частини будівель, флори і фауни. У таких номінаціях назва *світ* поєднується з денотативною лексикою на позначення реалій дійсності: «*Світ товарів*» (інтернет-магазин), «*Дитячий світ*» (магазин), «*Світ іграшок*» (магазин), «*Світ танцю*» (магазин), «*Світ моди*» (магазин), «*Світ шкіри та хутра*» (магазин), «*Sweet світ*» (салон краси), «*Світ краси та здоров'я*» (ТОВ), «*Світ годинників*» (ТОВ), «*Світ моделей*» (магазин), «*Світ аксесуарів*» (майстерня з ремонту мобільних телефонів), «*Світ світла*» / «*SVITSVITLA*» (магазин у Київській обл.), «*Світ кави*» (кав'ярня), «*Світ чаю*» (магазин), «*Світ їжі*» / «*Svit Food*» (магазин), «*Світ сирів*» (магазин), «*SvitMedu*» / «*Світ меду*» (магазин), «*Світ солодоців*» (магазин), «*Продуктів світ*» (компанія), «*Світ меблів*» (інтернет-магазин) «*Світ матраців*» (магазин), «*Світ дверей*» (магазин), «*Світ квітів*» (магазин) та ін.

Меншою мірою репрезентовані власні назви, що апелюють до ментально-когнітивної та емоційної сфер: «*Світ емоцій*» (назва тренінгу для дітей), «*Світ кохання*» (служба сім'ї), «*Світ дитини*»

(дитячий садок), «*Світ чудес*» (театр пісні; інтернет-магазин), «*Світ мрій*» (благодійний фонд), «*Світ туристичних бажань*» (ТОВ), «*У світі мистецтва*» (художній салон-магазин), «*Світ творчості "Логос"*» (ТОВ), «*Світ зору*» (офтальмологічна клініка) та ін.

Порівняння численних ергонімів із загальними назвами наводить на висновок, що перші належать до явищ більшою мірою соціальних, ніж лінгвальних. Цей факт відповідно позначається на інформаційно насиченій структурі їхнього лексичного значення, що поєднує мовні та позамовні компоненти: «афективний, естетичний, морально- і соціально-оцінний» (Левочкина, 2018, с. 34). Ергоніми, що переважно творяться від апелятивів за моделлю '*світ* + іменник у Род. в.', використовують семантичні ознаки загальних назв як мотивувальну основу. Однак сфера референції загальних і власних номінацій не завжди збігається. Наприклад, фразема *світ моди* має доволі широку предметно-поняттєву віднесеність, про що йшлося вище, а назва магазину «*Світ моди*» звужує референцію до приміщення торгівлі предметами одягу та аксесуарами. Словосполучення *світ дитини* окреслює зв'язок із картиною світу, упорядкованою в дитячій свідомості сукупністю знань, уявлень і почувань про дійсність, сформованих на підставі пізнавальної діяльності, тобто співвідносна з внутрішнім простором дитини. Назва дитячого садка «*Світ дитини*» апелює до процесів, пов'язаних із комплексним (усебічним) розвитком. Пор.: «*Наша мета — особистісний, соціальний та емоційний розвиток, мовленнєвий, творчий та естетичний розвиток маленьких особистостей*» (<https://osvitanova.com.ua/providers/215>). Референція назви торгового центру «*Дитячий світ*» поширюється на сукупність артефактів для дітей різних вікових груп: «*Ми зібрали всі дитячі товари під одним дахом і організували простір, в якому зручно знайти будь-який товар*» (<https://www.ds.com.ua/pro-nas/>).

Словосполука *світ звуків* насамперед позначає сукупність акустичних явищ, які стають доступними завдяки одному з основних модусів перцепції людини. Окрім того, номінація може позначати сукупність наукових даних як результат пізнання цього явища. Див., наприклад, інформацію із сайту Музею науки в Києві: «*Експозиція "Акустика" — це простір, де ти дізнаєшся більше про звук — його фізичну природу, властивості, а також про можливості, які відкриває знання про світ звуків. Тут можна побачити свій голос, а також частоту звуку, почути його через акустичні дзеркала*» (<https://sciencemuseum.com.ua/ua/about-us/pid/2>). Частотним є застосування синтагми для привернення уваги до проблем людей із вадами слуху й акцентування на особливостях їхнього світосприйняття. У таких текстах *світ звуків* використовують як антитезу до *світу тиші*: «*Дивіться інтерв'ю з тими, хто поєднує світ звуків і світ тиші: MEGOGO представив*

проект до дня перекладача жестової мови» (<https://www.deja-vu.space/divitsya-interv%CA%BCyuz-timi-khto-poiednuie-s>); «Найпотужніші Oticon Xceed відкривають **світ звуків** людям з важким і глибоким порушенням слуху» (<https://aurora.ua/novini/naipotuzhnishi-oticon-xceed-vidkrivayut-svit-zvukiv-lyudjam-z-vazhkim-i-glibokim-porushennjam-sluhu/>). Власну назву «Світ звуків» використовують на позначення логопедичних програм, дидактичних ігор, спрямованих на аудіальний розвиток дитини, науково-популярних текстів, присвячених музичному мистецтву і музикантам.

Референція номінації **світ краси** має зв'язок зі світом мистецтва і жіночою зовнішністю. Пор.: «З дитинства пам'ятаю, як лився з блазенького радіоприймача його [Дмитра Гнатюка. — І. С.] неповторний потужний голос: “Пісня про рушник”, “Два кольори”, “Черемшина”, арія Фігаро... Він мовби відкривав **інакший світ — світ краси, мистецтва...**» («Україна молода», 2015); «Зараз в розпалі культурний сезон, коли багато виставок, концертів, вистав. Відволікайте себе, кидаючи з безодні відчаю у **світ краси**» (NV, 2017); «Отже вже 4 вересня в Монако пройде конференція, присвячена цій загрозливій для планети екопроблемі, де представниці з 10 країн, які приїхали боротися за головну корону у **світі краси**, представляють свої соціальні програми з порятунку планети від забруднення пластикомими відходами» («ТаблоID», 2019); «Здавалося б, доходи переважної більшості не дозволяли купувати ці марки. Але люди приходили в магазин і віддавали половину зарплати за флакон Givenchy. <...> Всім хотілося доторкнутися **до чарівного світу краси**, який багато років був для нас недоступний» (NV, 2020). Назва магазину «Світ краси», для якої семантика загальної номінації **світ краси** (жінки) стала мотиваційною основою, звужує сферу референції відповідно до призначення закладу, пов'язаного з торгівлею парфумерією і косметикою.

Особливістю більшості контекстів, у яких **світ** поєднується з нейтральною або позитивно забарвленими номінаціями, є актуалізація позитивної оцінної семи. Яскравим прикладом є розміщені на сайті агенції креативних екскурсій «Капітан Київ» короткі інформаційні повідомлення про екскурсії містом. Ключовою, прагматично спрямованою назвою майже кожного тексту є **світ**, що конкретизує семантику особливого, незвичного, небуденного, таємничого простору, сполучаючись із лексичними одиницями давній, дивний (дивосвіт), легенда, загадка, таємниця, таємничий, секрет, фантазія, містика, магія, мистецтво, митець. Сфера референції назви поширюється на реальний та ірреальний простір, пов'язаний із різними етапами історії Києва й загалом України. Пор.: «Дізнатися загадки Старого Києва та поринути в **таємничий світ давньої медицини та знахарства** допоможе сам подільський Алхімік» (театралізована екскурсія «Алхімік та загадки старого Києва»); «Готуйтеся

до захоплюючої та незабутньої подорожі у **світ легенд та фантазії!**» (екскурсія «Міфічні створіння Києва»); «Давайте поринемо у **світ містики та магії**, яка була колись, прогулюючись центральними вуличками» (екскурсія «Містичні лабіринти Києва»); «Шукачі символів поринуть у **світ багатолітньої історії нашого міста**» (екскурсія-квест для дітей «У пошуках символів Києва»); «Казкове місто Київ! Лише придивіться, на кожній вуличці сховався казковий герой! Варто лише добре пошукати їх і вони відкриють для вас **дивосвіт нашого міста** з драконами, велетенськими черепахами та невідомими птахами» (квест для дітей «Казковий Київ»); «Це місце, яке залишить глибокий слід в уяві кожного, хто доторкнеться **до мистецького світу талановитих та самобутніх українських митців**» (екскурсія «Нескорене мистецтво»); «Видатні режисери Федеріко Фелліні, Тоніно Гуерра, Бернардо Бертолуччі так казали про нього [С. Параджанова. — І. С.]: “Зі смертю Параджанова **світ кіно** втратив одного зі своїх **чарівників**”» (екскурсія «Параджанов: небезпечно вільна людина»); «**Буремний світ українського мистецтва** на межі 19 та 20 століть, прогулянка Латинським кварталом та живі історії про видатних діячів української культури» (екскурсія «Таємниці українських митців»); «Запрошуємо вас у **світ українського театрального мистецтва**, яке бере свій початок з стародавніх часів, вдосконалювалося з роками та ставало яскравим дійством та гордістю Києва» (екскурсія «Секрети українського театру») (<https://captain.kiev.ua/>).

Конкретизація семантики **світ** у сполученні з тими лексичними одиницями, що містять у структурі лексичного значення негативну оцінку сему, позначається на прагматичному спрямуванні контекстів із негативним емоційно-оцінним забарвленням. Зауважимо, що відсоток таких номінацій незначний. Поширеним, зокрема, є словосполучення з лексемою **ілюзія** в значенні «оманливе, хибне сприймання дійсності; хибне уявлення про що-небудь» (Білодід, 1973, с. 17): «Ми втратили свою особисту свободу, яку відібрали в нас технології. Багато чого вирішується за нас, при цьому зберігається ілюзія вибору, в рамках якої, однак, заздалегідь відомо, що або кого саме ми виберемо. Це зроблено в бізнесі, в політиці, в кіно... і всюди. Ілюзія свободи замінила справжню свободу. І це незмінне, оскільки людина завжди живе у **світі ілюзій**» («Дзеркало тижня», 2019); «Для того щоб не жити у **світі ілюзій**, часом корисно поринути у **світ реальності**» (NV, 2021); «В еру комп'ютерних технологій дуже легко втекти **до світу ілюзій**» («Україна молода», 2021).

Номінативна активність і подальша спеціалізація семантики **світ** у комунікативному просторі, як видається, зумовлена декількома чинниками. Насамперед, слід звернути увагу на семіотичну природу одиниці, своєрідне поєднання її акустичного образу з означуванним. Односкладове слово

світ містить звук [і], що пом'якшує попередні приголосні. Відповідно до спостережень В. Левицького, голосні звуки найчастіше набувають символічних конотацій за властивостями розміру, світла і сили. Застосування для аналізу українських голосних звуків методу семантичного диференціала навело вченого на висновок, що [і] наділений найвищим символічним потенціалом, позаяк на шкалах антонімічних прикметників отримав граничні показники: найменший, найприємніший, найповільніший, найтепліший, найслабший, найм'якший і найсвітліший (Власова, 2019, с. 315–316). Звукосимволічний, іконічний характер зв'язку знаконосів з означуванням зумовлено асоціацією з етимологією «світло» (пор., наприклад, поширену в Україні назву магазинів освітлювальних приладів «Світ світла»). Окрім того, на конотованість і лінгвопрагматичне спрямування знака вплинула й співзвучність з англійським прикметником *sweet* у значенні «солодкий, милий, ніжний», що в окремих випадках свідомо використовується з метою експресивізації назви. Наприклад салон краси «*Sweet світ*», медіакомпанія «*Sweet.TV*».

Важливим чинником розвитку семантики є особливості категоризації і концептуалізації дійсності та інтерпретація інформації в полі аксіологічних координат. Назву *світ* найчастіше розглядають у складі номінативної бази концепту ПРОСТІР. Зауважимо, що сучасна тенденція розвитку лексики поширює просторову семантику на більшість семіотичних систем. Домінантна роль у процесі означування належить гіперонімічній назві *простір*, що яскраво ілюструють номінації із семантикою межі / сфери простору у фізичній дійсності, діяльності та комунікації людей: *інформаційний простір*, *культурний простір*, *інтернет-простір*, *віртуальний простір*, *медіапростір* тощо (Карпіловська, 2017, с. 99). Конкретизація семантики *простір* відбувається в площині означування значної кількості реалій, що потверджує згаданий вище ідеографічний словник, у якому зафіксовано 91 контекст із гіперонімом *простір* (Карпіловська та ін., 2013, с. 407–408). Окрім того, частотними є гіпонімічні назви *поле*, *вмір*, *середовище*, особливості неосемантизації яких детально розглянула Є. Карпіловська (2017, с. 96–104).

Із-поміж гіпонімів слід виокремити *світ*, специфіка семантики якого увиразнюється на тлі смислового наповнення ментальних конструктів. ПРОСТІР як домен, у який профілюються інші концепти, є універсальним утворенням, тоді як СВІТ визначаємо як українську лінгвокультурну доміанту, для якої ієрархічний зв'язок із доменом ПРОСТІР не вичерпує багатоманітності відношень із концептуальними структурами. Головні вербалізатори концептів — лексеми *простір* і *світ* мають відмінний семантико-прагматичний та функційно-стилістичний потенціал. Порівняно із семантично і стилістично нейтральною назвою

простір лексема *світ* наділена значною кількістю конотацій і позитивною оцінкою. Ці властивості семантики позначаються і на синтагматичній одиниці: *простір* переважно входить до складу номінацій, що конкретизують семантику межі / сфери фізичної дійсності, діяльності, комунікативних технологій, а *світ* має потенційну безмежну сполучуваність із переважанням зв'язків із денотативною лексикою.

Світ усвідомлюється як всеохопність і простору, і розміщених у ньому об'єктів і властивостей, тому функційно-прагматичну дієвість номінацій значною мірою визначає сема 'повнота обсягу', експлікована в дефініції назвою *усе*, що входить і до складу синонімічного композита *всесвіт*. Пор.: (*світ*) — «сукупність усіх форм матерії як єдине ціле; *всесвіт*» (Білодід, 1978, с. 84). Тісний семантичний зв'язок між лексичними одиницями доводять дані асоціативних словників. Прикметно, що *світ* і *всесвіт* належать до ядра асоціативного поля слова-стимула *усе*, відповідно до «Українського асоціативного словника» С. Мартінек і В. Мітькова (2021, с. 504). За пошуком атрибутивних словосполучень з іменником *світ* як найчастотніші ГРАК визначає леми *все* / *весь*, *усе* / *увесь*, що становлять 52 % від загальної кількості.

Аналіз семантики лексичних одиниць у синтагматичному вимірі дає можливість виокремити потенційну оцінку сему, що диференціює семантику вербалізаторів *простір* і *світ*. Позитивну оцінність назви доводить і «Словник асоціативних означень іменників в українській мові» Н. Бутенко: чотирма найчастотнішими асоціатами до *світ* є означення *великий* (19 %), *прекрасний* (17,8 %), *гарний* (9,9 %), *цікавий* (8,3%) (1989, с. 259). Важливо в контексті розглядуваної проблеми, що *світ* є найчастотнішою реакцією на слова-стимули *пізнавати* (22 %) та *пізнання* (7 %) (Мартінек, 2007, с. 226–227). Процес пізнання, тобто осягнення розумом та інтуїцією світу, власного ества, сакральних сутностей, сенсу життя, істини у свідомості носіїв мови є одним із виявів високого за своїм спрямуванням прагнення знайти своє місце в житті і наповнити його змістом, що, безумовно, визначає почесний статус поняття «пізнання» на шкалі соціальних цінностей. Зауважимо, що семантичний зв'язок між лексемами *світ* і *пізнання* є об'єктивізацією онтологічних концептуальних метафор СВІТ — це КНИГА та СВІТ — це КАРТИНА.

У синтагмах із компонентом *світ* своєрідно актуалізовано і сему 'межа'. Обмеження простору є співвідносним із безмежною кількістю предметів і властивостей. Як відомо, багатоманітність об'єктів визначає сутність понять «багатство» і «достаток», які в суспільній свідомості кваліфікують як аксіологічно марковані величини, а тому перебування у світі як особливому просторі, що охоплює «усі форми матерії», викликає у людини позитивні емоції. Пор.: «*Кожен день "Дитячий світ" понад 60 років*

відкриває свої двері для того, щоб ви були **щасливі!**» (<https://www.ds.com.ua/prgo-nas/>). «З перших днів створення компанія **“Світ чаю”** існує для Вас. <...> В нашому асортименті ви знайдете **безліч різноманітних блендів** ароматизованого чаю, фруктові коктейлі, трав'яні суміші, елітні класичні чаї, ройбуші та пуери, мате та лапачо, а також пакетований чай преміумкласу. У нас ви зможете придбати не тільки чай, але і різноманітні аксесуари для його приготування, що нададуть вашому чаюванню **неповторності та витонченості**. <...> **“Якщо довго пити чай, можуть вирости крила”**. Лу Юй» (<https://svit-chaju.ua/o-nas/>). Очевидно, що бажання задовольнити потреби й отримати задоволення спонукає людину переміститися в небуденний і незвичний світ.

Висновки. Лексема *світ* упродовж ХХ, й особливо на початку ХХІ ст., зазнала суттєвих змін унаслідок збільшення семантичного обсягу та реалізації функційно-прагматичного потенціалу. У парадигмі просторових номінацій назва набула особливого статусу завдяки інтеграції семантики простору та повноти обсягу об'єктів, що вирізняє її з-поміж таких лексем, як *простір*, *середовище*, *вимір*. На розвиток семантики одиниці суттєвий вплив мало розширення сфери використання та сполучуваність із численними назвами реалій зовнішнього і внутрішнього світу, співвідносних із різними ідеографічними групами. Контекстуальну семантизацію одиниці ілюструють загальні й власні номінації, зафіксовані в ЗМК Києва і рекламних текстах, розміщених на сайтах компаній, агенцій, установ, сферу референції яких визначає актуалізація ядерних семантичних ознак ('межа', 'сфера', 'сукупність', 'повнота обсягу') та потенційної оцінної семи.

Суттєвим екстралінгвальним чинником, що значною мірою впливає на комерціалізацію інформаційного простору та зумовлює процес семантизації назви *світ*, є масова культура. Із-поміж інтралінгвальних причин варто виокремити декілька: а) тенденцію до неосемантизації одиниць із просторовою семантикою; б) звукосемантичну, іконічну природу знака, що забезпечує його милозвучність та естетичну привабливість, а отже, впливає на експресивізацію номінацій; в) особливості організації ментально-когнітивної сфери й зокрема інтерпретацію уявлень про світ у колективній свідомості українськомовної спільноти. Зіставлення концепту СВІТ як національно-специфічної лінгвокультурної домінанти з універсальним доменом ПРОСТІР дає змогу виокремити аксіологічно марковані когнітивні ознаки «всеосяжність», «матерія», «пізнання», що імплікують зв'язок із цінностями і позитивними емоціями та визначають лінгвопрагматичне спрямування знака.

Значна кількість розглянутих у статті аспектів визначає перспективи подальших досліджень. Особливо актуальною, з огляду на сучасні тенденції

розвитку лінгвістики, вважаємо проблему функційно-прагматичних властивостей назви *світ* у різних регістрах мовлення.

Покликання

- Білодід, І. (Ред.). (1973). *Словник української мови* (Т. 4). Наукова думка.
- Білодід, І. (Ред.). (1978). *Словник української мови* (Т. 9). Наукова думка.
- Бутенко, Н. (1989). *Словник асоціативних означень іменників в українській мові*. Вища школа.
- Власова, Т. (2019). Звукосемантизм: сучасні лінгвістичні дослідження. У Т. Недашківська (Ред.), *Наукові записки кафедри слов'янських і германських мов* (с. 292–334). НОВОград.
- Грінченко, Б. (Ред.). (1909). *Словарь української мови* (Т. 4).
- Карпіловська, Є. (Автор & Ред.), Кислюк, Л., Клименко, Н., Критська, В., Пуздырева, Т., & Романиук, Ю. (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Карпіловська, Є., Кислюк, Л., Клименко, Н., Критська, В., Пуздырева, Т., & Романиук, Ю. (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*. ТОВ «КММ».
- Левочкина, С. (2018). *Лінгвокогнітивні аспекти онімів у художньому тексті в жанрі фентезі (на матеріалі творів Урсули Ле Гуїн)*. [Дисертація канд. філол. наук, Київський університет ім. Б. Грінченка].
<https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26895>
- Мартінек, С. (2007). *Український асоціативний словник* (Т. 1). Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Мартінек, С., & Мітьков, В. (2021). *Український асоціативний словник* (Т. 3). ПАІС.
- Мельничук, О., Коломієць, В., Лукінова, Т., Півторак, Г., Склярченко, В., & Ткаченко, О. (Ред.). (2006). *Етимологічний словник української мови* (Т. 5). Наукова думка.
- Саєвич, І. (2015). Антропоцентричний вимір концепту ЖИТТЯ. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія «Проблеми граматики і лексикології української мови»*, 12, 66–71.
- Таран, А. (2020). Динаміка семантичної структури слова як спосіб оновлення лексики. У Є. Карпіловська, Л. Кислюк, Ю. Романиук, & О. Савенко (Ред.), *У пошуках гармонії мови* (с. 374–380). Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Український мовно-інформаційний фонд НАН України. (2015–2024). *Мода. Словник української мови у 20 т.* <https://sum20ua.com/?page=1653&searchWord=мода&wordid=51986>
- Шведова, М., фон Вальденфельс, Р., Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. & ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*. <http://uacorp.us.org>

References (translated and transliterated)

- Bilodid, I. (Ed.). (1973). *Slovník ukraínskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language] (Vol. 4). Naukova dumka.
- Bilodid, I. (Ed.). (1978). *Slovník ukraínskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language] (Vol. 9). Naukova dumka.
- Butenko, N. (1989). *Slovník asotsiatyvnykh oznachen imennykh v ukraínskii movi* [Dictionary of associative attributives of nouns in the Ukrainian language]. Vyshcha shkola.
- Grinchenko, B. (Ed.). (1909). *Slovar ukraínskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language] (Vol. 4).
- Karpilovska, Ye. (Author & Ed.), Kysliuk, L., Klymenko, N., Krytska, V., Puzdyreva, T., & Romaniuk, Yu. (2017). *Vplyv suspilnykh zmin na rozvytok ukraínskoi movy* [The influence of the social changes on the development of the Ukrainian language]. Vydavnychiy dim Dmytra Buraho.
- Karpilovska, Ye., Kysliuk, L., Klymenko, N., Krytska, V., Puzdyreva, T., & Romaniuk, Yu. (2013). *Aktivni resursy suchasnoi ukraínskoi nominatsii: Ideohrafichnyi slovník novoi leksyky* [Active resources of modern Ukrainian nomination: Ideographic dictionary of new vocabulary]. TOV “KMM”.
- Lievochkina, S. (2018). *Linhvokohnitivni aspekty onimiv u khudozhnomu teksti v zhanri fentezi (na materialii tvoriv Ursuly*

- Le Guin*) [Cognitive linguistic aspects of onyms in the fantasy literary text (the data of Ursula Le Guin's novels)] [PhD dissertation, Borys Grinchenko Kyiv University]. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26895>
- Martinek, S. (2007). *Ukrainskyi asotsiatyvnyi slovnyk* [Ukrainian associative dictionary] (Vol. 1). Vydavnychi tsestr LNU imeni Ivana Franka.
- Martinek, S., & Mitkov, V. (2021). *Ukrainskyi asotsiatyvnyi slovnyk* [Ukrainian associative dictionary] (Vol. 3). PAIS.
- Melnychuk, O., Kolomiets, V., Lukinova, T., Pivtorak, H., Skliarenko, V., & Tkachenko, O. (Eds.). (2006). *Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Etymological dictionary of the Ukrainian language] (Vol. 5). Naukova dumka.
- Saievych, I. (2015). Antropotsentrychnyi vymir kontseptu ZHYTTIA [Anthropocentric dimension of concept LIFE]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia "Problemy hrmatyky i leksykologii ukrainskoi movy"*, 12, 66–71.
- Shvedova, M., fon Valdenfels, R., Yaryhin, S., Rysin, A., Starko, V., & Nikolaienko, T. (2017–2024). *Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK)* [General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language (GRAC)]. <http://uacorpus.org>
- Taran, A. (2020). Dynamika semantichnoi struktury slova yak sposib onovlennia leksykonu [The dynamics of the semantic structure of the word as a way of updating the lexicon]. In Ye. Karpilovska, L. Kysliuk, Yu. Romaniuk, O. Savenko (Eds.), *U poshukakh harmonii movy* (pp. 374–380). Vydavnychi dim Dmytra Buraho.
- Ukrainskyi movno-informatsiyni fond NAN Ukrainy. (2015–2024). Moda [Fashion]. *Slovnyk ukrainskoi movy u 20 t.* <https://sum20ua.com/?page=1653&searchWord=мода&wordid=51986>
- Vlasova, T. (2019). Zvukosymbolizm: suchasni linhvistychni doslidzhennia [Sound symbolism: Modern linguistic studies]. In T. Nedashkivska (Ed.), *Naukovi zapysky kafedry slovianskykh i hermanskykh mov* (pp. 292–334). NOVOhrad.

Iryna Saievych

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

THE WORLD OF “WORLDS” IN THE DIMENSIONS OF SEMIOSIS (with the example of the linguacultural space of Kyiv)

The relevance of the article is due to the constant dynamics of the lexicon as a manifestation of the essential property of the language and, in particular, of the phenomenon of the development of semantics of the name *world* (*svim*), which became one of the most frequently used notional units of the Ukrainian language in the 21st century. The purpose of the study is to identify the peculiar features of the semantization process of the lexeme *world* (*svim*) using the example of the linguacultural space of Kyiv taking into account various dimensions of semiosis. The study is also aimed at establishing the factors that influenced the nominative activity of the unit and determining its linguo-pragmatic vector. The subject matter of the study is the nominative-referential and pragmatic potential of the name *world* (*svim*), recorded in mass media texts and Kyiv ergonymicon. To achieve the goal, the following methods and techniques were used: component analysis of the word, distributive analysis, analysis of dictionary definitions, the descriptive method, results of associative experiments, the constructive method, contextual analysis, content analysis, and techniques of quantitative analysis. The novelty of the study is determined by the complex multifaceted approach to elucidating the semantization process of the name *world* (*svim*), carried out on the basis of semiotics and linguacultural studies.

As a result of the study of the semantics of numerous common and proper nominals with the world component, it was concluded that the reference of these nominations was affected by the actualization of the nuclear semes 'limit', 'sphere', 'totality', 'completeness of volume' ('межа', 'сфера', 'сукупність', 'повнота обсягу'), and in addition, by the potential evaluative seme. Emphasis is placed on the general tendency towards the nomination of various semiotic spheres by units with spatial semantics. One of the main factors of the nominative activity of the name has been determined as the sound-symbolic and iconic nature of the sign, which ensures its euphony and aesthetic appeal, which, in its turn, is especially significant for 'commercial' names and advertising texts. Attention is paid to defining the specifics of comprehension and interpretation of knowledge and ideas about the world and their arrangement in mental space. On the comparison basis of the concept WORLD (CBIT) as a Ukrainian linguacultural dominant with the universal domain SPACE (ПРОСТІР), the axiological cognitive features of 'comprehensiveness', 'infinity', 'matter', 'cognition' ('всеосяжність', 'безмежність', 'матерія', 'пізнання'), which determine the linguo-pragmatic vector of nominations, have been allocated. Prospects for further research are seen in the study of the functional and pragmatic properties of the name *world* (*svim*) in different speech registers.

Keywords: vocabulary dynamics; spatial semantics; ergonym; sign; reference; nomination; seme; concept WORLD; evaluation; association; Kyiv.

Стаття надійшла до редколегії 18.03.2024

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.7>

НЕЗДОЛАННІ ТВОРЦІ «ДЕРЖАВИ СЛОВА»

Рецензія на нариси:

Демська-Будзуляк, Л. (2023). *Ті, що панують над зорями*. Кн. 1, 2. ВЦ «Академія»; Національна академія СБУ

Ніна Бернадська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бульвар Тараса Шевченка, 14, Київ, 01061, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-9217-2229>
nbernadska@gmail.com

На українській літературній мапі, задавалося б, залишилося небагато «білих плям», якщо брати за відлік 1991 рік, коли вона наповнювалася забороненими, забутими чи напівзабутими, цензурованими іменами, творами, фактами. Проте цю тезу спростовує започаткована Лесею Демською-Будзуляк серія «Українці: митці і спецслужби», оприявнена двома книгами-нарисами під спільною назвою «Ті, що панують над зорями»: виявляється, українські інтелектуали, маючи непересічні таланти оповідачів або науковців, або й поєднуючи їх, присвятили своє життя українській розвідці й контррозвідці, досягнувши в цій царині значних успіхів, однак їхня діяльність і до сьогодні здебільшого огорнута таємницями, недоумками, а то й відсутністю об'єктивної інформації. Отож мета авторки — заповнити лакуни в життєписах справжніх патріотів, які бачили сенс свого життя в боротьбі за українську державність. Ці науково-популярні нариси інтригують уже самою назвою, як і епіграфами: до першої книги прислужилися рядки поезії Ліни Костенко «Ті, що народжуються / Раз на століття...» (вони дивним чином корелюють із заголовком книги — не лише змістом, а й синтаксисом, що доповнює їхній вплив на читача), до другої — слова Симона Петлюри, які й сьогодні звучать пророче, бо актуалізовані в нашу сучасність, сучасність російсько-української війни: «Ти переможеш, Великий Народі Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі. Ти переможеш для спокійного будівництва могутньої Держави Української, для щасливої праці покоління майбутніх».

Книга перша праці Лесі Демської-Будзуляк «оздоблена» відомими іменами, що теж привертає увагу. Це рецензенти Іван Патриляк, доктор історичних наук, професор, який сьогодні служить у ЗСУ, і Микола Томенко, доктор політичних наук, професор Навчально-наукового гуманітарного інституту Національної академії СБУ, а також автори передмов голова СБУ генерал-лейтенант Василь Малюк і ректор Національної академії СБУ полковник Андрій Черняк. Саме в його дописі

розкривається символічність назви книги, адже гасло української розвідки: «Мудрі пануватимуть над зірками».

Не можна не сказати і про авторку. Леся Демська-Будзуляк поєднала різнобічні таланти науковиці (доктор філологічних наук, завідувачка відділу теорії літератури і літературної критики Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, професор кафедри українського ділового мовлення Національної академії СБУ) і письменниці, авторки поетичних і прозових книг, зокрема детективу «Літо психіатра». Отож, нариси написані фахово, легко читаються, викликають бажання гортати сторінку за сторінкою, зокрема й тому, що деякі з портретів нагадують реальні детективні історії, у невігданості яких, коли б не опертя на документальні свідчення, можна було б і засумніватися.

Скажімо, один із героїв книги Іван Вислоцький уважав професію розвідника своїм покликанням. Його професійний чин — це низка карколомних епізодів, які закінчувалися щасливо, незважаючи на балансування між життям і смертю (арешт у Києві 1914 року, історія зустрічей із сотником Хоминським на псевдо «Українець», із братом Олександром, псевдозаручини зі шпигункою-учителькою в Перемишлі, у пансіоні «руських девиць» тощо). Загалом у книзі першій пропонується п'ять історій про тих, для кого меч і книга стали сутністю життя: Павла Богацького, Юрія Гасенка, Івана Вислоцького, Дмитра Вітовського, Юрія Горського. Для літературознавця й поціновувача історичної прози найвідоміше в цьому переліку ім'я Юрія Горського, який під псевдонімом Горліс-Горський видав документальний роман-спогад «Холодний Яр» (1934). Цей текст став одним із творчих імпульсів для Василя Шкляра при написанні історико-авантюрного роману «Чорний ворон» (2009), присвяченого національно-визвольним змаганням на теренах Черкащини в 1921–1922 роках. Водночас Леся Демська-Будзуляк деталізує життєвий шлях Юрія Горського (справжнє прізвище — Городянин-Лісовський): чотирнадцятилітнім добровольцем

вирушив на фронт Першої світової війни, брав участь в українському підпіллі в першій половині 1920-х, був ув'язненим радянськими каральними органами в 1924–1931 роках, симулював божевілля, щоб зберегти життя, працював на сталінській новобудові, дружив з Олегом Ольжичем і Уласом Самчуком, відвідував 1942 року батьків Василя і Петра Чучупаків, холодноярців, організаторів спротиву, відновив їхні могили. Таким є супровід розвідувальної та контррозвідувальної діяльності цієї непересічної людини, у життєписі якої до сьогодні чимало невідомого, починаючи з точної дати народження до причин таємничого зникнення в 1946 році. Власне, таких історій-епізодів у книзі першій безліч — у кожному із розділів, присвячених окремим героям, учасникам національно-визвольних змагань 1917–1921 років.

Показово, що авторка не оминає увагою і наукового або художнього доробку своїх героїв — для читача-філолога це особливо цінно й важливо. Скажімо, літературознавчий спадок Павла Богацького — водночас і організатора Київської міліції часів Центральної Ради і Директорії, аналога сучасної СБУ — все ж відомий сучасним науковцям (шевченкознавчі статті, новелістика, спогади, перша в нашій науці «Мала літературна енциклопедія», останнє перевидання якої було в Сіднеї 2002 року), хоча й мало досліджений. Натомість про Юрія Гасенка сучасні українці майже не знають, хоча в західному світі він, перший український розвідник-дипломат, відомий як журналіст і письменник, автор науково-популярних праць, які формували думку європейців про Україну, а також книжки оповідань для дітей українських емігрантів «Ная із джунглів» (1920), яка популяризувала рідну мову. Перу професійного розвідника Івана Вислоцького належать два томи спогадів, книги про Павла Скоропадського, історію участі Українських січових стрільців в українських визвольних змаганнях, підручники з історії України, численні дописи до еміграційних українських газет і часописів.

Герої книги другої — переважно цивільні, проте із досвідом військової служби. Це такі відомі постаті, як професор-славіст, «український Мазаріні», очільник прометеївського руху, що об'єднував поневолені Росією народи, Роман Смаль-Стоцький, поет і науковець, активний учасник українського підпілля Олег Ольжич, а також маловідомі дипломат і мовознавець Володимир Мурський, публіцист Олександр Саліковський, історик права, дипломат, багатолітній ректор Українського вільного університету Андрій Яковлів. Авторка пропонує новий погляд на їхню діяльність — крізь призму співпраці зі спецслужбами, з Державницьким центром УНР в екзилі. Це непрості сюжети, бо в них чимало невідомого, прихованого, зважаючи на специфіку діяльності розвідника. Тому, скажімо, історії життя Юрія Гасенка та Олександра Саліковського

реконструюються завдяки спогадам їхніх сучасників — Євгена Чикаленка, Олександра Лотоцького, Ісаака Мазепи, Бориса Мартоса, Сергія Єфремова, Дмитра Дорошенка, Володимира Винниченка.

Загалом Лесі Демській-Будзуляк довелося опрацювати численні джерела: мемуари, епістолярій, оприлюднені архіви СБУ та військової розвідки України, напрацювання своїх попередників, — щоб максимально відтворити чин і патріотичну поставу видатних українців, які стали лицарями пера та кинджала. Така потужна інформаційна база зумовила звернення до цілого сузір'я імен вітчизняних інтелектуалів, зокрема письменників і літературознавців, які фігурують і в тексті книг, і в примітках: Івана Липи, Миколи Євшана, Уласа Самчука, Леоніда Білецького, Івана Огієнка, Микити Шаповала, Валер'яна Поліщука, Павла Зайцева, Наталі Романович-Ткаченко, Остапа і Юрія Луцьких. Загалом примітки в книзі дорівнюють за змістовим наповненням основному тексту — настільки вони вичерпні та деталізовані, цікаві для читача. Вони також засвідчують, як активно працюють українські вчені над відновленням історичної правди, заповненням її лакун. Наведу лише один приклад: коли у 2009 році було опубліковано монографію Павлини Дунай «Андрій Ніковський: долаючи межі часу», то через тавро ворога навіть етапи життя цього талановитого літературознавця, мовознавця, журналіста, бібліографа й політика були маловідомі, а сьогодні це ім'я фігурує не лише в тексті рецензованих книг, а й у томі сьомому «Енциклопедії історії України» (2010).

Водночас усіх героїв книги об'єднує ідея самовідданого служіння українській державі, віра в її щасливе майбуття. Авторка справедливо зазначає: «Коли змушені були опустити меч, вони підняли на вістря боротьби книгу. Книги зберегли те, що не вдалося відвоювати. Вони створили не просто “державу без території”, а “державу слова”».

До публікації книг Лесі Демської-Будзуляк тема про співробітництво українських митців зі спецслужбою радянського періоду обговорювалася стосовно Віктора Петрова (Домонтовича). Зокрема вона порушена в монографії Віри Агеєвої «Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича» (2006), де дослідниця прагне проаналізувати цю сторінку біографії письменника — співпрацю із радянською зовнішньою розвідкою, уважаючи, що альтернативою цій кар'єрі таємного агента для українського інтелектуала могло бути лише фізичне знищення. Леся Демська-Будзуляк згадує і про працю Катерини Лебедевої «Микола Глущенко — художник і шпигун» (2022), підсумовуючи, що «поєднання двох сюжетних ліній — про художника і про шпигуна — творить цілісну картину історичної епохи». Саме епохи радянської. Проте не можна не згадати, що для широкого загалу українців співпраця зі спецслужбами радянського

періоду формувала навколо людини негативний ореол, компрометувала її в очах суспільства, викликала неоднозначне ставлення. Очевидно, лише ознайомлення з архівами СБУ допоможе встановити істину, розкрити невідомі факти, зрозуміти причини тих чи тих рішень культурних діячів.

Це справа майбутнього, а поки можемо констатувати, що опубліковані науково-популярні

книги Лесі Демської-Будзуляк виконують кілька важливих місій: творять історію українських спецслужб, ширше — історію боротьби за українську державність протягом 1920–40-х років, пропагують видатні постаті української культури, стверджують позитивну думку про важливість і роль спеціальних служб для побудови сильної Української держави.

Рецензія надійшла до редколегії 27.02.2024

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.8>
УДК 929Грінченко:8

Тетяна Вірченко

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7953-2285>
t.virchenko@kubg.edu.ua

Тетяна Видайчук

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7290-0006>
t.vydaichuk@kubg.edu.ua

НАУКОВИЙ ПРОЄКТ «ЛІТОПИС ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА»: ВІД ВІЗІЙ ДО ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Літопис життя і творчості Бориса Дмитровича Грінченка, укладений на основі его-документів (приватних листів (написаних і отриманих), щоденника, окремих записів), спогадів сучасників, текстологічних студій, є актуальним завданням сьогодення, адже спричиняє переосмислення тих змістових сенсів, які зберігає колективна пам'ять.

Метою представлено дослідження є реконструкція подій у житті Б. Грінченка впродовж 1883 року. Предметом дослідження стали біографічні дані, а також особисті якості, риси характеру, особливості побуту та всі інші дані, які дають змогу максимально повно відтворити факти із життя Бориса Грінченка. Теоретико-методологічну базу становлять основні, прийняті в різних наукових концепціях, загальні принципи науковості, об'єктивності й конкретності істини, що ґрунтуються на використанні всього масиву джерельної бази, її комплексного аналізу.

У результаті дослідження віднайдено, систематизовано, проаналізовано та описано 98 приватних листів, які в 1883 році написав або отримав Борис Грінченко, його кишеньковий записник за 1883 рік на 76 сторінок, записки на клаптиках паперу (33 аркуші різного формату та форми), якими обмінювалися слухачі тимчасових (літніх) педагогічних курсів у Змієві — друзі й однодумці Бориса Грінченка. Увага до 1883 року зумовлена, поперше, тим, що за окремими свідченнями саме цього року Борис Грінченко почав свою письменницьку діяльність; по-друге, відвідування педагогічних курсів улітку 1883 року стало щаблем фахового зростання Грінченка-учителя; по-третє, на вчительських курсах відбулося знайомство з Марією Гладиліною — майбутньою дружиною, і ця зустріч визначила їхнє подальше життя і спільну працю на благо української культури та просвіти. 1883 рік — це рік, що припадає на виокремлений дослідниками третій період життя Бориса Грінченка — Слобожанщина (1881–1885).

Новизна дослідження полягає в тому, що проаналізовані документи дали можливість уявити та описати життя, діяльність, почуття, переживання, радощі й розчарування Бориса Грінченка протягом 1883 року, у його двадцятий рік від дня народження. В его-документах приватне і професійне постає серйозно і жартома, що надзвичайно цінно для розкриття особистості Бориса Грінченка та укладання його життєпису.

Ключові слова: Борис Грінченко; 1883 рік; літопис життя і творчості; комеморативна практика; грінченкознавство; архів Бориса Грінченка Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; его-документ.

Актуальність дослідження. Індивідуальні біографії видатних особистостей легко зв'язати в суцільний опис життя групи людей і таким чином перетворити її на силу культурно-історичного і політичного змісту. Через відтворення звичок, уподобань, поглядів, почуттів, спогадів, особистих асоціацій окремої особистості формується уявлення про соціальну та інтелектуальну історію спільноти. Індивідуальна біографія зображає особистість у подвійному вимірі, поєднуючи особисті мотиви з цінностями інтелектуальної спільноти доби. Об'єктивне наукове дослідження і оприлюднення життєвого шляху сподвижників

як частини національної спільноти — це не лише оцінка досягнень попередників, не лише узагальнення попереднього життєвого досвіду, а й формування власної візії історичного майбутнього, що абсолютно необхідне Україні нині, у часи формування пантеону справжніх лідерів нації.

Науковий жанр, який сприяє збереженню пам'яті, — літопис життя і творчості видатної особистості, під яким розуміємо «хронологічний перелік найважливіших подій, епізодів і фактів з життя» (Цибаньова, 1967, с. 3). Потреба відображення результатів біографічного дослідження в такому жанрі зумовлюється тим, що він дає

можливість узагальнення об'єктивної інформації про життєвий шлях, ціннісний світ, інтелектуальне оточення постаті. Осягнення ролі лідера нації сучасниками і на відстані часу не можуть бути абсолютно ідентичними. Вони змінні під впливом соціальних, історичних, політичних чинників. Отже, такі дослідження спричиняють ревізію наративів щодо світогляду і внеску лідерів нації, а значить, провокують переосмислення тих сенсів, які зберігає колективна пам'ять.

Постановка проблеми. З огляду на це літопис Бориса Дмитровича Грінченка — видатного громадсько-політичного діяча, письменника, перекладача, педагога, філолога, етнографа, громадянина, чоловіка, батька, — укладений на основі його документів (приватних листів, які він і його близьке оточення написали й отримали особисто, щоденників, окремих записів), спогадів сучасників, текстологічних студій, є важливим завданням сьогодення для грінченкознавців Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. Цей проєкт — логічний результат послідовної діяльності науковців із вивчення, видання спадщини Бориса Грінченка, уведення в науковий обіг невідомих досі документів тощо. У перспективі таке дослідження має потенціал бути джерельною основою для подальших грінченкознавчих праць, написання інтелектуальної біографії, грінченкознавчої енциклопедії, підготовки академічного видання творів.

Практика комеморації ідей духовного лідера не лише університетською спільнотою грінченківців, а й широким загалом українства розуміється як збереження для суспільної свідомості будь-яких значущих подій із життя Бориса Грінченка, як бажання спільноти, яка існує нині, підтвердити почуття своєї єдності та спільності з баченням України Борисом Грінченком, як прагнення зміцнити зв'язки всередині спільноти через колегіальне ставлення до подій минулого.

Комеморація, що її розуміємо в широкому значенні, як усе, що пов'язує людину з минулим: подіями, артефактами, текстами, ідеями; як одне з ключових понять у сфері роботи з історичною пам'яттю; як комплекс суспільних практик, які демонструють ставлення сучасників до минулого, — це процес відтворення того, що підлягає «пригадуванню». «Пригадується» те, що здається важливим із позицій сьогодення. Тож автори цієї публікації у своїй логіці «згадування» зважали не тільки на правду історичних фактів, ураховуючи її, а й на пов'язані з цими фактами емоції, прагнучи відтворити «живий життєпис» Бориса Грінченка.

Літопис укладатиметься за роками, місяцями й днями. Усі записи в літописі датуються за старим стилем (з окремими застереженнями щодо листів і документів, датованих за новим стилем). Правопис Бориса Грінченка і його адресатів вправлінням не підлягав. У процесі роботи враховані особливості найменування місяців і послідовно використані сучасні їх назви. Так, замість

давньоруської назви грудня — студень — використовували сучасну назву. Це ж стосується й називання дев'ятого, десятого і одинадцятого місяців жовтнем, листопадом і груднем відповідно до тенденції, яка певний час тривала в Наддніпрянській Україні. Значною мірою точності датування вдалося досягти завдяки наскрізній нумерації окремих груп листів, яку запроваджували і намагалися підтримувати Борис Грінченко, Марія Гладиліна (Грінченко), Анастасія Грінченко, завдяки роботі Марії Грінченко з упорядкування сімейного епістолярію.

Перед укладанням літопису був проаналізований наявний досвід написання таких праць про життя і творчість Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Івана Карпенка-Карого, Марка Вовчка, Лесі Українки, Івана Франка, Олександра Довженка, Єфросинії Зарницької.

Листи подаватимуться в Літописі не в повному обсязі. Основне дослідницьке завдання вбачаємо в реконструкції подій зі змісту листа (з особливою увагою до датування об'ємних епістол, які писалися кілька днів поспіль) і вдаємося до прямого цитування тих фрагментів, які увиразнюють людські якості, світогляд, факти, відображають становлення особистості. Водночас прагнемо максимально уникнути суб'єктивізації інтерпретації, яка неминуча в працях такого типу.

У науковому обігу вже чимало інформації про життя і діяльність Бориса Грінченка. Вона осмислена істориками (Н. Зубковою (2008), Н. Кінд-Войтюк (2018), Н. Родіною (2007), П. Соханем (1994) та ін.) і культурологами (Н. Кобижчею, 2017), педагогами (Н. Антоненко (2008), Н. Богданець-Білошак (2010, 2013), О. Бурко (2021), Н. Дічек (2024), Л. Коженковським (2010), О. Коляденко (2021), М. Лашком (2012), А. Мовчун (2013а, 2013б, 2013с), О. Неживим (2013) та ін.), літературознавцями (О. Білецьким (1963), О. Вовком (2014), Т. Вірченко (2023, 2024), С. Кіралем (2004), Р. Козловим (2022, 2023, 2024), А. Погрібним (1993), І. Погрібняк (2013, 2014, 2016), А. Хоптяр (2017), В. Яременком (2021, 2022) та ін.), мовознавцями (С. Барабаш (2022), Т. Видайчук (2017, 2021), М. Пилинським (1988), О. Скопненком (2019), Т. Цимбалюк-Скопненко (2019), А. Чернишем (2011) та ін.), адже грані гуманітарної діяльності Бориса Грінченка надзвичайно різноманітні. Утім і до нашого часу частина важливих джерел не введені до наукового обігу. Наприклад, дослідницька увага найчастіше охоплювала листи і документи вже початку ХХ ст., а матеріали 1880-х років здебільшого залишалися поза увагою.

Матеріал дослідження. Ця подача проєкту літопису життя і творчості Бориса Грінченка представляє 1883 рік, що припадає на виокремлений дослідниками третій період життя Бориса Грінченка — вчителювання на Слобожанщині (1881–1885). Із 1 вересня 1882 року до 1 серпня 1883 року він працював у Єфремівському початковому народному училищі, яке розташовувалося

в російському селі Трійчатому (Єфремівці), але жив в українському селі Чунишине, що з ним межувало. Улітку, з 1 липня до 5 серпня, був слухачем на педагогічних курсах у Змієві. А новий навчальний рік розпочав у селі Олексіївка Зміївського повіту. Також траплялися поїздки в Харків і Богодухів. Саме 1883 року молодий учитель і письменник починає активне листування з друзями і колегами, коханою, діячами культури, видавцями. Увага саме до 1883 року визначена кількома факторами:

1) Марія Грінченко при укладанні повного бібліографічного переліку прижиттєвих видань Бориса Грінченка зазначає, що перша публікація художнього твору чоловіка датується 1883 роком (у виданнях Наддніпрянщини);

2) улітку 1883 року в Змієві проходили педагогічні курси для вчителів усієї Харківщини. Борис Грінченко вирізнявся серед слухачів своїми педагогічними талантами, ерудицією та вихованістю, тому дирекція народних шкіл звернула на нього увагу, і молодий учитель здобув нову роботу — був призначений до Олексіївської двокласної школи Зміївського повіту, хоча і не мав права за рівнем здобутої освіти і досвідом працювати там учителем. Його зрілість як фахівця засвідчує також замітка, написана до тогочасного фахового журналу «Русский начальный учитель» (№ 10 за 1883 рік);

3) на вчительських курсах Борис Грінченко познайомився з Марією Гладиліною, і ця зустріч визначила їхнє подальше життя і спільну працю на благо української культури та просвіти.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ) у документах особового архіву Б. Д. Грінченка зберігаються документи самого фондоутворювача — листи, щоденник, записки, рукописи, офіційні документи, друковані матеріали та ін.; документи з архіву дружини Марії Грінченко (Гладиліної), документи і матеріали інших діячів культури і просвіти того часу, датовані 1883 роком. Саме вони і стали матеріалом цього дослідження. Загалом віднайдено, систематизовано, проаналізовано та описано 98 приватних листів, які в цей час написав або отримав Борис Грінченко, кишеньковий записник Бориса Грінченка за 1883 рік на 76 сторінок, записки на клаптиках паперу (33 аркуші різного формату та форми), якими обмінювалися слухачі літніх педагогічних курсів у Змієві — друзі й однодумці Бориса Грінченка. Окремі архівні документи вводяться в науковий обіг уперше.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу становлять основні прийняті в різних наукових концепціях загальні принципи науковості, об'єктивності й конкретності істини, що базуються на використанні всього масиву джерельної бази, її комплексному аналізі. При укладанні літопису важливо дотримуватись правил, які висловив П. Коннертон: «Ми “розміщуємо»

поведінку особи, яка нас цікавить, у відповідності з місцем у її життєвій історії; і також ми розглядаємо цю поведінку у відповідності з її місцем історії соціального оточення, соціального тла, до якого особа належить» (2013, с. 42).

Результати дослідження. Досліджені листи, щоденник і записки дали можливість уявити та описати життя, діяльність, почуття, переживання, радощі й розчарування Бориса Грінченка протягом 1883 року, двадцятого від його дня народження.

Переважна більшість опрацьованих документів — епістолярні, які написав сам Борис Грінченко та отримав. Найбільше листів у цей рік написано та відправлено Марії Миколаївні Гладиліній, а також отримано від неї.

На момент знайомства майбутнього подружжя молода богодухівська вчителька Марія Гладиліна була слухачкою педагогічних курсів у Змієві. Враження від молодого, ерудованого, вихованого вчителя стали основою її симпатії до Бориса. Почуття швидко стали взаємними. Бориса приваблювало в Марії поєднання жіночності й гострого розуму. Інтимні листи закоханих розповідають щемну історію кохання молодих людей, малюють складні часи розлуки під час учителювання в різних школах, непросте планування вінчання, на заваді якому стояли батьки з обох боків, а в подальшому — не лише спільну працю на благо України, а й доволі скромний спільний побут.

У цих листах молоді люди щирі та уважні одне до одного, солідарні в поглядах на педагогічну діяльність, переконані в необхідності подальшої самоосвіти й саморозвитку, абсолютно впевнені у своєму коханні та спільному майбутньому. У рядках і між рядків читається протест однодумців проти суспільної несправедливості, національних утисків, старосвітських основ патріархального суспільства. Окремо варто підкреслити, що Марія Гладиліна, росіянка за походженням і вихованням, не без впливу Бориса Грінченка вивчила українську мову й назавжди пов'язала своє життя з українською культурою та просвітою. Про окремі способи оволодіння мовою також ідеться в листах: знаходимо поради до пояснення слів, до вправлення в орфографії та перекладі, обговорення значення рідної мови для освіти і формування літературної мови.

Адресатами й адресантами листів Бориса Грінченка цього року були й інші вчителі Харківщини, які прибули на курси в Змієві. Навколо Бориса Грінченка сформувалося коло сімох соратників-однодумців, після занять вони сходилися в садку однієї із садиб (у місцевій жінки на прізвище Мосьпанка жили 4 вчительки — слухачки курсів) «і там трохи говорили про справи педагогічні, а багато більше про справу українську і читали українські книжки, що привіз із собою Грінченко. Наприкінці у гурткові цьому лишилося тільки четверо: Грінченко, ще один учитель та дві вчительки, а останні занудилися

нецікавими розмовами та читанням» (Загірня, 1999, с. 33).

Після закінчення курсів тісну четвірку молодих людей (крім майбутнього подружжя, це Іван Зозуля та Анастасія Віцман) пов'язувала не лише дружба, а й можливість обговорити нагальні проблеми та потреби народної школи і шкільного вчителя, питання української історії, мови, літератури, особливості творчості один одного. У таких листах приватне та професійне постає серйозно і жартома, що надзвичайно цінне для розкриття особистості Бориса Грінченка і представників його найближчого кола.

Тож адресати після Зміївських курсів були такими: Іван Іванович Зозуля (псевдонім Іван Спілка) — український дитячий письменник (публікувався в журналах для дітей «Дзвінок», «Люстрована бібліотека для молодіжи, міщан і селян»), учитель, громадський діяч, збирач народної творчості, який жив і працював на Харківщині; Анастасія Олександрівна Віцман — учителька Чупахівського училища Лебединського повіту; Віра Батоврина — учителька Харківського повіту. І вже згадана Марія Гладиліна. Проаналізовані записки-клаптики теж були написані в цьому колі та для цього кола.

Листи писані на тогочасному поштовому папері, найчастіше чорним чорнилом, рідше червоним чорнилом або олівцем. Кожен лист містить вказівку на дату та місце написання, незалежно від того, Борис Грінченко був адресатом чи адресантом цього листа. Також здебільшого послідовно зафіксовані день, місяць, рік і місто отримання листа. Документи писані українською мовою з використанням літер тогочасної російської «гражданки». При цитуванні листів (а також інших оригінальних документів) збережено і передано їхню автентичну авторську орфографію за чистовим автографом (приміром, що його відправив адресант або отримав адресат), пунктуацію і стилістику. Також при цитуванні збережено і передано усі підрядкові підкреслення або інші способи виділення авторами важливої для них інформації в тексті листа.

Одним із тих, з ким також активно листувався Борис Грінченко протягом 1883 року, був Данило Оксентійович Ткаченко (1861–1932) — український письменник, перекладач і педагог кінця XIX — початку XX століття. Близький друг, на кілька років старший за Бориса, тож листи до нього — це запитання порад щодо вчителювання, навчальних програм, навчальної літератури, а також особисті теми. Варто зазначити, що Данило Ткаченко назвав свого сина на честь товариша і запросив того стати хрещеним батьком Борисові Ткаченку.

Листувався Борис Грінченко і з Михайлом Петровичем Старицьким (1840–1904) — видатним драматургом, поетом, прозаїком, громадським і театральним діячем. Предметом листування

було обговорення можливостей опублікуватися в альманахові «Рада», яким протягом 1882–1883 років опікувався діяч. Далі листування з цього приводу було передане уповноваженому від Михайла Старицького Єлисею Купріяновичу Трегубову (1848–1920) — українському культурному та громадському діячеві, педагогу, одному з викладачів і директорів Колегії Павла Галагана (у 1876–1893 роках викладав географію та історію), члену Київської Старої громади, співробітникові часопису «Кіевская старина» (скарбник, експедитор, коректор), швагрові Івана Франка.

Отримував Борис Грінченко й листи від своїх учнів із Єфремівської школи, де працював перед призначенням в Олексіївку; обов'язково відповідав на них.

Варто звернути увагу й на ті персоналії, які часто згадуються в листуванні Бориса Грінченка цього року. Насамперед, це Іван Якович Литвинов — інспектор народних шкіл Харківщини, керівник педагогічних курсів у Змієві. За спогадами сучасників, надзвичайно гарна і чесна людина, яка відіграла неабияку роль у житті Бориса Грінченка того року. Ільницький Лука Васильович — до 1885 року власник друкарні та книгарні української книги в Києві; належав до Київської громади, відомий під ім'ям Лука Веселенька, але під своїм іменем керував видавництвом Громади. Сам Борис Грінченко і його коло часто замовляли книжки в друкарні та магазині пана Ільницького. У колі згадуваних був і Трохим Аврамович Зіньківський (псевдоніми: Т. Звездочот, Т. Певний, М. Цупкий та ін.; 1861–1891) — український письменник, фольклорист, публіцист, один із піонерів українського національного пробудження на східних теренах України, близький епістолярний товариш Бориса.

Важливим джерелом знань про життя і діяльність Бориса Грінченка протягом 1883 року є його кишеньковий записник, який по праву можна вважати щоденником. Він містить особисті записи, що фіксують почуття і переживання, у ньому також Борис Грінченко записував важливі та визначальні для себе тексти, зокрема Тараса Шевченка. Ймовірно, під впливом Шевченкових «Псалмів» юнак спробував і собі перекласти прозою біблійні «Псалми Давидові», що занотував їх у записникові. На нашу думку, ці записи вказують на «особливі стосунки» автора перекладу з Богом та релігією, надто схожі із Шевченковими — це молитва за Україну, водночас покаяння, вдячність, прохання до Бога за свій край і його народ.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у важливості та необхідності продовження комеморативної практики стосовно особистості Бориса Грінченка через продовження укладання літопису його життя за листами й документами наступних років його життя.

Покликання

- Антонець, Н. (2008). Грінченко Борис Дмитрович. У *Енциклопедія освіти* (с. 144–145). Юрінком Інтер.
- Барабаш, С., & Бурко, О. (2022). Мовна позиція Б. Грінченка та Х. Алчевської: суголосса доби чи позиція? *Закарпатські філологічні студії*, 24(2), 165–168. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.24.2.33>
- Білецький, О. (1963). Борис Грінченко. У *Письменник і епоха: збірник статей, досліджень, рецензій з питань української літератури* (с. 218–228). Державне видавництво художньої літератури.
- Богданець-Білоskalенко, Н. (2010). *Віддав себе я праці без вагань... (до 100-річчя вшанування пам'яті Бориса Грінченка)*. НВФ Славутич-Дельфін.
- Богданець-Білоskalенко, Н. (2013). *Не велике поле я зорав... (до 150-річчя від дня народження Бориса Грінченка)*. НВФ Славутич-Дельфін.
- Бурко, О. (2021). Б. Грінченко, В. Корольов і Канада: маловідомі факти. У *World science: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 12th International scientific and practical conference* (с. 219–225).
- Видайчук, Т. (2017). Фонетичні особливості східнополіського говору північного наріччя української мови (на матеріалі етнографічної спадщини Бориса Грінченка). *Studia Philologica*, 1, 11–16.
- Видайчук, Т. (2021). Дискусія в Імператорській академії наук (1907 рік) щодо системи правопису «Словаря української мови». *Синопис: текст, контекст, медіа*, 27(3), 165–171. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.3.6>
- Вірченко, Т., & Козлов, Р. (2023). *Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка*. КУБГ.
- Вірченко, Т., & Козлов, Р. (2024). «Книжки для дітей і дорослих». Буття Бориса Грінченка в каноні. *Наукові записки. Філологічні науки*, 208, 84–90. <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-11>
- Вовк, О. (2014). *Борис Грінченко та проблеми розвитку української дитячої літератури: художнє вираження етнокультурної кореневості*. ДДПУ ім. Івана Франка.
- Дічек, Н. (2024). Актуальна історія: Б. Грінченко й українськомовне підручникотворення. *Проблеми сучасного підручника*, 31, 83–95. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2023-31-83-95>
- Загірня, М. (1999). *Спогади*. Шлях.
- Зубкова, Н. (2008). *Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)*. НБУ імені В. І. Вернадського.
- Кінд-Войтук, Н. (2018). Б. Д. Грінченко — перший голова Київського товариства «Просвіта» (1906–1909 рр.). *Літопис Волині*, 19, 130–134.
- Кірраль, С. (Упоряд.). (2004). «...Віддати зумієм себе Україні»: *Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком*. Київська правда.
- Кобижча, Н. (2017). *Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект*. Ліра-К.
- Коженьовський, Л. (2010). Батько просвіти, української мови, української безпеки, культури і свободи в Україні — Борис Грінченко. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія*, 1, 4–7.
- Козлов, Р. (2022). До історії перших публікацій віршів Бориса Грінченка. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*, 20, 28–34. <https://doi.org/10.28925/2412-2475.2022.20.4>
- Коляденко, О. (2021). *Погляди Бориса Грінченка щодо рідномовної (української) школи (остання третина XIX — початок XX століття)* (Дисертація кандидата педагогічних наук, Київський університет імені Бориса Грінченка).
- Коннертон, П. (2013). *Як суспільства пам'ятають*. Ніка-Центр.
- Лашко, М. (2012). Науково-просвітницька діяльність М. Грінченко в Україні (1917–1928). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, 3, 166–171.
- Мовчун, А. (2013а, 21–27 лютого). Борис Грінченко і Марія Загірня: феномен родинного життя. *Слово Просвіти*, 8(697), 14–15.
- Мовчун, А. (2013б, 4–10 квітня). Борис Грінченко у спогадах батька та дружини. *Слово Просвіти*, 14(704), 6.
- Мовчун, А. (2013с, 13–19 червня). Борис Грінченко в Києві: діяльність, адреси, зустрічі. *Слово Просвіти*, 23(712), 6.
- Неживий, О. (2013). Українознавча і краєзнавча основа педагогічної системи Бориса Грінченка. *Краєзнавство*, 4, 159–165.
- Пилинський, М. (1988). Словник Б. Грінченка: міфи і факти. *Мовознавство*, 6, 25–32.
- Погребняк, І. (2013). Образ України в епістолярії Бориса Грінченка. *Синопис: текст, контекст, медіа*, 1. <https://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/17/12>
- Погребняк, І. (2014). Дискурс народництва в епістолярії Бориса Грінченка. *Синопис: текст, контекст, медіа*, 3(7). <https://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/110/97>
- Погребняк, І. (2016). Культурологічні концепти епістолярію Бориса Грінченка. *Синопис: текст, контекст, медіа*, 1(13), 73–78. <https://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/187>
- Погрібний, А. (1993). Унікальний документ нашої культури (каталог особистої бібліотеки Б. Грінченка). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 1, 70–83.
- Родінова, Н. (2007). *Етнографічна діяльність Бориса Грінченка* (Дисертація кандидата історичних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка).
- Скопненко, О., & Цимбалюк-Скопненко, Т. (2019). Борис Грінченко та Микола Лукаш: Перегук поколінь. *Studia Philologica*, 1, 110–114. <https://doi.org/10.28925/2311-2425.2019.12.16>
- Сохань, П. (1994). Б. Д. Грінченко — М. П. Драгоманов: діалоги про українську національну справу. У Б. Грінченко, & М. Драгоманов, *Діалоги про українську національну справу* (с. 5–17).
- Хоптяр, А. (2017). *Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця XIX — початку XX ст.*
- Цибаньова, О. (1967). *Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича)*. Дніпро.
- Черниш, А. (2011). *Приказки та прислів'я із «Словаря української мови» Бориса Грінченка*.
- Яременко, В. (2021). Борис Грінченко про українські національні справи: епістолярний, мовний та редакторський аспекти. *Український інформаційний простір*, 1(7), 175–196. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(7\).2021.233902](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(7).2021.233902)
- Яременко, В. (2022). *Борис Грінченко — національної ідеї смолоскип*.

References (translated and transliterated)

- Antonets, N. (2008). Grinchenko Borys Dmytrovych. In *Entsyclopedia osvity* (pp. 144–145). Yurinkom Inter.
- Barabash, S., & Burko, O. (2022). *Movna pozycja B. Grinchenka ta Kh. Alchevskoi: suholossia doby chy pozycja?* [Linguistic position of B. Grinchenko and Kh. Alchevskoi: consensus of the day or position?]. *Zakarpatski filolohichni studii*, 24(2), 165–168. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.24.2.33>
- Biletskyi, O. (1963). Borys Grinchenko. In *Pysmennyk i epokha: zbirnyk statei, doslidzhen, retsenzii z pytan ukrainoskoi literatury* (pp. 218–228). Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury.
- Bohdanets-Biloskalenko, N. (2010). *Viddav sebe ya pratsi bez vahannia... (do 100-richchia vshanuvannia pamiati Borysa Grinchenka)* [“I devoted myself to work without hesitation...” (to the 100th anniversary of the commemoration of Borys Grinchenko)]. NVF Slavutych-Delfin.
- Bohdanets-Biloskalenko, N. (2013). *Ne velyke pole ya zorav... (do 150 richchia vid dnia narodzhennia Borysa Grinchenka)* [I did not plow a large field... (to the 150th anniversary of the birth of Borys Grinchenko)]. NVF Slavutych-Delfin.
- Burko, O. (2021). B. Grinchenko, V. Korolov i Kanada: malovidomi fakty [B. Grinchenko, V. Korolev and Kanada: little-known facts]. In *World science: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 12th International scientific and practical conference* (pp. 219–225).
- Chernysh, A. (2011). *Prykazky ta pryslivia iz “Slovaria ukrainskoi movy” Borysa Grinchenka* [Proverbs from the “Dictionary of the Ukrainian Language” by Borys Grinchenko].

- Dichek, N. (2024). Aktualna istoriia: B. Grinchenko i ukrainskomovne pidruchnykotvorennia [Topical history: B. Grinchenko and the creation of textbooks in Ukraine]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka*, 31, 83–95. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2023-31-83-95>
- Khophtiar, A. (2017). *Perekladatska diialnist Borysa Grinchenka ta yii rol v ukrainskomu literaturnomu protsesi kintsia XIX — pochatku XX st.* [The translation activity of Borys Grinchenko and its role in the Ukrainian literary process of the late 19th and early 20th centuries].
- Kind-Voitiuk, N. (2018). B. D. Grinchenko — pershyi holova Kyivskoho tovarystva “Prosvita” (1906–1909 rr.) [B. D. Grinchenko as the first head of the Kyiv Society “Prosvita” (1906–1909)]. *Litopys Volyni*, 19, 130–134.
- Kiral, S. (Ed.). (2004). “...Vidatny zumiem sebe Ukraini”: *Lystuvannia Trokhyma Zinkivskoho z Borysom Grinchenkom* [“...We will be able to give ourselves to Ukraine”: Correspondence between Trokhym Zinkivskyy and Borys Grinchenko]. Kyivska Pravda.
- Kobzyzhcha, N. (2017). *Kulturnytska diialnist Borysa Grinchenka: svitohliadniy aspekt* [Cultural activity of Borys Grinchenko: worldview aspect]. Lira-K.
- Koliadenko, O. (2021). Pohliady Borysa Grinchenka shchodo ridnomovnoi (ukrainskoi) shkoly (ostannia tretyna XIX — pochatok XX stolittia) [Borys Grinchenko’s views on the native (Ukrainian) school (the last third of the 19th — the beginning of the 20th century)]. (Candidate dissertation, Borys Grinchenko Kyiv University).
- Connerton, P. (2013). *Yak suspilstva pamiataiut* [How Societies Remember]. Nika-Tsentr.
- Kozhenovskyy, L. (2010). Batko prosvity, ukrainskoi movy, ukrainskoi bezpeky, kultury i svobody v Ukraini — Borys Grinchenko [Borys Grinchenko as the father of enlightenment, the Ukrainian language, Ukrainian security, culture and freedom in Ukraine]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Pedahohika. Psykholohiia*, 1, 4–7.
- Kozlov, R. (2022). Do istorii pershykh publikatsii virshiv Borysa Grinchenka [On the history of the first publications of Borys Grinchenko’s poems]. *Literary process: methodology, names, trends*, 20, 28–34. <https://doi.org/10.28925/2412-2475.2022.20.4>
- Lashko, M. (2012). Naukovo-prosvitnytska diialnist M. Grinchenko v Ukraini (1917–1928) [Research and educational activities of M. Grinchenko in Ukraine (1917–1928)]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny*, 3, 166–171.
- Movchun, A. (2013a, February 21–27). Borys Grinchenko i Mariia Zahirnia: fenomen rodynnoho zhyttia [Borys Grinchenko and Maria Zahirnya: the phenomenon of family life]. *Slovo Prosvity*, 8(697), 14–15.
- Movchun, A. (2013b, April 4–10). Borys Grinchenko u spohadakh batka ta druzhyny [Borys Grinchenko in the memories of his father and wife]. *Slovo Prosvity*, 14(704), 6.
- Movchun, A. (2013c, June 13–19). Borys Grinchenko v Kyievi: diialnist, adresy, zustrichi [Borys Grinchenko in Kyiv: activities, addresses, meetings]. *Slovo Prosvity*, 23(712), 6.
- Nezhyvyyi, O. (2013). Ukrainoznavcha i kraieznavcha osnova pedahohichnoi systemy Borysa Grinchenka [Ukrainian studies and local studies basis of the pedagogical system of Borys Grinchenko]. *Kraieznavstvo*, 4, 159–165.
- Pohrebniak, I. (2013). Obraz Ukrainy v epistolarii Borysa Grinchenka [The image of Ukraine in the epistolary of Borys Grinchenko]. *Synopsis: text, context, media*, 1. <https://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/17/12>
- Pohrebniak, I. (2014). Dyskurs narodnytstva v epistolarii Borysa Grinchenka [Discourse of populism in the epistolary of Borys Grinchenko]. *Synopsis: text, context, media*, 3(7). <https://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/110/97>
- Pohrebniak, I. (2016). Kulturolohichni kontsepty epistolarii Borysa Grinchenka [Cultural concepts of Borys Grinchenko’s epistolary]. *Synopsis: text, context, media*, 1(13), 73–78. <https://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/187>
- Pohribnyi, A. (1993). Unikalnyi dokument nashoi kultury (kataloh osobystoi biblioteki B. Grinchenka) [A unique document of our culture (catalogue of B. Grinchenko’s personal library)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 1, 70–83.
- Pylynskyi, M. (1988). Slovyk B. Grinchenka: mify i fakty [Dictionary of B. Grinchenko: myths and facts]. *Movoznavstvo*, 6, 25–32.
- Rodinova, N. (2007). *Etnohrafichna diialnist Borysa Grinchenka* [Ethnographic activity of Borys Grinchenko] (Candidate dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv).
- Skopnenko, O., & Tsybaliuk-Skopnenko, T. (2019). Borys Grinchenko ta Mykola Lukash: Perehuk pokolin [Borys Grinchenko and Mykola Lukash: interweaving of generations]. *Studia Philologica*, 1, 110–114. <https://doi.org/10.28925/2311-2425.2019.12.16>
- Sokhan, P. (1994). B. D. Grinchenko — M. P. Drahomanov: dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu [B. D. Grinchenko — M. P. Drahomanov: dialogues about the Ukrainian national cause]. In B. Grinchenko, M. Drahomanov, *Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu* (pp. 5–17).
- Tsybanova, O. (1967). *Litopys zhyttia i tvorchosti I. Karpenka-Karoho (I. K. Tobilevycha)* [Chronicle of the life and work of I. Karpenko-Karyi (I. K. Tobilevych)]. Dnipro.
- Virchenko, T., & Kozlov, R. (2024). “Knyzhky dla ditei i doroslykh”. Buttia Borysa Grinchenka v kanoni [“Books for children and adults”: Borys Grinchenko’s being in the canon]. *Naukovi zapysky. Filolohichni nauky*, 208, 84–90. <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-11>
- Virchenko, T., & Kozlov, R. (2023). *Nepokirnyi. Hrani doli Borysa Grinchenka* [Recalcitrant. Edges of Borys Grinchenko’s life]. KUBG.
- Vovk, O. (2014). *Borys Grinchenko ta problemy rozvytku ukrainskoi dytiachoi literatury: khudozhnie vyrazhennia etnokulturnoi korenevosti* [Borys Grinchenko and the problems of the development of Ukrainian children’s literature: an artistic expression of ethno-cultural rootedness]. DDPU im. Ivana Franka.
- Vydaichuk, T. (2017). Fonetychni osoblyvosti skhidnopoliskoho hovoru pivnichnoho narichchia ukrainskoi movy (na materialii etnografichnoi spadshchyny Borysa Grinchenka) [Phonetic features of the Eastern Polissian dialect of Ukrainian (on the basis of Borys Grinchenko’s folkloristic records)]. *Studia Philologica*, 1, 11–16.
- Vydaichuk, T. (2021). Dyskusiia v Imperatorskii akademii nauk (1907 rik) shchodo systemy pravopysu “Slovaria ukrainskoi movy” [Discussion at the Imperial academy of sciences (1907) considering “The Dictionary of the Ukrainian language” spelling system]. *Synopsis: text, context, media*, 27(3), 165–171. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.3.6>
- Yaremenko, V. (2021). Borys Grinchenko pro ukrainski natsionalni spravy: epistolarnyi, movnyi ta redaktorskyi aspekty [Borys Grinchenko on Ukrainian national affairs: epistolary, linguistic and editorial aspects]. *Ukrainskyi informatsiynyi prostir*, 1(7), 175–196. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(7\).2021.233902](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(7).2021.233902)
- Yaremenko, V. (2022). *Borys Grinchenko — natsionalnoi idei smoloskyp* [Borys Grinchenko is the torch of the national idea].
- Zahirnia, M. (1999). *Sphady* [Memoirs]. Shliakh.
- Zubkova, N. (2008). *Arkhiv i biblioteka vydatnoho diacha ukrainskoho prosvitnytstva B. D. Grinchenka (z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho)* [Archive and library of the prominent figure of Ukrainian enlightenment B. D. Grinchenko (from the funds of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyy)]. NBU imeni V. I. Vernadskoho.

Tetiana Virchenko

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

Tetiana Vydaichuk

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

**RESEARCH PROJECT “CHRONICLE OF BORYS GRINCHENKO’S LIFE AND WORK”:
FROM THE VISION TO THE PRACTICAL IMPLEMENTATION**

The chronicle of the life and work of Borys Grinchenko is compiled based on ego-documents (private letters (written and received), diary, individual records) memories of contemporaries, textological studies and is an urgent task of today, because it causes a re-thinking of the profound meanings that the collective memory preserves.

The purpose of the presented study is to reconstruct the events in B. Grinchenko’s life during 1883. The subject of the study was biographical data, as well as personal qualities, character traits, peculiarities of everyday life and all other data that make it possible to reproduce the facts from the life of Borys Grinchenko as exhaustively as possible. The theoretical and methodological framework is based on the general principles of scientificity, objectivity and specificity of truth, which are accepted in various scientific concepts, and are based on the use of the entire array of sources and their comprehensive analysis.

The results of the study. 98 private letters written or received by Borys Grinchenko in 1883, his 76-page pocket notebook for 1883, and notes on scraps of paper (33 sheets of various formats and shapes), which were exchanged by students of temporary (summer) pedagogical courses in Zmiiv — friends and associates of Borys Grinchenko were found, systematized, analyzed and described. Attention to the year 1883 is due, firstly, to the fact that, according to individual testimonies, Borys Grinchenko began his writing activity in this year; secondly, attending pedagogical courses in the summer of 1883 became a step in Grinchenko’s professional growth as a teacher; thirdly, at the teacher’s courses, he met Maria Gladylina — his future wife, and this meeting determined their future life and joint work for the benefit of Ukrainian culture and enlightenment. 1883 is the year that falls into the third period of Borys Grinchenko’s life identified by researchers as Slobozhanshchyna (1881–1885).

The novelty of the research lies in the fact that the analyzed documents made it possible to imagine and describe the life, activities, feelings, experiences, joys and disappointments of Borys Grinchenko during 1883, on his twentieth birthday. In the ego-documents, the private and professional appear seriously and as a joke, which is extremely valuable for revealing the personality of Borys Grinchenko and compiling his biography.

Keywords: Borys Grinchenko; 1883; chronicle of life and work; commemorative practice; Grinchenko Studies; Borys Grinchenko archive of the Manuscript Institute of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine; ego-document.

Стаття надійшла до редколегії 05.04.2024

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.9>
УДК 821.161.2-94:929

Тетяна Вірченко

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7953-2285>
t.virchenko@kubg.edu.ua

Тетяна Видайчук

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7290-0006>
t.vydaichuk@kubg.edu.ua

ЛІТОПИС ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА РІК 1883 Частина перша

ЛЮТИЙ

20 лютого із села Чунишине (тоді Полтавської губернії, нині Донецчина) Борис Грінченко пише листа своєму другові, вчителю Іванові Зозулі, у якому зізнається, що йому хочеться з ким-небудь перемовитися словом після того, як приїхав із Харкова, а матері про це він написати не може: «Така міні гибна здалася та московщина, що я не знав уже як і викрутитися відтіля»¹. Повідомляв другові, що живе тепер у селі на Полтавщині, де «є з ким словом своїм рідним перемовитися, можна рідну пісню почути, можна не ламати свого язика»².

Також у листі описує свій типовий будень: «Устаю у досвіта години въ 4 або въ 5, зараз приймаюся за німещину [німецьку мову. — *Т. В., Т. В.*] и пишу її аж поки набридне. Тоді снідаю, йду на муштру, а з муштри вертаюся у 3½ або 4 години. Обідаю, потім лягаю з цигаркою у зубах й лежу поки не смеркне. У вечері що небудь роблю своє — пишу або читаю. Але зробити нічого гарного не зробив: де-що почав, а нічого не скінчив. Багато де-чого записав, та й ще думаю записати, особливо по весні»³. Хвалиться, що жити йому в селі дуже добре, а муштрою, очевидно, називає вчительську роботу.

КВІТЕНЬ

22 квітня Борис Грінченко надсилає з Харкова Данилові Ткаченкові листа, у якому вибачається перед другом, що вони не зустрілися, адже Борис не знав, що товариш був у Харкові, а потім не зміг виїхати з дому раніше. Потреба «багато де-про

вищо <...> побалакати» негайно зумовлює нові плани: «А тепер доведеться хіба аж літом, та ще й після педагогічних курсів»⁴. Дає другові абсолютно практичні поради — виписати з Києва словник Михайла Левченка і почати перекладати будь-що гарне: «Це ось для чого: першъ усёго на перекладі ти найкраще зможеш опанувати мову до писання, а друге те, що ці переклади, виправивши, може й відати можна буде»⁵. Звітує і про свою роботу, зокрема про написану читанку для дітей, щодо якої є сумніви, «чи здатна вона куди небудь»⁶. З листа стає відомо, що три переклади Бориса, зокрема «Робінзон» і «Матвій», а також збірник віршів, надіслані до цензури і очікують на дозвіл. Своє теперішнє описує так: «Живу у Полтавщині, де-що записую, де чому вчуся... А що далі буде не знаю... мабуть треба робити, робити, робити...»⁷ Попри невідоме майбутнє, визначився зі своєю життєвою місією:

«На світ спаскужений, продажній

Ти не вважай і не дивись, —

ну, і я вже давно не вважаю. Будемо йти своїм шляхом і орати свою ниви, заневавши думку про тих падлюк, котрі тільки вмють балакати, а сами сидять позгортавши руки. Та хай ім цур, вони вже міні обридли ці паскудні дармоіди рідної землі, котрі роблють тільки зубами та дурним язиком!»⁸

Цього вечора мав намір дивитися «Наталку Полтавку».

Шкодує Борис, що не привіз книжок: «Номіся» (певно, «Українські приказки, прислів'я і таке інше» Матвія Симонова (Номіса), 1864), Драгоманова і «Записок о Южной Руси», яких дуже потребує.

¹ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 20.02.1883. *ІР НБУВ*. Ф III. Од. зб. 40898. Арк. 1.

² Ibid.

³ Ibid. Арк. 1 – 1 зв.

⁴ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 22.04.1883. *ІР НБУВ*. Ф III. Од. зб. 41147. Арк. 1.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid. Арк. 1 зв.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid. Арк. 1 зв. – 2.

Жартівливо обіцяє товаришеві «прислати свою пику»⁹. У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається один фотопортрет Бориса Грінченка 1883 року.

Адреса для листування вказана така: «По Курско-Харьковско-Азовской жел. дор. на станцію Береку, для передачи в с. Ефремовку, уч.».

Наприкінці приписка: «Листи до мене іноді зникають — май це на увазі»¹⁰.

Вірогідно, до літа Борис написав Данилові Ткаченку не одного листа, оскільки в одному недатованому листі того часу йдеться:

«Мій друже щирий і любий!

Чом ти мовчиш і нічого не одмовляєш нічого на мої листи? Бажаю друже побачитися з тобою і побалакати щиро й по душі, а коли-ж ти не прийдеши і на літо, то хоч напиши, як ти живеш там і що робиш»¹¹.

Там же є розповідь про відвідини рідних друга: «Був я, друже, у твоїй — вони всі дуже журяться, що тебе не має і ждуть — не дждуться. Приїзди мій щирий, любий друже!»¹²

ТРАВЕНЬ

18 травня Борис Грінченко користується нагодою відвідати Харків, адже «приїхав забрати “Раду” та ще де-що». Альманах, який упорядкував і видав Михайло Старицький у Києві, був важливий молодому поетові, адже в ньому вперше в Російській імперії були опубліковані його твори. А вміщений у кінці альманаху «Бібліографічний (1798–1883 р.)», який уклав Михайло Комаров, сповістив радісну звістку, що під псевдонімом І. Перекоптіполе його вірші були видрукувані ще раніше — у випусках галицького місячника «Світ» за 1881 і 1882 роки.

Того ж дня Борис пише листа Іванові Зозулі, повідомляючи про рішення цензури: «Тепер про себе. Мої “Пісні” цензура пропустила з де якими викидками, але за те не пустила: “Матвія” (з “Ясної поляни”), “Дядька-пуда” Кота-Воркота і “Робінзона”. Що це значить — не знаю, але кажуть, що якимсь поганим духом знов повіяло. “Пісні” дам друкувати або Рішителькові або Пріскову — кому вигідніше буде. “Про грім та блискавку” уже вийшла, але ще з цензури не верталася і я маю тільки один екземпляр і не можу переслати

⁹ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. [Без дати]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41145. Арк. 1.

¹² Ibid. Арк. 1.

Борис Грінченко — народний учитель. 1883. Харків.
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 744.

тобі»¹³. Щодо інших літературних справ, то «Рада» вийшла тільки перша частина — друга почала друкуватися. Старицький, здається, щось сумує...»¹⁴

У цей приїзд до Харкова Борис Грінченко також іде в театр, щоб подивитися «Дай серцю волю, заведе у неволю», адже це мала бути передостання постановка п'єси за участі Марка Кропивницького¹⁵.

ЛИПЕНЬ

1 липня в Змієві на базі місцевого міського двокласного училища¹⁶ відбулись короткочасні літні педагогічні курси. На них запросили досвідчених і менш підготовлених учителів початкових народних училищ Харківщини задля ознайомлення їх із найкращими методами навчання, а також оновлення знань із предметів, які вони викладають. Курси тривали до 5 серпня 1883 року і, як згодом з'ясувалося, стали важливою подією в житті Бориса Грінченка.

16 липня зі Змієва Борис Грінченко пише Данилові Ткаченку — не лише висуває вимогу розповісти все про себе, а й повідомляє про свої успіхи на курсах: «Я далъ два урока самъ, каждый день разбираю уроки другихъ. Этим мнѣ (хотя и невольно, безъ намѣренія) удалось так зарекомендовать себя, что директоръ подаетъ мнѣ руку и предложилъ мнѣ самъ перевестися въ Алексѣевское двухклассное образцовое училище — съ 12 р. 50 к. — на 330 руб. въ годъ»¹⁷. Рішення про зміну місця роботи прийняв не відразу. Попри запевнення директора, що вчитель може почувати себе вже переведеним, сам він такої віри не має. Приймаючи ці умови, Борис припускає, що після 6 серпня мусить бути в Харкові, про що й повідомляє товариша, повертаючи розмову до нагоди і необхідності зустрітися особисто. Звітує про повернення частини боргу — 12 рублів.

17 липня Борис продовжує лист і без оптимізму констатує: «Какъ ты самъ видишь, — видѣться намъ съ тобою врядъ-ли придется». Та якщо Данилов все ж удасться приїхати на 2–3 дні, просить привезти такі книжки: «“Повѣсти” Левицкаго, его-же “Бурлачку” и “Двѣ московки”, “Луну”, “Записки о южной руси” и “Досвітки”. Это непременно»¹⁸. Далі текст листа продовжує Іван Зозуля,

¹³ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 13.05.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40897. Арк. 1.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁶ Свидѣтельство № 22 [про проходження тимчасових педагогічних курсів]. *ІР НБУВ*. Ф. I. Од. зб. 31685. Арк. 1.

¹⁷ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 16–17.07.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41144. Арк. 1.

¹⁸ Ibid. Арк. 3.

який також ділиться враженнями від проведеного уроку і наголошує на необхідності зустрітися.

В архіві Бориса Грінченка з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається тека із записками на 34 аркушах, якими обмінювалися Борис Грінченко і Марія Гладиліна під час занять на Зміївських педагогічних курсах. Виведені на невеличких клаптиках паперу, дописи особистого змісту не датовані конкретним днем, але їхній зміст указує на те, що це листування між закоханими почалося після 17 липня — після ближчого знайомства і перших інтимних зустрічей закоханої пари, і тривало до закінчення навчання, коли відвідувачі курсів роз'їхались на місця вчителювання.

Так, коли Марія запізнилася на одне із занять, Борис написав їй: «Марусю серденько мое! Я вже думав, що ти зовсім не прийдеш. Поцілував-би твої рученьки і ніженьки, та далеко, моя голубко. Васильковський шось мугиче, а мої вуха не чують ёго, а слухають як шамотять твої рученята»¹⁹.

Переписка на заняттях була доволі інтенсивною, такою, що закоханий навіть попросив: «Серденько мое не пиши ти міні нічого бо я й так нічого не бачу і не чую»²⁰.

Але було й по-іншому: «Як тільки починається урок у мене зараз з'являється така нехить ёго слухати, як наче попівські проповіді. У мене якось несамохіть думка сама налагоджується все на один бік, вона все бачить одну — ясну зірку і та зірка тягне і розум і серце мое до себе, тягне своїм ясним любим сяйвом»²¹.

Часто одна записка — це діалог із почерговими репліками:

«Яка ти гарна. І очі як зореньки сяють. Пиши.

А ти сьогодні поганий, смутний дуже.

Я не смутний. Як гляну на тебе, зіроньку ясну, то у мене утроє сили більшає неначе і любо і гарно на

душі стане.

Я бь тільки одного бажала шобь до віку такь було.

І буде. Там де сєе зоря щастя, там нема другого виходу, як іти, іти до неї і бути вкупі з нею.

Одного міні страшно шобь твоя зірка не померкла якь ти на неї дужче роздивишся.

Любко, я сердитимусь за це. Як на небі сонце сєе, не згасне до віку, так і для мене до віку сиятимеш так, як і досі сияла.

Коли ти сердишся то я не буду ничего казати про це, а тільки думатиму»²².

Серед записок зберігаються й імпрізовані візитівки окремих учасників курсів, у яких зазначено, що «Борис Грінченко. Учитель Ефремовской школы Зміевского уѣзда»²³, «Маруся Гладиліна. Учителька Братенецької школи»²⁴, «Анастасія Александровна Вицмань. Учительница Чупановскаго училища Лебединскаго уѣзда»²⁵. Є і малюнок Бориса Грінченка, на

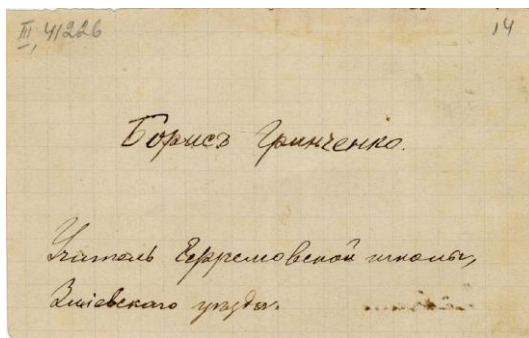
якому ймовірно зображено школу в Єфремівці, де половина будівлі — управа волості²⁶.

Між записками зберігається й стаття, яку підготував народний учитель Борис Грінченко одразу після закінчення курсів для тогочасного щомісячника «Русский начальный учитель», що виходив у Петербурзі. Власне це вирізка самої публікації, що побачила світ у жовтневому № 10 журналу за той же рік.

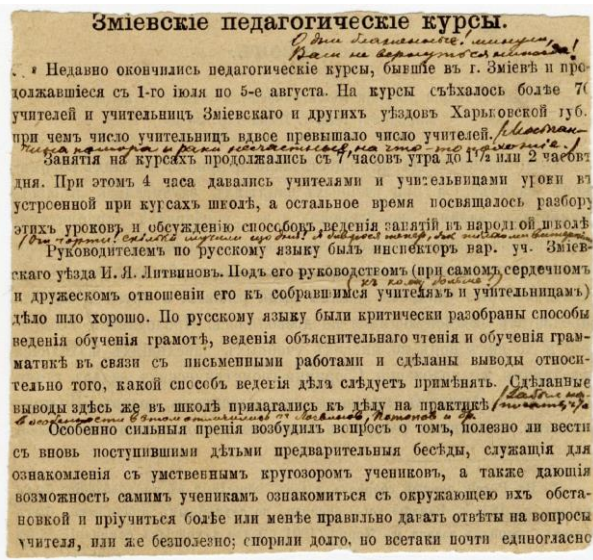
Вирізка містить коментарі-приписки автора вже після виходу статті.

До назви публікації «Змієвські педагогічні курси» додана приписка-коментар «О дни блаженные! минули, Вам не вернуться никогда!»²⁷

Стаття починається так: «Недавно окончились педагогические курсы, бывшие в г. Зміевъ и продолжавшіеся сь 1-го іюля по 5-е августа. На курсы сѣѣхалось болѣе 70 учителей и учительницъ Зміевского и другихъ уѣздовъ Харьковской губернии».

Борис Грінченко. Візитівка.
ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 14.

Грінченко Б. Замітка «Змієвські педагогічні курси».
Вклеєнка в листі Б. Грінченка до М. Гладиліної.
08–12.10.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 12 зв.

¹⁹ Грінченко Б. [Записки-клаптики]. [Без дати]. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 10.

²⁰ Ibid. Арк. 11.

²¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. [Без дати]. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42276а. Арк. 1.

²² Грінченко Б. [Записки-клаптики]. [Без дати]. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 33–34.

²³ Ibid. Арк. 14.

²⁴ Ibid. Арк. 15.

²⁵ Ibid. Арк. [Без номера].

²⁶ Ibid. Арк. 19.

²⁷ Ibid. Арк. 12 зв.

ской губ. при чемъ число учительницъ вдвое превышало число учителей». Дописано в дужках: «Моспанчина комора и раки несчастные, на что-то похоже»²⁸.

«Занятія на курсахъ продолжались съ 7 часовъ утра до 1½ или 2 часовъ дня. При этомъ 4 часа давались учителями и учительницами уроки въ устроенной при курсахъ школѣ, а остальное время посвящалось разбору этихъ уроковъ и обсужденію способовъ веденія занятій въ народной школѣ». І приписка-коментар між рядків: «(От чорти! Скільки мучили щодня! Я дивуюся тепер, як тільки ми витримали». Далі: «Руководителемъ по русскому языку былъ инспекторъ нар. уч. Зміевского уѣзда И. Я. Литвиновъ. Подъ его руководствомъ (при самомъ сердечномъ и дружескомъ отношеніи его къ собравшимся учителямъ и учительницамъ (дописане питання: «Къ кому больше?») дѣло шло хорошо»²⁹.

«Изъ присутствовавшихъ на курсахъ учителей почти всѣ получили образование по своему объему меньше, чѣмъ учительницы; такъ между учительницами были окончившія гимназію, институтъ, прогимназію, харьковское епархіальное училище, училище харьковского благотворительнаго общества, а между учителями не было ни одного окончившаго учительскую семинарію и лишь 2–3 окончившихъ прогимназію. А между тѣмъ учителя стояли на курсахъ выше учительницъ.*») І примітки між рядків: «Ошибся: Мирошниченко окончилъ»; «Здесь редакция выпустила несколько моихъ фраз и немного изменила смысл. У меня было не такъ рѣзко». До міркування автора є примітка: «*) Не зависить ли это заключение отъ большей застѣнчивости и робости учительницъ? Можетъ быть учителя только принимали болѣе дѣятельное участіе въ работахъ, чѣмъ учительницы?». До цієї примітки Борис додає коментар, звертаючись до Марії: «Учительница! а ты какъ думаешь?»³⁰ Далі ця полеміка продовжиться в приватному листуванні між закоханими, а також з Анастасією Віцман.

«Желая оказать зміевскимъ учителямъ и учительницамъ помощь въ этомъ дѣлѣ, г. инспекторъ Литвиновъ предложилъ имъ на рассмотрениеъ вопросъ объ устройствѣ учительской библиотеки. Всѣ единодушно высказались за нее, предложили ½ процента съ получаемого ими жалованія в пользу библиотеки**) и признали необходимымъ устроить ее, если окажутся средства, не въ одномъ, а въ трехъ пунктахъ уѣзда, удобныхъ въ территоріальномъ отношеніи. Проектъ устава библиотеки, составленный учителями, переданъ на рассмотрениеъ училищнаго совѣта. <...>

**) Конечно помощь не большая. Но необходимо принять во вниманіе, что Зміевскіе учителя только недавно вышли изъ нищеты, ибо еще годъ назадъ нѣкоторые учителя получали по

100 р. (а 2 года назадъ было жалованье учителю отъ общества — 25 р. въ годъ!) а теперь иные получаютъ по 120, а большинство отъ 150 до 180 руб. въ годъ»³¹.

У майбутньому Борис Грінченко і його однодумці — Іван Зозуля, Данило Ткаченко, Марія Гладиліна, Анастасія Віцман — розраховували свої скромні вчительські бюджети з огляду на внески для розвитку пропонованої книгозбірні, про що часто йшлося в їхньому приватному листуванні.

У статті автор аналізує способи і методи навчання граматики і читання, які пропонувалися на курсах, критикує заняття з п. Хмельницьким, одним із викладачів харківської гімназії, які стосувалися навчання арифметики, бо вчителям і вчителькам на них відводилася роль пасивних слухачів.

Критичний огляд кореспондент підсумовує так: «Вѣроятно ни съ однихъ курсовъ не уѣзжали учителя и учительницы съ такимъ глубокимъ чувствомъ благодарности къ своему руководителю, И. Я. Литвинову, какъ въ этотъ разъ»³². І пізніше коментує між рядків: «Учительница! а ты с какимъ чувствомъ уѣзжала? Об одномъ самомъ важномъ забылъ написать. Это именно о скамейкѣ в саду, о бѣлой хусткѣ, о темной ночи и о руках, о тѣхъ ужасныхъ руках! Но впрочемъ я записал это навѣки в своемъ сердце. (Замѣтка мала. Можно было-бы больше написать)»³³.

СЕРПЕНЬ

8 серпня в Змієві Борис Грінченко в розгубленому емоційному стані пише першого листа коханій, з якою щойно розстався: «Ти стоїш передо мною, моя кохана, моя любя, стоїш перед моєю душею... Але це на хвилину. Я знову згадую, що тебе вже нема, що ти далеко. Я розумію, що це не навіки, що ти ще вернешся, щоб більше нам не розлучатися. Але думка, розпалена одинокістю, не вважає на те... <...> У мене тепер таке на душі, що думати — нема сили; я можу тільки згадувати тебе і благословляти, благословляти»³⁴.

9 серпня Борис уже був у селі Тройчата. Звідти пише листа до Марії, адже потребує спілкування з нею хоч би на папері, бо «од усєго віє на мене якоюсь мертвою пустокою, ніде я не знайду собі такого куточка, щоб міг хоч на хвилину забутись»³⁵. Лист присвячений розмові адресанта з Пр. щодо стосунків останнього із Настею (ідеться про Анастасію Віцман). Інформує, що в цей день відправляється до Харкова і надішле Марії

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid. Арк. 13.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 08–09.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42276. Арк. 1 – 1 зв.

³⁵ Ibid. Арк. 2.

книжок, а вже 11 серпня дописує до листа примітку, що книжок вчасно надіслати не вийшло, завадила пропасниця, але саме того дня обіцянку виконав.

12 серпня в Харкові Борис Грінченко разом з Іваном Зозулею пишуть колективного листа Данилові Ткаченку. Розпочинає його Іван осудом поведінки адресанта, який не написав листа з Харкова, а, головне, не подивився цензорний устав щодо перекладів. Також розповідає, що курси закінчилися бенкетом, який зробив Ілляшевич. Цього ж дня лист дописує Борис, інформує, що «вже переведений на нове місце з 1-го Серпня»³⁶. Товариші працювали над укладанням каталогу систематичного читання і потребували для цього іншого каталогу, виданого 1882 року в Одесі, адже одного наявного в них каталогу Іозефовича (певно, йдеться про одне з видань каталогу книг Публічної бібліотеки О. Іозефовича в Харкові) було недостатньо. У примітці до листа зазначено, що вийшло друге видання Каталогу систематичного читання, «в котрому є спеціально віддѣл о Малороссиі»³⁷.

У цей день Борис виїжджає в Богодухів (певно, до Марії та її родини), «але тільки такъ “себе показати”»³⁸.

17 серпня Борис пише листа Марії, у якому розповідає про свої почування після розставання в Богодухові: «Тільки що тебе не стало видко, як я впав на осли і (що ти думаєш?) заплакав самими гіркими слезами. <...> Можна дивуватися тѣму, що я зараз сказав, і дивуватися дуже, але це правда...»³⁹ Розповідає, що отримав записку від матері, якою вона кличе додому на розмову, але закоханий чоловік їхати не збирається, адже розуміє, яку відповідь отримає: «Роби, як знаєш, але по нашому ще рано, та й не можна цѣго зробити, не маючи “матеріальнихъ средствъ”»⁴⁰. У листі розлого цитує поему Т. Шевченка «Гайдамаки».

18 серпня із села Тройчата Борис пише листа коханій. Знову згадує мить прощання в Богодухові, визнає, що Марії важче дається розлука, адже вона мусить спілкуватися з родиною в тих питаннях, де немає згоди, а сам він такий досвід уже має: «Я знаю, як це тяжко боротися з усім гуртом сім’ї і других родичів»⁴¹. Розповідає, як долає важкість розлуки: «Марусю серце мое, сто разів на день цілую твій перстінь, бо це єдина вещь, котру я маю од тебе і коли-б міні Бог з неба приніс і дав що-небудь, щоб я зберіг, — я не беріг-би

ѣго так, як бережу той перстінь, що ти міні дала»⁴². Вони заручені.

19 серпня лист іще триває. Цей день юнак проводить, очікуючи писаря й старости, які мають прийти і прийняти школу. Закоханий визнає, що його листи до Марії є своєрідним щоденником.

20 серпня в Харкові Борис Грінченко отримав лист від Марії, датований 17–18 серпня, з якого дізнався, яким було важким розставання для дівчини в Змієві, і як непросто кохана переживає самотність, особливо, коли родичі весь час розпитують про причини її смутку. Почуваючи щирий сум, Марія все-таки намагається жартувати: «Серденько мое, голубчик мій прости мене, що ж міні робити коли я вже така погана егоїстка; я зараз хотіла була порвати усе це що написала, а далі роздумалась: треба щоб ти прочитав і побачив що я за золото»⁴³. Щоб змінити думки, Марія береться за «Кобзар»: «Попалась міні “Причинна”: може ти пам’ятаєш там оці слова: “живого-б любила, другу-б задушила”? Кілька разів уже читала я ці самі слова, і байдуже було; але сьогодні мене як ножем у серце уразила думка: а що-б я робила як бы ты полюбив другу? Боже, яка це страшна думка! Вона колом була засіла в моїй дурний голові. Колись як побачимось так потолкуємось про це»⁴⁴. Згадує Марія і беземоційну поведінку матері в ставленні до Бориса: «Питалась тільки чи ти так усе й мовчиш, чи коли небудь і балакаєш?»⁴⁵, а також слова Торяникової про зовнішню схожість закоханих, «наче брат і сестра».

На питання Бориса про перстні Марія пропонує вчинити так: «Ту купиш перстень міні, а я тобі, бо хоч я і дала тобі перстень, але-ж він не мій, а тільки подарований міні, а я не хочу заручатись чужим перстнем»⁴⁶. Питає Марія і про те, чи покинула коханого пропасниця.

Того ж дня Борис отримує листа від Анастасії Віцман, яка дякує за надісланий фотопортрет, «наче б я тебе самого побачила»⁴⁷, розповідає про радісно отримані одночасно листи від Бориса і Марії. Обіцяє наприкінці місяця бути в Харкові, тож тоді і своє фото надішле друзям. Турбується про Борисову пропасницю.

Між 16 і 24 серпня Анастасія пише товаришеві ще одного листа, де розповідає не лише про буденні справи, а й про надію опанувати українську мову: «Для этого каждый вечеръ переписываю въ тетрадь съ книги по три-четыре страницы»⁴⁸.

³⁶ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 12.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41143. Арк. 2.

³⁷ *Ibid.* Арк. 2 зв.

³⁸ *Ibid.* Арк. 2.

³⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 17.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42275. Арк. 1.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–20.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42274. Арк. 1 зв.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 17–18.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36504. Арк. 2 – 2 зв.

⁴⁴ *Ibid.* Арк. 2 зв.

⁴⁵ *Ibid.* Арк. 3 – 3 зв.

⁴⁶ *Ibid.* Арк. 3 зв.

⁴⁷ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 20.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35875. Арк. 1.

⁴⁸ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. [Без дати]. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35881. Арк. 1 зв.

У Харкові продовжується його лист до Марії, сповнений самоосмислення і самокритики: «Міні самому дивно, що я почав тепер так сміливо балакати, я, котрий соромивсь і соромлюсь самого себе! <...> У всяких пригодах міні доводилося бути, але навіть тоді, коли мене хлопцем 16 років запроторили туди, і тоді я був далеко спокійніший ніж тепер, коли доводитця оглянутися назад, подивитися що робив і як робив і зробити над самим собою суд. Я не зробив ще цього суда і не знаю коли я его зроблю. Але коли тільки я зможу у той час чесно глянути на діло, то присуд повинен бути самий тяжкий»⁴⁹. Просить повірити: «У мене тепер есть і буде до віку тільки два кохання: Україна і ти»⁵⁰, — і пристає на пропозицію Марії щодо перстнів. Детально описує умови побуту в Олексіївській школі: «Будинок кам'яний і не малий, але у середині так химерно зроблений, що нікому ніде нема місця. Міні зараз дали якусь камеру таку маненьку, що я спершу подумав, що це тільки на який час мою худобу там склали. Але потім бачу, що це буде моя хата. А въ цій хаті двічі ступнути — і далі нікуди. Назарошне зміряю. Але завідующий живе у двох просторих хатах. Чи так, чи инак, а я думаю гризтися і думаю одвоювати собі де небудь більшу хатину»⁵¹.

Завершивши один лист, Борис розпочинає наступний, у якому характеризує своє оточення: брата в других Миколу Аполлоновича Зимборського та Івана. Звертає увагу на те, чим наповнюють свою душу люди після того, як завершується виконання денної служби. На відміну від решти, Борис радіє, що має духовну манну небесну — листи від Марії, у яких вона звіряється перед ним своїми думками.

21 серпня Борис продовжує фіксувати свій день для Марії, деталі зустрічі з Лободою, відвідини з Лободою «старого діда» Пільчика, отримані поради щодо одруження, яке не варто робити до 30 років. Не занепадає духом через владні заборони: «Тільки що взнав, що заборонено друкувати: українські книжки для народа, всякі українські переклади і всякі оригінальні наукові книжки. Значить незабороненою зостаєтця тільки оригінальна белетристика. Гарна справа! Цікаво знати тільки, як довго це тягтиметця. Але на це вважати не треба і треба робити, бо лихо це дочасне і ця тяжка година колись мине»⁵². Щодо перспектив листування повідомляє таке: «Серденько Марусю, з Олексіївки я не можу так часто писати. Школа там стоїть далеко за селом і як почнетця в ній вчиття то тільки, мабуть, в неділю можна буде сходити на почту. Але писатиму

до тебе тоді, як міні схочетця і цілком уже буду за одним заходом посилати»⁵³.

22 серпня Борис розпочинає перший із таких довгих листів до Марії з Олексіївки, фіксує побутові дрібниці, закликає покинути сумні думки, адже треба не сподіватися лиха, а жити в очікуванні майбутнього спільного щастя.

23 серпня міркує про переваги мати одну думку в справах: «Але у двох іти краще, у двох більше можна зробити діла. Тим то й прохав я тебе, щоб ти подала міні свою руку на спільну працю. А тепер я прохаю не помилятися і м'яти на бачности, що тобі доведетця робити багато роботи і робити самостайно»⁵⁴.

24 серпня отримує лист від Марії, датований 19 серпня. Закоханий дізнається, як зустріч із ним змінила життя дівчини: «Мене разом осіяв якийсь чудний світ, я усею душею й серцем почула що ти й есть той, котрого так бажала душа моя, і що тільки у купі з тобою я можу йти до тієї зірочки!»⁵⁵ Читає юнак і слова вибачення за ревності: «Прости мене голубчику мій, цього більше ніколи не буде, я не знаю чого тоді ота дурна думка залізла у мою голову»⁵⁶. Наважується Марія і дати пораду коханому поїхати додому і поговорити з матір'ю, хоча остаточне рішення лишає за ним: «А впрочимь тобі лучче знати їхати чи ні»⁵⁷.

Цього ж дня Борис продовжує свого листа: перепрошує, що не дослухається порад Марії і не їде до матері, бо не має зайвих грошей і змушений готуватися до нового навчального року, який розпочнетця 1 вересня (у листі «1 жовтня»).

25 серпня продовжує дописувати лист, але обмежується тільки констатацією, що живе сподіваннями.

26 серпня запитує, чи має Марія, що читати. Радить звернути увагу на «Антоновича изслѣдованіе о гайдамачествѣ, Старицького з давнёго зшитку, Дарвина Языкѣ чувствѣ и Шекспіра Гамлет»⁵⁸.

27 серпня в Олексіївці Борис отримує лист від Марії, датований 23–24 серпня, у якому знаходить відповідь на питання про думки Марії, на яке не отримав відповіді у Змієві, бо сам же і сердився, щойно дівчина починала говорити: «Я дивуюсь, гадаю і ніяк не можу зрозуміти за що

⁴⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–20.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42274. Арк. 3 – 3 зв.

⁵⁰ Ibid. Арк. 3 зв.

⁵¹ Ibid. Арк. 5 – 5 зв.

⁵² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–21.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42273. Арк. 4.

⁵³ Ibid. Арк. 4 зв.

⁵⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 22–28.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42272. Арк. 2 зв.

⁵⁵ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 19.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36503. Арк. 2.

⁵⁶ Ibid. Арк. 2 зв.

⁵⁷ Ibid. Арк. 3.

⁵⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 22.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42272. Арк. 4.

ти полюбив мене і полюбив так щиро, і дав міні стільки щастя що нема ёму й краю»⁵⁹. Марія дуже критично розмірковує про те, як еволюціонувало її бажання бути щасливою і чи заслуговує вона на це почуття: «Правда, колись, дуже давно я марила про щастя, я хотіла, дуже хотіла бути щасливою... Але потім коли я почала оглядатись на своє життя почала роздивлятись на саму себе і побачила своє моральне каліцтво тоді тільки зрозуміла я що не заробила я того щастя, що не тільки на щастя, а й на життя, я не маю ніякого права <...> Коли я поняла що так жити як жила я, не можна, що єсть інше краще життя то я зробила такий вивод: <...> треба переробити себе, треба стати інчим чоловіком ніж я досі була»⁶⁰. Марія навіть прийняла для себе рішення, що «хоч як щиро полюблю я чоловіка я не піду за ёго заміж, бо не чесно занাপацати чужий вік. Що могла я дати тому чоловікові? Перекалічену паламану душу, тай більш нічого»⁶¹. Почуття кохання й відчуття щастя після знайомства з Борисом були такими сильними, що дівчина не змогла відмовитися від щастя, бо «добре <...> знала що це була-б мука не тільки для мене, а й для тебе»⁶². Водночас їй не дає спокою думка: «Я боюся що ти не будеш зо мною щасливим, що я не зможу зробити тебе щасливим. Я не кажу про те що тепер е, але про те — що може бути далі. Міні здається що ти любиш мене не таку яка я єсть, а таку якою я повинна бути по твоїй думці. <...> Серце мое, коханий мій, як би можна було так я половину свого життя оддала-б за те щоб зробитись такою, якою я повинна бути, для того щоб зробити тебе щасливим, і щасливим не на хвилину тільки, а на увесь вік»⁶³.

Наступного дня Марія продовжує листа: стає зрозуміло, що дівчина трохи заспокоїлась і вже критикує себе за лінощі, хоче братися за читання. Спогад про поїздку на весілля до Торяникової спричинює питання: «Для чого ці люде живуть на світі?»⁶⁴ Але доволі швидко напрям думок змінюється в бік самокритики: «От, зараз я нашла багато поганого в людях, а чим я краща од їх? Хіба тільки тим що вони завжди довольни собою, а я часто лаю себе»⁶⁵. Сподівається Марія отримати місце в Олексіївській школі: молоду вчительку дуже хвилює непевність майбутнього.

Вірогідно, у ці дні Борис отримав від коханої ще один лист, фрагмент якого зберігся без дати. У ньому — ще одна хвиля сумбурних думок дівчини: неспокій щодо Олексіївки, міркування щодо обмеженого світогляду матері, яка думає, «що усякий чоловік живе на те щоб їсти, та одягатись

у гарну одержу»⁶⁶, закономірне бажання, «як би вона не бралась мене перероблювати»⁶⁷.

Борис продовжує розпочатий 22 серпня лист: каже, що вже має сформований ідеал жінки-українки і що Марія йому повністю відповідає; повертається до думки, що не дозволяє стороннім зазирати у свою душу і звертати увагу на його лихо; роздумує, що ще не має чіткої позиції щодо того, чи на добро буде, якщо люди бачитимуть помилки і вади одне одного.

Анастасія Віцман із Лебедина пише листа до Марії: «Борис написав що ти пишеш до ёго довгі та гарні листи, каже що аз зачитуєтца і що ёму соромно перед тобою за ёго листи»⁶⁸. Терапевтично листи Бориса впливають і на Анастасію: «Він так гарно пише, я як одберу од ёго лист, то мов і моїй наболілій душі лехче стане, неначе бь то я ёго самого побачила и почувала»⁶⁹. Наступного дня Анастасія пише ще одного листа до Марії, у якому запитує: «Чи твій дядько бачив Бориса, чи й тому-ж тож він несподобався?», — і радить подрузі не перейматися ставленням матері до нареченого, адже головне, «аби тобі був гарний»⁷⁰.

28 серпня Борис збирається запечатувати довгий лист і завершує його короткою нотаткою: ділиться спогадами, промовистими лише для них двох: «Зараз міні чогось згадалася твоя Зміївська хазяйка, груша і під грушею ми. А той ослінчик у сквері! То місце, де був початок нашого щастя, щастя, котре скоро буде далеко більшим, ніж було»⁷¹.

Борис пише листа Івану Зозулі. Дата в листі помилкова, пізніше уточнена Марією Грінченко, певно, на основі згадки адресанта про поїздку на пошту. У листі ділиться першими враженнями від нового місця роботи: «Я ще зовсім не встроївся тут і живу поки так, “яко птах небесний”. Роботи буде до чорта, до чорта треба перечитувати методік. Ну та це хай ёму». Також розповідає, що «написав до дому листа про одружіння», але не знає, на яку відповідь сподіватися. Усвідомлює, що «надії на другу школу в Олексіївці мало»⁷².

Борис отримує лист від Анастасії Віцман, датований 25 серпня, у якому адресантка переко-нує, що його листи розвіюють сумні думки, і мріє про щастя, суть якого в служінні ділу: «Ти пишеш що щитав себе щасливим, івши один куліш і робивши безперестанку день і ніч, бо знав що робиш діло. Боже! хіба бь і я не була щаслива, коли

⁵⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 23–24.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36502. Арк. 1 зв.

⁶⁰ *Ibid.* Арк. 1 зв. – 2.

⁶¹ *Ibid.* Арк. 2 – 2 зв.

⁶² *Ibid.* Арк. 3.

⁶³ *Ibid.* Арк. 3 – 3 зв.

⁶⁴ *Ibid.* Арк. 6.

⁶⁵ *Ibid.* Арк. 6.

⁶⁶ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. [Без дати]. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36501. Арк. 2.

⁶⁷ *Ibid.* Арк. 2 зв.

⁶⁸ Віцман А. Лист до М. Гладиліної. 27.[08.1883]. Лебедин. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35883. Арк. 1.

⁶⁹ *Ibid.* Арк. 1–1 зв.

⁷⁰ Віцман А. Лист до М. Гладиліної. 28.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35884. Арк. 1.

⁷¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 22–28.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42272. Арк. 10 зв.

⁷² Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 27[28].08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40896. Арк. 1.

бъ знала що і моя голова та руки хоч трохи пригодні на діло»⁷³.

Відправивши попередній лист до Марії, Борис доволі сумбурно починає новий: розповідає про лист від Анастасії Віцман, про збір інтелігенцією грошей для Олексіївської школи, а ще мріє про поцілунки. Вірогідно, ідеться про відкриття жіночої школи.

29 серпня дописує в листі: «Член управи спеціально приїздив для дівочої Олексіївської школи. Він приятель Олексіївському “гласному”, а гласний цей має гроші і через те має силу у Олексіївці. З цього виходить, що школа, здається, буде. Тепер, чи будеш ти в тій школі?»⁷⁴

30 серпня повідомляє обнадійливі новини про школу — зібрано 200 рублів, ділиться тим, як минають його дні перед новим навчальним роком: «Завтра у нас у школі молебень, а після завітрего починається вчиття. А я нічого не роблю, ні до чого не готуюся. Читаю цілий день, та й тільки»⁷⁵.

31 серпня Борис Грінченко пише поезію «І степи — поля широкі».

ВЕРЕСЕНЬ

1 вересня Борис знову згадує ту важливу для них із Марією ніч: «Темна ніч і той садок, і той ослин... Ми сидимо тільки двоє... там ще є люде, але що нам до тих людей: у нас у грудях ціле море свого глибоко зворушеного почування, що не дає нам і глянути округи, що примушує нас бути самими, душею самими, тільки у двох... А далі та тиха розмова — ох! Я не знаю вже про віщо ми тоді балакали, я не знаю... Розум скаламутивсь, голова обертом пішла, у грудях пекло тоді, як я уперше підніс до своїх губ твою руку. А далі, далі... що було далі — того не напишеш, те тільки серцем, єдиним серцем зрозумієш і почувеш»⁷⁶. Розчулений, ділиться і спогадом: «Це було тоді, як міні було 15 років. Тоді я тільки що впивсь тими новими ідеями, котрі тим лехш міні було прийняти, що Шевченкове слово зъорало й заскородило неорану ниву... І ось я, повний надії і самого непорушеного пересвідчення, що сила правдивої ідеї ламає все, що словом праведности можна світ переробити, я кинувсь переробляти на свій кшалт усе, що тільки було округи мене. Слово, котре дише правдою, злама всі неправдиві пересвідчення у людях, думав я і балакав, балакав, балакав. Минули літа, я одминив пересвідчення, та тільки не других людей, а свої. Я поба-

чив, що одмінати, перероблювати те, що раз уже зроблено і зроблено так міцно могутною рукою часу і довгих историчних обставин, не так легко, як міні здавалося, трохи не зовсім неспроможно. Людська инертність, котра не дає людям змоги звернути з того шляху, яким вони йшли досі — це велика перешкода. Люде, котрі сорок, тридцять років прожили на підставі оттаких принципів, вчинками котрих ці принципи керували, — такі люде сили не мають покинути свої пересвідчення і почати жити иншим життям. Людей старих пересвідчень не переробити і марно загине той час, котрий ми віддамо цьому ділові. Але треба, як і ти зробила, ставати проти проповідуємих імі пересвідчень тоді, коли їх слова можуть зробити поганий вплив на других. Спорити міні здається тут не треба, або, коли вже конче треба спорити, то яко мога менш, бо ми це робимо не для того, з ким споримо, а для тих молодих душ, що нас слухають. Краще просто і яко мога виразно з доводами оповідати своє пересвідчення і потім, не покидаючи діла, не раз балакати про це з тими, для кого це казано, дбаючи про те, щоб вони уповні зробили це пересвідчення власністю свого розуму. От моя думка про це, — подумай, чи правдива вона»⁷⁷.

Борис Грінченко записує в листі вірш «Ой я знаю, кохана моя». Разом із листом надсилатиме кілька книжок, серед яких звертає увагу на одну: «Ця книжка малює політичну і почасти літературну діяльність Галиччини»⁷⁸, — і детально характеризує стан розвитку української мови і періодики в Галичині.

Цього ж дня отримує лист від Марії, датований 26–28 серпня, у якому кохана теж згадує важливу для них ніч: «Та хіба ж може коли небудь бути така ніч як тоді була? Я думаю що ні: любити можна тільки один раз, значить і ніч така буває тільки одна, але згадки про неї зостаються на цілий вік, і я думаю, що її не можна забути до самої смерти»⁷⁹.

2 вересня закоханий продовжує розпочатий 28 серпня лист, перебуваючи в дуже розгубленому стані: «Ну просто я нічого не роблю та й годі! Ні читати, ні писати не хочеться. Копаюсь правда у школьному книгозборі, але це так, аби дурно чобіт не бити. На душі якась порожність, у голові теж. Я увесь тепер пішов на сподіванку того часу, коли побачусь з тобою. Як довго минають ці дні, прокляті дні! Марусю, серце, я знаю, що я погано роблю, але прости, серце! Я дав собі часу до понеділка, а там — даю тобі слово, що сяду за роботу»⁸⁰. Схвильований юнак і тим, чи не з'являться в Марії конкурентки на посаду вчительки

⁷³ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 25.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35882. Арк. 1 зв.

⁷⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 28.08–03.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42271. Арк. 2.

⁷⁵ *Ibid.* Арк. 2.

⁷⁶ *Ibid.* Арк. 3 зв.

⁷⁷ *Ibid.* Арк. 4 – 4 зв.

⁷⁸ *Ibid.* Арк. 5.

⁷⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 26–28.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36500. Арк. 1.

⁸⁰ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 28.08–03.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42271. Арк. 7.

в Олексіївській школі, адже «Илляшевич свою учительку схоче вперти сюди»⁸¹.

3 вересня, роздумуючи про співвідношення любові й покарання, обурюється, що «розумні люде, наукоі освічені, закони видають, щоб у гимназіях гимназистів сікти»⁸². Але більшу частину кінцівки довгого листа присвячує ніжним словам до коханої.

Відправивши попередній лист до Марії, починає писати наступного: надзвичайно переймається тим, як вони зможуть жити на 330 рублів учительської зарплатні, особливо «маючи дітей»⁸³.

Анастасія Віцман у листі до Марії ставить подрузі в приклад Бориса, який регулярно пише їй листи⁸⁴.

4 вересня, продовжуючи лист до Марії, Борис повідомляє: є надія, що шкільна рада 31 вересня дасть їй направлення саме в Олексіївську школу.

Він отримує лист від Марії, написаний упродовж 29–31 серпня. Кохана переконує Бориса не журитися, а перетерпіти негоду, адже сили краще спрямовувати не на журбу, а на діло, тим більше, що варто зростати над собою, щоб бути гідними один одного. Соромить Марія Бориса і за фразу, що він не має права сказати їй що-небудь, адже це ознака відсутності близькості, а вони вже не чужі люди: «Не роби цёго серце, пожалій мене, бо міні дуже важка та думка що ми й досі чужі»⁸⁵.

Вірогідно, того дня отримав ще один лист від коханої від 1 вересня, бо аналізує його, продовжуючи писати свій. Дивується припущенням дівчини про те, що їхнє кохання може вмерти: «де есть така сила, щоб нас примусила не кохати один одного?»⁸⁶; «Ти кажеш, що усі сили покладаеш на те, щоб не втеряти мого кохання. Дівчино моя кохана, нащо ти покладатимеш на це свої сили? На роботу для матері-України поклади ти їх. А що до мого кохання, то кохатиму я тебе і за те, що ти робиш для України, і за те, що мене ти своїм коханням святим оживила, і за все, за все, за кожен твій порух, за кожен твій погляд. Ти все зробила для того, щоб я тебе любив і любив усією силою мого почування. Та що про це казати! Ти для мене усе і кохати тебе для мене — жити на світі»⁸⁷.

Повідомляє Марії, що змінив житло. «Тепер я дихнув трохи вільніше: сёгодні з своєї клітки я перебравсь у світличку трохи більшу. Правда й тут не дуже-то розженешся, але усе-ж таки вона

удвоє більше од тії клітки. Та ще до того два вікна її виходить просто на великий сад, що дико скрізь розрісся і нагадує ліс, серед котрого я виріс»⁸⁸.

Переймається проблемами саморозвитку, моральним удосконаленням, шліфуванням професійних якостей і підсумовує свої роздуми: «Тут доведеться нам працювати укупі»⁸⁹.

Лист доволі емоційний: виклад уривчастий, кожна нова думка подана з абзацу, а різкий перехід від однієї теми викладу до іншої автор відділяє горизонтальними рисками: «Не дивуйся, що мій лист складається увесь з уривків. Це, бач, я кілька разів читаю твого листа і кожного разу що небудь і напишу про те, що читав»⁹⁰. Згадує і про листування з Анастасією Віцман: «Я не розумію, як це мої листи мають таку силу робити маму щасливою. Але коли вони хоч трохи розганяють її сум, то я яко мога частіш писати-му до неї»⁹¹.

На Зміївських курсах друзі жартома між собою називали Анастасію Віцман «мамою»⁹², а решту «братами» і «сестрами».

Того ж дня Борис нашвидкуруч пише короткого листа Данилові Ткаченку з проханням надіслати програму «уч. инстит. саму подрібну з показанням що кожен год проходитьця і які учебники. Твій щирий друг Б. Грінчен. Адресь в с. Алексѣевку Змієвскаго уѣзда, Харьк. г., в двухклассное училище»⁹³.

5 вересня продовжує свого листа до Марії, повідомляє, що отримав листа від Віри Батовриної: «Бідна дівчина хвора, лежить у пропасниці. Але вона так щиро сповідається мені, що вона вже забула того, що я казав, що вона покинула Смигиреву і К^о, що вона тепер инакше дивитця на життя і хоче бути не такою, як була!»⁹⁴

6 вересня пише Марії, що отримав листа від своєї матері щодо майбутнього одруження: «Переказувати тобі усе, що в ёму ё, я не буду, бо лист це такий, що треба ёго самому прочитати. <...> В самому кінці, яко вивод, сказано, що треба-б подумати і подождати. Цю пісню ми вже чули й чули не раз і не про це тільки. Вони люде ждання, нам треба бути людьми діла»⁹⁵. Розуміє Борис, що і рідні Марії не схвалюють намірів стати до шлюбу, перетворюють нині її життя в Богодухові на нестерпну муку розмовами про необхідність відкласти весілля.

⁸¹ Ibid. Арк. 7 зв.

⁸² Ibid. Арк. 8.

⁸³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 1.

⁸⁴ Віцман А. Лист до М. Гладиліної. 03.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35885. Арк. 1.

⁸⁵ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 29–31.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36499. Арк. 2.

⁸⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 2.

⁸⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

⁸⁸ Ibid. Арк. 2.

⁸⁹ Ibid. Арк. 2 зв.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 2 зв.

⁹² Грінченко Б. [Записки-клаптики]. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 29.

⁹³ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 04.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41142. Арк. 1.

⁹⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 2 зв.

⁹⁵ Ibid. Арк. 3.

7 вересня Борис отримує чергового листа від Марії, розпочатого ще 1 вересня. Спершу вона висловлює заздрість, що в його школі вже йде навчання, а їй у Братеницю, де вона вчителювала в початковому народному училищі, їхати аж 31 вересня. Пише, що їй не сподівається на школу в Олексіївці, змирилася з тим, що їй там не працювати цього року, але висловлює надію на зміни наступного.

Лист нагадує щоденник. Чуттєвий монолог закоханої дівчини містить опис її життя без коханого: «Чудне якесь теперішнє моє життя! Живу, буквально такі, аби день до вечора, <...> куди б я не пішла, щоб не робила — усе ти перед очима стоиш, і наче дивившся на мене...»⁹⁶. Теплі спогади про Бориса нав'яли їй прочитані рядки віршів М. Старицького, які починаються словами: «Ох і де ти зірньо, та вечірня?» Коментує Борисову думку про те, що в його житті тільки два кохання, і що вона має йому повірити: «Ти пишеш, що колиб ти покинув кохати Україну і мене, то не мав би права жити на світі»⁹⁷. Одразу ж зізнається, що їй соромно за такі свої думки і за те, що йому доводиться запевняти її у своєму коханні, висловлює сподівання, що вони про це ще поговорять, запевняє, що вірить йому: «Я дуже вірю в наше кохання і тепер я пішла к такому виводу, що коли ми щиро кохаєм один одного, то в нас достане змоги робити так щоб це кохання не вмрало і щоб нам не прийшлося ізнов ставати чужими один одному»⁹⁸.

Окрім ніжних почуттів, Марія ділиться з Борисом думками про міщанське оточення: місцеві богодухівські купці нагадують їй «отих жуків, що живуть у навозі» і «довольні тим, що царюють у тій навозній кучі!»⁹⁹ Описує, як 3 вересня подруга заманила обманом (бо знала, що Марія сама туди не піде) до себе на новосілля, де зібralися всі найбагатші купці, лікарі, студенти: «Серденько, чого тільки я не наслухалася там. Я трохи не розридалася там-же, слухаючи усякі їхні розмови»¹⁰⁰. Один студент розповідав, як «вони з дівчиною сходилися у ночі, а далі каже:

А другого дня була
В гурті стрінемось,
То і словом ласкавим
Не обмінемось, —
Мов чужі ми з малечку,

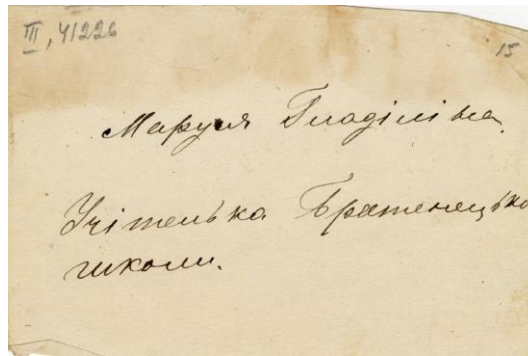
⁹⁶ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 02–06.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36498. Арк. 1 – 1 зв.

⁹⁷ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 01.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. [без шифру]. Арк. 2 зв.

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 02–06.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36498. Арк. 2.

¹⁰⁰ *Ibid.* Арк. 2 зв.

Маруся Гладиліна. Візитівка.
ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 15.

А ні гадоньки...
Тільки в очі займетця
Часом правдонька.

Хіба ж нам серце так не доводилось? Та воно мабуть не нам одним, а усім хто кохається доводилося коштувати цього»¹⁰¹.

Марія радіє, що отримала листа від коханого, перепрошує, що занадто багато уваги приділяє своєму горю, проте добре розуміє, що Борис теж сумує.

Частина листа містить повідомлення про невелику пригоду в оселі Марії з необережності кухарки з газовою лампою, а потім про велику пожежу в сусідів, де згоріло чимало майна.

Перечитавши Маріїно листа, юнак у відповідь висловлює співчуття враженням коханої: «Багато есть лиха на світі, розлилось воно по всій широкій землі морем безкраім. Робити, робити невпинно для того, щоб пособити нашим хоч унукам трошки менш мати цього лиха — ми повинні»¹⁰².

Завершує листа: «У мене у голові устає думка: кинути це ждання і одразу рішити діло — одружитися тепер-же. Приїхати у Богодухів я не маю змоги, але у Харькові звінчатися можна, бо міні можна приїхати на один день у свято. Але цей план, котрий я хотів був протягти далі, зараз-же стає неспроможним, як тільки я згадаю, що ні в тебе ні в мене нема ні копійки грошей. <...> Колиб тільки твої родичі не були так проти цього і колиб тільки твоя мати не так дивилася на це. А про те, напиши міні, що ти про це думаєш?»¹⁰³ Застерігає Марію: «Міні доводиться переписуватися тепер багато і я вже одібрав тут 12 листів. Це звертає на себе увагу почтмейстера, а він такий дядько, що я радив-би тобі кожний лист неодмінно запечатувати, бо були випадки, коли він прочитував листи»¹⁰⁴.

Минé ця похмура тяжкáя година,
Знов будем з тобою, кохана єдина,
Знов будем у двох ми вести ті розмови
І пáлко до серця горнутися ізнову,
І вкупі робити роботу святу
Для України, що тяжко сумує.
В великій недолі й для тóго народа,
Що жде-дожида собі слова свободи,
Свободи од лютих утісників зграї,
Що з его останнюю шкуру здирають!
Так годі-ж, кохана, тобі сумувати —
Той час недалеко, коли працювати
Ми будемо вкупі, узявшись за руки,
І нас не злякають ні лихо, ні муки;

¹⁰¹ *Ibid.* Арк. 3.

¹⁰² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 4.

¹⁰³ *Ibid.* Арк. 3 – 3 зв.

¹⁰⁴ *Ibid.* Арк. 3 зв.

Надія на нашу Україну мила,
А наше кохання — дасть силу¹⁰⁵.

8 вересня в Олексіївці Борис Грінченко отри-мує написаний 4 вересня лист від Анастасії Віцман, яка нагадує Борисові, що неодноразово казала в Змієві: «Ти для мене луччій другъ»¹⁰⁶, — і запевняє, що працюватиме, доки зможе сказати: «Тепер і я щаслива!» Анастасія пам'ятає Борисове переконання, що щастя може заробити кожний, хоча її життєвий досвід поки свідчить про інше: «Хіба мала є таких котри всю свою жизнь бьютця як риби об лід, а всеж таки того щастя і близько коло себе небачуть»¹⁰⁷.

Цього дня Борис береться за наступного листа до коханої, не схожого на інші: він починається віршем і містить кілька особистих ліричних поезій:

«За каріи оченята,
За чорні брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,
Виливало, як уміло,
За темні ночі,
За веселий сад зелений
За ласки дівочі...

Оджеж не вилити тому серцю, не вилити усєго, що воно спочуває. Та й де єго вилити таке велике почування, як щире кохання! Не вильєш!

Не вильєш, та й на що єго виливати —
Серця нашi вмюють без тóго кохати.
Единая думка нам розум зъєднала
Й два серця единим тепер уже стали,
Единим до віку!.. О ти, моя зоре!
Немов тебе бачу, немов ти говóриш
Зо мною, схилившись до мене кохано...

А серце так бьетця і мліє, і вьяне,
Ізнов воно хоче, щоб ті всі години
Вернулись до єго. Кохана едина,
Одна тільки думка про тебе неначе
Дає міні силу і серце не плаче,
Не рветця вже більше і щастям великим

Воно усе повно! Од віку й до віку
Не знав того щастя, не знав тії долі,
Що ти принесла міні. Ні, я нікóли,
Нікóли молитись щоденно не кину
За нашу великую матір'ю Вкраїну
Й за тебе, кохана, едина й святая!

О як тепер добре я бачу і знаю
Яку має силу кохання дівоче,
І все, що казали твої зорі-очі,
Усе розумію й ніколи до суду
Хвилин цих щасливих уже не забуду¹⁰⁸.

<...>

Не ридати нам треба тепер,
Не на люд і життя нарікати:

Перед нас шлях широкий лежить,
Его треба до краю верстáти.
Не ридати нам треба тепер,
Не квиліти про зрадницю-долю:
Бо нам щастя житт'я вже несе, —
А не мали єго ми нікóли!
Не журитись нам треба, о ні!
Не для того живем ми на світі!
Ми кохатися будем удвох
І робити, робити, робити!»¹⁰⁹

Переказує Марії часті випадки, коли йому доводилося писати листи «служивим» або читати листи їхнім неграмотним дружинам. Борисове око чіплялося за фразу з таких листів «цѣлую тебя нищотноразъ въ твои сахарнаи губки». Своїй нареченій про це пише так: «А кумедія, знаєш, як напише це який небудь “служивай” своїй половині, що сидить дома, у котрої губки стільки-ж до сахарних підхожі, як і халяви її власних чобіт. Скільки міні доводилося отим кацапкам таких листів читати і завжди оттакі “нищотнаи цалуванія”. Добре-ж, як ще московка хоч трохи чепурна. А то як зъявитця иноді таке, що й глянути не хочетця, та ще по кацапському звичаю, у калу та в брудоті, як свиня в болоті. А “губки сахарнаи!”»¹¹⁰

Дивується Маріїній вправності в оволодіванні українською мовою: «Слухай, Марусю, я й досі дивуюся і ніяк не зможу зрозуміти, де ти вчилася рідній мові. Адже змалечку тобі, як і міні, не давали балакати на їй, а тепер ти читаєш і пишеш так, що міні здаєтця ти вчилася цѣму»¹¹¹.

З великою ніжністю пише, що по кілька разів перечитує листи від коханої, а також постійно цілує подарований нею перстень.

9 вересня Борис Грінченко скаржитья, що «тяжко буває в самотині сидіти мовчки, не роззявляючи рота»¹¹². Основну розповідь закоханий хоче присвятити опису свого дня.

«У Копьева у хаті починають ходити. Значить треба уставати, що я й роблю і трохи причепуривши себе самого і свою хату (щоб хоч не до хати була підхожа, а щоб хоч не так на барліг похóдила), йду я у низ (бо я живу на горі) просто до законовчителя (він не піп, а семинарист і живе у школі). Він ще хропе, хоч уже 7 ½ годин. Я укупі з ім пью чай і через те зараз же кажу сторожеві потурбуватися трохи, щоб “насытить алчущия и жаждущия”. Сам-же тим часом починаю будити законовчителя, що тягнетця ¼ або й більш години аж поки принесуть самовар і ми сідаємо пити, причому законовчитель (як і подобає будучому попові) зо сна хропе й сопе на всю хату. Напилися чаю, — я йду на гору і поки стане 9 годин сідаю що небудь робити, а найбільше не роблю нічого.

¹⁰⁵ Ibid. Арк. 4 зв.

¹⁰⁶ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 04.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35886. Арк. 1.

¹⁰⁷ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁰⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладилиної. 08–12.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42269. Арк. 1.

¹⁰⁹ Ibid. Арк. 1зв. – 2.

¹¹⁰ Ibid. Арк. 2 зв.

¹¹¹ Ibid. Арк. 3.

¹¹² Ibid. Арк. 4 зв.

Далі школа. Знаєш, я якось не так гаряче те-пер беруся за діла, як перш. Та й хлопці тут не такі, як у моїх перших школах. Половина третєї години — треба йти обідати міні й моїм школярам. (Але підожди! Забув ще сказати, що за-коно-вчитель що дня ходить у ранці на пошту і я що разу прибігаю до ёго і вже він міні який нѣбудь листик та принесе, а то й квіток на **заказний лист**... звісно вже, що з Богодухова, і тоді я біжу стрімголов на перемінці на пошту).

Вертаюсь до того, з чого увірвав оповідь. Іду обідати. Минаю кладовище, вигін з вітряками і прихожу у невеличку хатку. Тут живе "**черничка**". <...> Я ім, ім, ім <...> Прихожу до дому і як після обід зараз нічого робити не можна, то прочитую № "Южн. Края" (він тут одбіраєтця), а потім сїдаю за роботу.....

Тут становлю цензорські точки, бо я поки не хочу, щоб ти знала, що я роблю зараз після читання газети. Скажу потім»¹¹³. Після праці Борис Грінченко пив чай із за-коно-вчителем, а потім повертався до себе, щоб «справляти зшитки, іноді трошки приготуватися на завтра. А далі зостаєтця до 12 години дві — три, щоб почитати» або написати листа коханій або ще комусь. Після цього — ритуальний цілунок подарованого Марією перстня і сон¹¹⁴.

10 вересня продовжує лист до Марії коротким повідомленням про похід на пошту: «Ізнов міні не привезла / Нічого почта з України», як тому Тарасові, що писав це за Уралом»¹¹⁵, — так пише Борис Грінченко про відсутність листів від коханої та друзів.

Також пише листа Данилові Ткаченку, у якому радиться про підручник із російської граматики, який саме потрібен для навчання у вчительському інституті: «Учебникъ русской грамматики, сближенной съ церковнославянскою съ приложениемъ образцовъ грамматическаго разбора. Для среднихъ учебныхъ заведеній составил Ѳ. Буслаевъ. Изд. 3-е — Цей чи другий?») Також, коли, може, в тебе є які записки, то пришли. Зроби це для мене, коханий мій друже. <...>

*) Коли цей учебник, то що в ёму одмінєтця, що випускаєтця і що додаєтця — напиши про все подрїбно»¹¹⁶. Повідомляє, що «**од Зіньк[івського] одібрав патрета і листа**. Нового нічого не пише»¹¹⁷, проте просить у Данила запитати Т. Зіньківського рекомендованим листом, «чи не згодитця давати гроші на видання»¹¹⁸.

11 вересня Борис, продовжуючи лист до Марії, знову торкається теми весілля, і зокрема вінчання:

«Коли ти будеш не в Олексівці, а в Братениці і нам доведетця вінчатися у Богодухові, то радю тебе: бережи гроші, бо в мене буде мало для усїєї цієї процедури, для котрої мабуть треба буде рублів 50–60. Отож, коли тобі можна буде, то готуй і ти хоч рублів 25–30. <...> Коли тобі треба буде, то можеш і не зробити того, що я сказав — тобі я позичу. Але міні здаєтця, що краще-б нам не позичати»¹¹⁹.

Повідомляє, що «засідання ради шкільної Зміївської буде не раніше 20 жовтня. Я повинен одібрати звістку про результати цього засідання од Чернишова, котрому ще напишу і попрохаю за-раз-же звістити про учительську бібліотеку, про коней для вчителів і другі питання»¹²⁰. Ідется про 20 вересня.

Ділиться з Марією тим, що Олексіївська громада прийняла його дуже прохолодно: «Олексїє-вка не задоволена новим вчителем <...> на лихо вчитель вдався собі упертий і не хоче нікуди ходити. Олексїєвська інтеллігенція починає одвертатися і игнорїувати притомність вчителя у Олексівці. Тим найкраще. Я вже прохав, щоб усюди казали, що я жонатий і маю шістьох дітей: може не так пузаті батьки дивитимутця на мене як на шматок, уготований для їх дочок. А тут так саме і дивлятця на вчителя і за-коно-вчителя. <...> Ждуть виборів нового предсїдателя Управи. Кажуть, що буде Илляшевич. Тобі не шкодить знати це, як будучій вчительці Зміївського повіту»¹²¹.

Завершує листа мріями про спільне майбутнє: «Оце ходжу по хаті і думаю, думаю про те, як ми будемо у цїй саме хаті жити, та що будемо робити»¹²².

Прощається з коханою, цитуючи народні слова:
Ну, бувай здорова та
Гожа — як вода,
Весела — як весна,
Робоча — як бджола,
Багата — як рїдна земля,
Чепурна — як ясна зоря!
Бувай здорова ще раз, моя кохана голубко,
мое щастя единее. Твій Борис»¹²³.

Відправляючи листа, Борис нарешті отримав довгоочікуваний лист від коханої. Як і попередні, він нагадує щоденник. Починається повідомленням, що дівчина отримала «квиток на посилку — мабуть це книги од тебе»¹²⁴, дякує за книжки і повідомляє, що ті, які вже перечитала, відправила «мамі» Анастасії Віцман.

Далі викладає, як в Охтирці зустрічали Великого Князя, обурюючись несправедливістю: «Од-ни обїди ёго обїйшлися городу 24000 цїлков, <...> садок освїтили, і цей освїт обїйшовся 1200 цїлк

¹¹³ Ibid. Арк. 5.

¹¹⁴ Ibid. Арк. 5 зв.

¹¹⁵ Ibid. Арк. 6 зв.

¹¹⁶ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 10.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41141. Арк. 1.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 08–12.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42269. Арк. 8.

¹²⁰ Ibid. Арк. 8 зв.

¹²¹ Ibid.

¹²² Ibid. Арк. 9.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 06–10.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36497. Арк. 1.

<...> За то кожен охтирець виріс тепер на піваршина, бо удостоївся чести побачити Великого Князя. Недавно в Охтирськiм повіті, в однім селі вигоріло враз 150 дворів, але кому яке діло до цего. Кому яке діло до того що сотні людей остались без хліба, без одежі, без прихилища, бо погоріло усе. <...> А Великий Князь то зовсім друга реч»¹²⁵.

Пише, що дізналася про смерть І. Тургенєва: «Міні й тепер не віритця що він умер, <...> душа его жива, его твири не вмерли, <...> вони пережили его. Міні здастьця, що так і вмірати не важко, бо уміраючи він міг сказати, що жив не даром»¹²⁶.

Місцями лист передає веселий і грайливий настрій дівчини: вона жартує про лист п. Литвинова щодо Олексіївської школи, кепкує з порад Бориса поцілувати когось іншого, коли хочеться. Далі повертається до тем, яких повсякчас торкаються закохані у своєму листуванні: «Коханий мій, усе життя мое я віддаю тобі і матері-Україні»¹²⁷.

Висловлює вдячність Борисові за поради у спілкуванні зі старшими людьми, зокрема з матір'ю: «Я вже більше не спорила з матіррю, а просто балакала. А цікаві іноді бувають у нас розмови <...> о гражданскомъ бракѣ, объ Українській мові і т. д. Побалакаємо і мирно розійдемося без усяких неудовольств і сліз»¹²⁸. Також у листі йдеться про особливості взаєморозуміння і поваги між закоханими, уміння дослухатися одне до одного.

Із задоволенням повідомляє, що знайшла собі справу — «увесь день шию»¹²⁹ — і в такий спосіб чекає відповіді від шкільної ради. Нагадує, якщо відповіді до 31 вересня не буде, то поїде в Братеницю.

Закохані планують своє найближче майбутнє разом і в педагогічній діяльності: «Я тепер певна, що буду в Олексіївській школі до нового року аби тільки школа відкрилась»¹³⁰, — і в особистому житті. Проте Марія не пристає на пропозицію Бориса: «Який чудний план ти вдумав. Щож з того вийде, що ми з'їдемося на один день у Харків, перевінчаємось там, та вг'яять і роз'їдемося: ти в Олексіївку, а я в Братеницю. Це й вийде те-ж, що й тепер. Я, серце, так думаю: підождемо ще трохи; та й одружимося аж тоді, коли можна буде нам жити у купі»¹³¹.

У відповідь на Борисове запитання Марія міркує про те, як вони житимуть на 330 рублів річно: «Удвох ми проживемо не тільки на 330 руб, а й менш. Навіть тоді коли в нас будуть діти, і тоді можна буде жити на 330 руб, поки вони будуть малі; але тоді як вони повиростають чи хоч підростуть трохи, тоді вже я не знаю що робити.

Я думала про це, думала і нічого не придумала до ладу окрім того що діти — велика перешкода, а найбільше — як їх багато»¹³². Тому про дітей висловлює надію поговорити в майбутньому.

13 вересня в Олексіївці Борис отримує лист від Анастасії Віцман, написаний 11 вересня, яким дівчина нагадує, що його листи — це «щире слово друга для больної душі!» і її душа завжди відкрита для нього, «нема в її нічого такого, чого б неказала тобі»¹³³.

Рано вранці перед заняттями в школі Борис починає писати листа до Марії й одразу жартує: «А мій почтмейстер добре вже зна твоє мення й прізвище, бо скільки вже він тих заказних листів поодсилав до тебе! Сегодні похвалив мене, сказав, що я найкращий кореспондент, бо даю найбільше прибутку почтовій конторі, а значить “приношу пользу отечеству”»¹³⁴.

Обурюється з новини, яку вичитав у харківській російськомовній газеті «Южнорусский край»: «Хочуть ц. слов'янську мову зробити головною у народній школі і починати вчиття не з розмовної мови, а з мертвої ц. слов'янської. <...> Хай вчить: “аз-буки, бери граматку у руки! тму, мну, зло, тло!” А не вивчив — сікуція! Бо коли ж гимназистів сікти, то чом-же не сікти й школярів. А там звісно, дійдуть і до того, що вчителі ц. слов. мови не знають, а знають її попи.....»¹³⁵ Підсумовує роздуми на цю тему, цитуючи Тараса Шевченка:

І день іде, і ніч іде,
І голову схиливши в руки,
Дивуешся, чому не йде
Апостол правди і науки!?

14 вересня Борис продовжує лист і повідомляє Марії ще одну новину з царини освіти: «Пан професор московського університету Рачинський покинув професорувати, поїхав у свій хутір і надумав вчителювати. Як він вчителює, — того я не знаю, але знаю тільки те, що видав він оце книжку під назвищем “Зам'ятки о сельских школах”. В цій книзі, виданій св. Синодом і розісланій по народних школах, шановний професор доводить <...>, що народні вчителі і вчительки ні чортвого батька не знають, не роблють і бути вчителями народними не можуть. <...> Инспекторів — к нечистому батькові, у Земства школи пооднімати, вчителів повиганяти, школу віддати попам і тільки попам, та ще й як! Ніякого контролю над іми не повинно бути, бо вони, бач, трохи не янголи божі. <...> Сенатор Шамшин, ревизуючи північні губернії, прийшов до пересвідчення, що усі народні школи треба віддати не вчителям, а вчителькам. Один вчитель у журналі “Русській начальний

¹²⁵ Ibid. Арк. 1 – 1зв.

¹²⁶ Ibid. Арк. 2.

¹²⁷ Ibid. Арк. 3.

¹²⁸ Ibid. Арк. 3 зв.

¹²⁹ Ibid. Арк. 4.

¹³⁰ Ibid. Арк. 3 зв.

¹³¹ Ibid. Арк. 4 зв.

¹³² Ibid. Арк. 5.

¹³³ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 13.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III.

Од. зб. 35887. Арк. 1.

¹³⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 13–17.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42268. Арк. 1.

¹³⁵ Ibid. Арк. 1 – 1зв.

учитель” гаряче став за це. Зайшла полеміка. <...> А ти як думаєш про це?»¹³⁶

15 вересня продовжує лист до Марії інформацією про Олексіївську школу: «Сьогодні, серденько моє, був у нас у школі Литвинов з Илляшевичом. Завтра буде рада школьна. Спитати Литвинова хто буде назначений у школу міні не довелося за усякими балаканнями инчими, а тільки він сказав, що школа буде в Олексіївці для хлопців і дівчат. <...> Він має повну надію, що учительський книгозбір буде у всіх трьох пунктах. Ждатиму вісті од Чернышова. З Литвиновим і Илляшовичом розвели розмову про всякі потреби Олексіївської двохкласової школи і тут-же я знову погризся з Илляшовичом, за що він аж росердивсь. Здаєтця, він буде председателем земської Управи; після завтрёго й земська рада»¹³⁷.

16 вересня Борис отримує листа від Марії, де перша інформація — про очікування новин про призначення її вчителькою до Олексіївської школи. Далі про вечірні родинні розмови про українську мову та літературу, навіть читання «Гайдамаків» Т. Шевченка: «Наші розмови про українську мову привели к тому, що вона вже не считаєтця неприличною, и къ малорусской литературѣ относятся съ такимъ же уваженіємъ, какъ и къ русской»¹³⁸.

Борис продовжує листа до Марії. Інформації про шкільну раду ще не має: «Що вона дасть нам — не знаю. <...> Тоді нам доведеться не бачитися довше. <...> Коли хочеш, то зробимо по тому моему планові, про котрий я писав: повинчаємося у Харькові і поїдемо в Олексіївку. <...> Діло далі буде так. 30 жовтня у п'ятницю я виїду з Олексіївки у Харьків, 1 Листопаду у суботу (Покров) піду до Литвинова і візьму потрібний дозвол, а 2 Листопаду у неділю ми повинчаємося у ранці і у понеділок ранком приїдемо у Олексіївку»¹³⁹. До свого плану наводить детальні грошові розрахунки, припускає, що грошей може не вистачити. Далі розлогий лист сповнений ніжностей і роздумів про наведений план вінчання та загрози його втілення. Окрім того, повертається Борис Грінченко й до міркувань про любов до України: «Кохав я Україну й кохатиму до віку, бо хиба-ж і та сила, щоб примусила мене тепер її не кохати, коли тільки для неї і через неї я живу. Кохав я її, але ні! Я чув серцем і якомсь невірзано розумів головою, що не зовсім ще я людина, що чогось ще не стає і не стає великого. Тепер я зрозумів — не ставало міні кохати так, як покохав я тебе. Це не кохання до рідного краю, — ні, воно не таке, зовсім не таке це кохання, але воно для

мене такеж святе, і тепер, коли я знаю, чоґо міні тоді не ставало і коли ти, моя свята, дала міні стільки щастя, тепер не сила міні зректіся цёго кохання. Бо стало воно частиною моеї власної истоти»¹⁴⁰ Сила почуттів дає змогу долати страх перед перешкодами, формує готовність віддати життя за Україну. Для Бориса Грінченка важливо ідентифікувати себе як справжню людину: «Темно, темно, — а колись було ще темніш. А люде, ті справжні люде йшли і проходили в тій темряві свій шлях праці і горя. Вони йшли — і не лякались. Руку-ж кохана, в останнє дай руку і навіки, навіки будемо ми вкупі, будемо битися з цією темрявою»¹⁴¹.

17 вересня вранці швидко закінчує лист, бо треба йти до праці, а «гемонські школяри що є сили стугоняють у школі»¹⁴², але встигає коротко розповісти, що не отримує жодних листів, і передати вітання матері Марії.

Увечері розпочинає новий лист до коханої. Повідомляє: «Сьогодні одібрав од Данила листа: прислав міні деяких книжок для мого вчиття»¹⁴³. Передбачає, що в цей день Марія могла зустрітись з Анастасією Віцман.

18 вересня Борис пише, що Іван Зозуля ще з 1 вересня переведений у школу в Тройчатє, неподалік Олексіївки. Питає в Марії, чи бачилася вона з Анастасією Віцман, адже та їхала на Харків через Богодухів.

19 вересня отримав лист від Марії з викладом тих приемних емоцій, які відчуває молода жінка, коли отримує листи від коханого: «Мабуть на всім широкім світі нема щасливішої від мене сьогодні я одібрала твого листа»¹⁴⁴.

Також ідеться про листування з Анастасією Віцман, яку Марія і Борис називають «мамою Настєю», та й сама Анастасія часто підписує свої листи до них «твоя матір». Допис доволі емоційний: Марії не імпонує те, що Анастасія пише Борисові про почуття Марії, а Марії пише про почуття і відчуття Бориса. «Я хотіла вилаяти її за це у листі, та їй-бо рука не піднялася писати бо я знаю що тепер їй усяка муха здаєтця слоном. <...> Ну вже коли небудь я її гарну молитву прочитаю за це. А тобі чуба надєру за те щоб понапрасну не жалівся на мене»¹⁴⁵.

Марія пише і про своє навчання української мови: «Ти питаєшся де я вчилась рідній мові? Та яж тобі вже казала, що ніде і що мені з малечку не давали балакати на їй, бо це мова "неприличная,

¹³⁶ Ibid. Арк. 1 зв. – 2.

¹³⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

¹³⁸ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 11–13.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36496. Арк. 2 – 2 зв.

¹³⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 13–17.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42268. Арк. 4 зв.

¹⁴⁰ Ibid. Арк. 4.

¹⁴¹ Ibid. Арк. 4 зв.

¹⁴² Ibid. Арк. 5.

¹⁴³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 17–21.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42267. Арк. 1.

¹⁴⁴ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 14–16.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36495. Арк. 1.

¹⁴⁵ Ibid. Арк. 1 зв.

тяжко жити з ними. <...> А не дай Господи хоч трохи одступити од звичаїв чоловічої отари, так усі так скгвалтуютьця, наче світ до гори ногами перекинувся. <...> Хоч би мама скоріше іхала у школу, а то дома її згризуть»¹⁶³. Видається, що у вчителюванні Марія бачила єдину можливість жінок вирватися з лещат суспільства загалом і старосвітських родин зокрема: «Од Віри теж нема одмови. <...> Бідна дівчина! Цій теж треба скоріше у школу, далі од болота у котрому вона живе»¹⁶⁴.

Марія вболіває за українську школу, тому емоційно відповідає на Борисову звістку про введення церковнослов'янської мови до навчальних предметів: «І хто робе це все! Люде — і над людьми. Люди, котрі повинні вести темних людей к світу — пхають тих людей ще в більшу темряву»¹⁶⁵. Потім, здається, заспокоюється і пише: «Я не думаю, щоб ц.словянську мову увели у школах. Невже ж таки уся наша громада, схиливши голову, покірно згодиться на це?»¹⁶⁶

Знову обговорює вінчання, зокрема пропозицію Бориса стати до шлюбу у церкві в Харкові, яку заперечує, адже батьки, зокрема матір, «ніколи не згодяться щоб я вінчалася не дома»¹⁶⁷.

Далі у листі міститься відповідь-розміркування на Борисове питання «кому віддати школу — учителям чи учителькам?»¹⁶⁸ Марія переконана, що так питання стояти не може. Водночас повідомляє, що їх спільний знайомий Гаєвський уже має вчительські курси, і саме для вчительок.

Прочитавши Маріного листа, Борис відповідає у вже розпочатому листі. Критикує її розміркування, що громада підніметься проти введення в школі церковнослов'янської мови: «Але громада — то отара людей, а не громада, <...> бо отара звикла йти туди, куди її женуть. Хіба-ж не отара дурних вибрала того председателя змівської управи, котрий зараз-же по обранню зарепетував, що вчителі занадто багато одбірають грошей і їм треба позмэншувати плату. І тільки один Илляшевич устав проти цего, а усі останні мовчали, бо з їх складається отара»¹⁶⁹.

Знову повертається до теми одруження і вінчання: «Я розумію і добре розумію чого і як не може згодитися твоя мати на те, щоб нам вінчатися

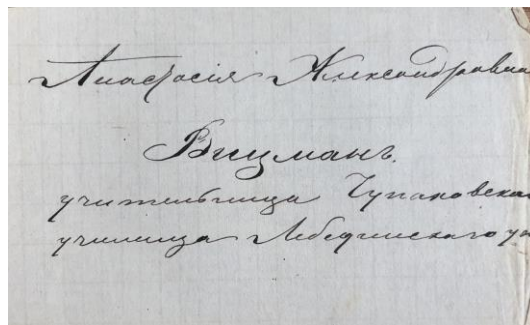
не у Богодухові. Але ти здається ще якісь причини маєш? Коли не побачимось, то ти міні хоч напиши»¹⁷⁰.

24 вересня скаржитья, що Віра (Віра Батоврина) нічого не пише, що переживає за неї. Наприкінці підбадьорює Марію в розлуці: «Один з апостолів піддержуючи пониклий дух християн первотних сказав: “Тільки знайте: духа не вгашайте!” Прощавай. Твій, довіку вічного твій Борис»¹⁷¹.

Цього дня отримав листа від Анастасії Віцман, у якому вона повідомляє, через що не зустрілася з Марією в Богодухові.

Як і Марія в одному з листів до Бориса, згадує кумедну історію про те, як Борис написав Литвинову про відкриття школи в Олексіївці.

Пише, що в Харкові хотіла зустрітися з Іваном

А. Віцман до Б. Грінченка. 11–14.08 [без року].
ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 35879.

Зозулю: знайшла його будинок, «вхожу в двір питаю якоїсь жінки, чи тут живе І.І.З.: “тут”, каже, “та тільки якого вам треба старого чи младшого? Молодий, каже, поїхав вже давно на село; да це ж мабуть од вас і лист був, а там ви написали що млад. то его прочитав старший З. <...> а саму сміх так і душить <...> яку мабуть пику скорчив старий Зозуля,

читавши листа, мабуть не раз і вилаяв, скаже де це в чортовогобатька в мого сина взялась якась самозванна матір”. Напиши мені голубчик Івана адрес в село, я ёго трошки покуражу, що він не сказав мені свого адреса, хоч би було сказав що вони з батьком обої Івани Івановичи»¹⁷².

Повідомляє, що почувається спокійно, читає книжки, які надсилає Маруся, висловлює сподівання, що всі побачаться на Різдво або на вінчання Бориса і Марії. Лист містить і постскриптом: «Напиши міні серденько, відкіля можна виписати малорус. словників, хоч займу грошей та випишу»¹⁷³.

На двох останніх сторінках листа вже за звичним принципом Анастасія просить пояснити незнайомі їй українські слова, які випишує з українських книжок, не вилучаючи з контексту, а в структурі речення. Слова подає великими літерами і підкреслює. У цьому листі такі слова і фразеологізми: *ясир, окульбачив, брама, гіча, вежа, герць, имла, хибке серце, ловити гави, сувара, моцняе*. Повідомляє: «слова я записиваю в алфавітному порядку у книжку. Оповідання Вовчка міні лехко читати, бо мало незнамих слов. Тараса Бульбу я теж вже прочитала (взяла у дядька)»¹⁷⁴.

¹⁶³ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 18–19.09.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36494. Арк. 1 – 1 зв.

¹⁶⁴ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 21–24.09.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42266. Арк. 2.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁷² Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 19.09.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 35891. Арк. 1 зв. – 2.

¹⁷³ Ibid. Арк. 3.

¹⁷⁴ Ibid. Арк. 4.

Надіславши Марії попереднього листа, Борис починає писати наступного: «Зараз вичитав, що на домовину Тургенева положили вінок з написом: “от украинской печати”. Я цьому дуже радий. Треба якомога частіше заявляти, що ми істиніємо на світі і що нас не можна ігнорувати. Далі ще нова вість: Львовська городська рада (у Галиччині) постановила: до всіх шкіл увести вчиття русинської мови. Це не сподобаетця галицьким ляхам»¹⁷⁵.

Далі наводить чимало уривків із дум та народних пісень, у яких поетично оспівана розлука закоханих.

25 вересня пише фрагмент, сповнений роздумів і мрій про кохання і вінчання: «16 юлія 83 року і той день, коли це буде — найщасливішими днями мого життя будуть»¹⁷⁶. Планує поїзду в Харків у суботу 1 жовтня на Покрову і можливість зустріч там із Марією.

26 вересня. «Для нас головною працею повинна бути праця для України, для її літератури, бо поки не буде у нас літератури, доти москаль ігноруватиме [хоч і зовсім безрезультатно] Україну»¹⁷⁷.

Надзвичайно радіє, що Марія надіслала з листом йому свою стрічку для волосся. «Спасибі тобі, серце моє кохане за стёжку. Тепер у мене є од тебе твій перстін, твої листи і твоя стёжка. Ці три святині що-дня, що-хвилини нагадують міні про тебе. Дивлячись на їх, цілюючи їх, я немов тебе перед собою бачу, міні лехше нашу розлуку пережити»¹⁷⁸.

Щоб між подругами Анастасією Віцман та Марією Гладиліною не було непорозуміння, переказує, чому ті не зустрілися у Богодухові: «Мама тим не бачилася з тобою, що туди й відтіля їхала у ночі, а заїхати не змогла тим, що везла 1000 карб, котрі дядько приручив їй якомога скоріше положити до банку»¹⁷⁹.

Просить Марію: «Напиши ти міні, серце, коли міні приїздити у Богодухів: чи на Різдво чи після нового року. Може я ще поїду до дому на Різдво, то тоді не рашіш як після нового року буду, але може й не поїду»¹⁸⁰. Висловлює міркування-бажання запросити на Різдво до себе Анастасію Віцман та Івана Зозулю.

Наприкінці листа цікавиться, чи вже поїхала Марія до Братениці, чи ще вдома. Радить, як поїде, добре харчуватися, турбується, щоб кохана не хворіла.

Отримує листа від Марії, з якого дізнається, що до Богодухова прибув шкільний інспектор, він уже два дні в місті, але ще не зайшов ні до школи для хлопчиків, ні до школи для дівчат.

¹⁷⁵ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 24–26.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42265. Арк. 1.

¹⁷⁶ Ibid. Арк. 2.

¹⁷⁷ Ibid. Арк. 2 зв. – 3.

¹⁷⁸ Ibid. Арк. 3.

¹⁷⁹ Ibid. Арк. 3 зв.

¹⁸⁰ Ibid. Арк. 4.

«Знаєш, я вже щитаю себе Олексієвською вчителькою, але усе таке хочетця увіритись, що це справді так. Я не хочу й думати про те, що це може бути і не так»¹⁸¹, — читає спочатку в Маріїному листі Борис. Проте допис від наступного дня свідчить, що кохана отримала від нього листа з повідомленням, що школу в Олексіївці не відкриватимуть, тому написала: «Серденько, не сподівалася я ніколи такої звістки про школу, яку обідрала сёгодні од тебе. Узавши твій лист у руки, я була певна, що прочитаю, що я назначена вчителькою. Але надія одурила мене. Як прочитала про те, що школа не одкрита, аж темно стало, я уся похолонула»¹⁸². «Я не тільки дні, хвилини, навіть, лічила котрі zostались до того часу коли я булаб уже не тут, а в Олексіївці, і не одна, а с тобою, коханий мій»¹⁸³. Повідомляє, що їхати-ме в Братеницю.

27 вересня Борис пише Марії, що не може звикнути до того, що вона вже не в Богодухові, але радіє, що поїхала від рідних, які не давали їй спокою переважно через майбутнє одруження. «Там на селі, з роботою у руках, я певний, ти знайдеш той спокій»¹⁸⁴.

Повідомляє про вчительську бібліотеку: «Земська рада повітова дала на неї 200 руб., — мабуть щорочно — а Литвинов казав, що це буде зроблено з 1-го Січня (Янв.) 84 року. <...> Литвинов обіцяв міні на той рік віддати гимнастику (тепер ще її нема), що дасть міні 50–75 рублів — вони для нас здадутця, коли тільки будуть»¹⁸⁵.

Борис отримує лист від Марії, з якого читає про переживання коханої, викликані листом від Анастасії Віцман, пронизаним «тихою, тихою журбою»¹⁸⁶. Пише, що досі вони ніколи не згадували про Зміїв: «Але в цьому листі вона пише, що ніколи не простить собі того, що було там. Нещасна дівчина! <...> О, як я ненавижу ёго проклятого. Для мене він не чоловік, а хуже противніш од усякої гадини. <...> По моему так: роздививсь він, що не любить її, або полюбив другу — так би й сказав їй. І розійшлися б собі, і не було б того, що тепер робитця»¹⁸⁷.

Марія пише у відповідь коханому, що не має зовсім нічого проти вінчання в Богодухові.

Дякує Борисові за надіслані словники, висловлює свої окремі спостереження над мовою та термінологією: «Думала я думала, що воно за наука така рослінниця та на силу надумала, що це мабуть ботаніка. Так чи ні?»¹⁸⁸

¹⁸¹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 20–28.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36493. Арк. 1 зв.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27–28.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42264. Арк. 1.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 24–26.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36492. Арк. 1.

¹⁸⁷ Ibid.

¹⁸⁸ Ibid. Арк. 2.

Лист засвідчує, що закохані домовилися загадувати один одному загадки, тому містить Маріїну спробу відповіді: «Одгадка загадки: 16 липня увечері сестра Маруся і брат Борис ходили по садку і розмовляли про Україну»¹⁸⁹, — і певні вгадувані для обох деталі вечора. Формулює загадку для Бориса: «А ось одгадай ти, що робилося 17 липця? Коли одгадаєш, то нагороду собі за це призначай яку хочеш»¹⁹⁰.

У зв'язку з наближенням часу від'їзду до Братениці пише: «Ну, завтра починається нове життя. А страшно якось починати вчиття. Тоді коли я у перше іхала у школу не так страшно було як тепер»¹⁹¹.

Наостанок перепитує Бориса: «Чого це земству здумалося збудувати нам особну хату. Бач як росщедрилось»¹⁹².

Борис починає лист у відповідь і береться відгадувати загадку коханої: «17 липця я зробився найщасливішою людиною на світі, бо... А! краще й не згадувати: їй бо я не знаю що зо мною робитця, як загадаю я той садок, ту ніч темну, той ослін під кущем і... біла хусточка манячить перед очима: вона лежала в мене на колінах. А рученята — ох ці рученята! до всього вони призвели. Але що це я про це? — годі: треба подумати, якої заплати за цю одгадку у тебе прохати»¹⁹³.

«Про хату, котру нам будуть перероблювати, можна багато де-чого цікавого написати. <...> Тільки скажу, що ця хата стара, кам'яна і погана. Я надумав зробити її гарною, підбив на це Копьева (завідуючого) і нарешті насів на Литвинова, Литвинов на Илляшевича, Илляшевич на земську раду, а земська рада постановила дати на це гроші»¹⁹⁴.

Жартує з Марією: «В городі Олексівці думають, що 1, новий вчитель дуже кумедний, 2, він незлюдко, 3, у ёго ё невіста у Богодухові, бо пан почмейстер свідчить, що на тиждень раз або й двічі він посила туди листи й одбіра відтіля. Знають де які, мабуть, і ймення невістине. <...> Правда, ще Копьева усе допитуєтця мене про мою невісту і здаєтця думає, що це — мама. Цікаві люде!»¹⁹⁵

28 вересня Борис у своєму щоденнику робить два записи. Перший стосується роздумів-мрій про особисте: «В листі од 25 жовтня Маруся обіцялася поцілувати мене стільки разів, скільки я схочу»¹⁹⁶. А другий —розмірковувань про долю України через ретельно переписаний вірш Т. Шевченка «Розрита могила».

29 вересня свій лист до Марії Борис починає порівнянням могили Тургенєва і Шевченка: «Тяжко, бо передо мною стоїть могила нашого народнього поета, мученика идеї, сина народа. Там над Дніпром стоїть вона, боки її пообвалювалися, хрест з гори до низу списаний призвищами тих, хто був на цій великій могилі, підгнів і впав. І не можна оправити могилу, не можна нового хреста поставити, — поліціанти, маючи наказ “свыше” не дають і підходити до могили. Це вже більше не велика могила великого поета, до котрої сходилися поклонитися українці, — це вже тепер шпилёк, потоптаний поліціантськими ногами»¹⁹⁷.

30 вересня в тому ж листі Борис розмірковує, що «ніхто не зможе так любити, як жінка, з такою силою почування, з таким безповоротним великим коханням»¹⁹⁸.

Літопис надійшов до редколегії 05.04.2024.

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Ibid. Арк. 2 – 2 зв.

¹⁹¹ Ibid. Арк. 3.

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27–28.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42264. Арк. 1 зв.

¹⁹⁴ Ibid. Арк. 2.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Грінченко Б. Записник. 1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41226 б². С. 3.

¹⁹⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 29.09–07.10.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42263. Арк. 1.

¹⁹⁸ Ibid. Арк. 1 зв.